

Сулейменов пиримбек Мұханбетович

Әлеуметтік философия
негіздері
(оқу-әдістемелік құралы)

Алматы, 2022

Сулейменов Пиримбек Муханбетович

**ӘЛЕУМЕТТІК ФИЛОСОФИЯ НЕГІЗДЕРІ
(оқу-әдістемелік құралы)**

Алматы, 2022

Баспаға әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
философия және саясаттану факультетінің
Ғылыми кеңесі шешімімен ұсынылған (Хаттама № 2, 2022 жылдың 15 қыркүйегі)

Пікір жазғандар:

философия ғылымдарының докторы, профессор Ж.Алтаев
философия ғылымдарының докторы, профессор Д.С.Раев
философия ғылымдарының докторы, профессор Д.Ө.Құсайынов

П.М Сулейменов,

Әлеуметтік философия негіздері; Оқу-әдістемелік құралы. Алматы, 2022

Бұл оқу құралында әлеуметтік философия саласындағы адам мен қоғам мәселесінің философиялық және мәдени байланыстары зерделенген. Сонымен қатар, әлемдік деңгейдегі қоғамдағы саяси-әлеуметтік көзқарастар мен философиялық ой-тұжырымдар жан-жақты қарастырылады. Оқу құралын дайындау барысында әлеуметтік философияның тарихи тұрғыдан сан қырлы сипатта көріну мәселелері ескеріліп, сараптаудан өткізілді. Әлеуметтік философия, қоғам мен адамды тану өте қиын және қарама –қайшылыққа толы үдеріс. Әлеуметтік философия қоғамды, адамбаласын зерделеп, оқиғалардың жалпы мазмұнын, құбылыстарды белгілей отырып, өмір мен қоғамдағы өзгерістерді, адамның даму заңдылықтарын анықтап, болашаққа көз жүгіртуге мүмкіндік береді. Кейбір бөлімдер әлеуметтік философияның қоғамдық, өркениеттік, мемлекеттік, мәдени, саяси-тарихи дүниетанымындағы ерекшеліктерді ашып көрсетуге арналса, біршама бөлімдерде адамның рухани әлеміндегі айрықша белгілерге философиялық сипаттамалар беріледі. Жұмыс мәтіні қазіргі заманның барлық талаптарына сай жаңа әдіснамалық ұстанымдарға сүйеніп жазылған және оқырманға салыстырмалы-теориялық тұрғыдан көмегін тигізу мақсаттары көзделген.

Оқу құралы гуманитарлық ғылымдар оқу саласында оқитын бакалавриат, магистрант, (PhD) студенттеріне арналған.

МАЗМҰНЫ

АЛҒЫ СӨЗ.....	3
---------------	---

I. ӘЛЕУМЕТТІК ФИЛОСОФИЯЛЫҚ КӨЗҚАРАСТАР: ТАРИХ, ТЕОРИЯ ЖӘНЕ ӘДІСНАМА

1.1. Әлеуметтік философия пәні.....	8
1.2. Әлеуметтік философия философияның бір бөлігі ретінде.....	10
1.3. Әлеуметтік философия және онымен байланысты ғылымдар.....	16
1.4. Әлеуметтік философияның негізгі функциялары	18
1.5. Өркениеттің әлеуметтік философиялық тұжырымдамасы.....	22
1.6. Қоғам және мәдениет оның атқаратын қызметтері.....	41
1.7. Қоғамдағы демографиялық-әлеуметтік саланың даму ерекшеліктері	48

II. АДАМ ЖӘНЕ ҚОҒАМ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ САРАПТАУ ОБЪЕКТІСІ РЕТІНДЕ

2.1. Қоғам дамуының қозғаушы күштері.....	54
2.2. Тұлға қоғамдық өмірдің қозғаушы күші, тарихи субъект ретінде.....	60
2.3. Қоғамдық өмір салттың даму ерекшелігі.....	68
2.4. Адамзат тарихындағы қоғам өмірінің дамуы.....	78
2.5. Қоғамдық сана мен рухани жүйенің құрылымы.....	85
2.6. Адамның рухани дүниесі оның болмысы ретінде.....	94

III. ӘЛЕУМЕТТІК ФИЛОСОФИЯДАҒЫ ҚОҒАМ ДАМУЫНЫҢ САЯСИ ЖҮЙЕСІ

3.1. Қоғамның саяси жүйесі және саяси функционалдық құрылымы.....	105
3.2. Қоғам дамуының саяси субъектілері.....	112
3.3. Әлеуметтік саяси және тарихи қоғамдастықтар.....	119
3.4. Қоғам дамуының саяси механизмдері: әлеуметтік жанжал мәселесі.....	124
3.5. Қоғам дамуындағы эволюция және төңкерістің рөлі.....	129

ҚОРЫТЫНДЫ.....	134
----------------	-----

Әлеуметтік философия пәні бойынша тест сұрақтары:.....	136
--	-----

КІРІСПЕ

Қарама-қайшы әлемнің заманауи динамикалық үдерістері әрбір адамды әлеуметтік өмірдің қиын жағдайына әкеліп тірейді. Үшінші мыңжылдықта басталған құндылық бағдарларының өзгеруіне байланысты өсіп келе жатқан шиеленісті шешу, қазіргі мәселелерді шешудің жолдарын, әдістерін және тәсілдерін табудың қажеттілігін, адамның және оның ішкі әлемінің, дүниетанымының мәдениетін сақтау мен дамыту адамзаттың проблемалары болып табылады. Қазіргі заманғы жастардың пікірі мен ой-санасы, кейде қайшылықты оқиғалар мен өткен тарих, әртүрлі тарихи құбылыстарға бай оқиғалар, ойлар мен көзқарастарға қайта баға беру арқылы, немесе плюрализмдік пайымдауларға, әлемнің пайда болуы және қоғамдық өмірдегі әр алуан проблемалар мен көзқарастарға қарай қалыптасады. Жастар жаңа әлеуметтік процестерден адасып жүрмеу үшін, дер кезінде дұрыс іс-әрекет жасап, өмір сүрудің мән-мағынасын ұғындыру үшін, жас ұрпаққа білімнің дүниетанымдық бөлшегі болып табылатын – әлеуметтік философия сияқты рухани негіз-тірек керек. Әлеуметтік философия кең мағынада қоғамның сапалы ерекшелігін (табиғаттан айырмашылық, мемлекетке, дінге, моральға, рухани мәдениетке деген көзқарас), оның мақсаттарына (әлеуметтік идеалдарына), әлеуметтік тарихтың пайда болуы мен дамуына, жетістіктеріне назар аударуды қоса алғанда, философияның білім салаларының бірі болып саналады. Егер тар мағынада қарастыратын болсақ, саяси-экономика, антропология, психология, мәдениеттану және т.б. білім салаларымен шектесе отырып, әлеуметтанудың теориялық категориялары арқылы қоғам дамуының проблемаларын зерттеуге арналған философияның әлеуметтік философия атты бөлімінің бір бөлшегі болып табылады. Әлеуметтік философия философия ғылымымен қатар дамыды. Адамдар әр кезде әлемдегі барлық нәрселерден жасқанады, бірақ оған қарамастан мәңгі өмір сүретіндей, әлемдегі барлық нәрселерге қол жеткізіп, көзі ашық болуға тырысады. Бірақ қоғам және онымен бірге адам да үнемі өзгеріп, жаңа және өзгеше кейіпке ие болады. Әдетте, өмір сүру үшін көп нәрсе қажет: нан, тұрғын үй, тұрақты жұмыс, адами және табиғи-тұрмыстық, әлеуметтік жағдайлар, азаматтық, саяси-әлеуметтік құрылым және мәдениет керек. Әлемдегі, қоғамдағы құбылыстар мен оқиғалар, адам өміріндегі өзгерістер – әлеуметтік философияның мақсаты болып табылады. Ал қоғам мен адамды тану – өте қиын және қарама-қайшылыққа толы үдеріс. Әлеуметтік философия қоғамды, адамды зерттей тұрып, оқиғалардың жалпы адамдық мазмұнын, құбылыстарды белгілей отырып, өмір мен қоғамдағы өзгерістерді, адамның даму заңдылықтарын анықтап, болашаққа көз жүгіртуге мүмкіндік береді. Өмірлік факторларды анықтаудың нақты тарихи сипаты көптеген философиялық түсініктерге ие. Адамдардың іс-әрекеттері қандай да пішінге ие болса да, оларды тек әлеуметтік бірлік пен келісімділік жағдайында ғана, жоғары деңгейге көтеріліп, жұмысының ең биік тиімділігіне жетті деп

айта аламыз. Және де бұл кездейсоқ нәрсе емес. Еңбек тек бейбітшілік, азаматтық бірліктің үйлесімділігі мен әлеуметтік үйлесімділік жағдайында тиімді болып табылады. Азаматтық бірлік пен қоғамдық үдерістің жалпы өркениеттік негіздерін іздестіру, бізге танымның жаңа – әлеуметтік әдісін ашып берді. Жалпы әлеуметтанудың бағыттарының бірі қалыптаса отырып, философияның белгілі бір білім саласына айналған әлеуметтік философия да жетіле бастады. XIX ғасырдың басында әлеуметтік философияның осындай бағыттарының негізін қалаған философтар Анри Сен-Симон, Огюст Конт, Карл Маркс, Фридрих Энгельс және т.б. болды. Бірақ батыс әлеуметтануында әлеуметтік-философиялық бағыт тек неомарксизм бағытымен XX ғасырда дами түсіп, өзіне әлеуметтік ғылымның психологиялық және философиялық-антропологиялық тәсілдерін қосарлаған түсініктер мен талдау категорияларының әлеуметтік тәсілдерін біріктірді. Неомарксисттер Теодор Адорно мен Макс Хоркхеймер әлеуметтік философия тұжырымдамасының қысқаша анықтамасына сүйенетін болсақ, әлеуметтік теорияның көрінісі – өзіндік әлеуметтік уағдаластықпен түсіндіріледі, бұл теорияға шын мәнінде сыни баға береді. Бұл идея әлеуметтанудағы неогегельдік-антропологиялық бағдарлар өкілдерімен де тұжырымдалған, содан кейін әлеуметтік философия радикалдық әлеуметтануда, сондай-ақ постиндустриализмде де дами түседі. Заманауи әлеуметтік философия әртүрлі амал-тәсілдерді, теориялық құрылымдарды қамтып, қоғамдағы барлық құбылыстар мен оқиғаларды, адам өмірінің өзгеруін плюралистік, толерантты түрде көрсету жолдарын табуға бағытталған. Баяндау логикасы қоғамның, адамзат дамуының тарихи жолын мұқият зерделеп, қоғамды күрделі өзін-өзі дамытушы жүйе ретінде түсініп, әлеуметтік қатынастардың жиынтығы арқылы көптеген жауаптарды сөзсіз табуға болады деп болжайды.

Адам және қоғам әлеуметтік өмірдің маңызды құрамдас бөлігі – мәдениетпен тығыз байланысты. Бұл оқу құралыда мәдениеттанудың теориялық мәселелері қарастырылып, адамның әлеуметтік-мәдени континуумдағы өзара қатар өмір сүруі мен байланысы дәлелденеді. Адамзаттың болашақ проблемалардың тарихы мен теориясы ғана емес, сондай-ақ заманауи өркениеттің ақпараттық дәуірге шығу жетістіктері, әлеуметтік өмірге бағдарланған адамгершілік-демократиялық қоғам қалыптастыру мәселелері де талданып зерттеледі.

Адам – іс-әрекетке бейім жан, оны табиғатпен, өмір сүретін қоғаммен мыңдаған ағындар байланыстырады. Өмір сүре тұра адам айналасындағы әлемге әсер етіп, оны қайта қалпына келтіруге, өз қажеттіліктеріне жауап беретіндей өзгертуге тырысады. Оқу құралыда адам өз қабілеттерін жақсартып отырып дамып, өзін-өзі өзгертеді деген пікірлер жан-жақты талданған. Адамның әлемге практикалық-трансформациялық қатынасы негізінде оның санасы, рухани белсенділігі дамиды. Оның арқасында, материалдық және рухани мәдениет әлемінің жаңа шындығы пайда болады. Бұл оқу құралында сонымен қатар, адамның ақыл-есті жаратылыс ретінде пайда болуымен байланысты көптеген мәселелер қарастырылып, антропогенездің, адам сана-сезімі, шығармашылық белсенділігі, қарым-қатынасы және өзіндік сана-сезімі

туралы толқытатын түйткілді сұрақтарға жауап беріледі. Қоғам дамуының қазіргі кезеңінде ақпараттық саланы қалыптастыруға назар аударылып, мәдени жадыларды белгілеудің жаңа әдістері белгіленеді, жаңа тарихи-мәдени құндылықтардың пайда болуы байқалады. Мәдени-тарихи гуманистік бағыттар да қалпына келтірілуде. Қоғам өнеркәсіптік қоғамда басым болатын технократтық рационалдылықты жеңуге қабілетті, шығармашылық ойлауға және іс-әрекетке дайын, мәдениетті, білімді тұлғалардың қалыптасу жағына қарай күшейе түсуде. Бұл еңбек қазіргі заманғы жастардың адам өмірінің, қоғамның ең қызықты және күрделі мәселелерін ойландыруды мақсат етеді. Бұл оқу құралыақиқаттың жиынтығы емес, тек әлеуметтік философияда қалыптасқан ақиқаттың мәнін түсіндіруге арналған тәсілдеме. Ақиқаттың өзін болса, құбылыстарды, қоғамдағы әлеуметтік оқиғаларды және де адамның оларға қатысуын мұқият әрі тыңғылықты зерттеу арқылы білуге болады. Әлеуметтік философия атты оқу құралы тарихи, жалпы мәдени деректер, фактілер, қолданыстағы теориялар мен әртүрлі әлеуметтік құбылыстардың мәнін ашатын оқиғалар мен жоғарғы оқу орындары жастарын өз көзқарасын білдіруге және қорғауға үйретуді үндейді. Философиялық білімдердің негіздерін меңгеру студентке белгілі бір салада тар маман ғана емес, өз бетімен ойлануға және әрекет етуге қабілетті маманға айналуға көмектеседі. Бұл функцияны орындау барысында, әлеуметтік философия адамға қоғам туралы білім беріп, әмбебап ғылыми философиялық теорияның пайда болуымен қатар, өзінің тиімділігін танытады.

Әлеуметтік философия тек қоғамның философиялық теориясы ғана емес, сонымен қатар, басқа да: тарих философиясы, әлеуметтану, құқық философиясы, саясаттану және т.б. әлеуметтік ғылымдарды зерттеудің әдістемесі болып табылады. Әлеуметтік философияның екі негізгі бағыты әлі күнге дейін идеалистік және материалистік (марксисттік) болып табылады. Марксисттік әлеуметтік философияға негізделген кеңестік қоғамның құлдырауы оның жаңашыл еместігінің тікелей дәлеліне айналды. Әлеуметтік-философия реализмінің әдістемелік негізі бір жағынан детерминистік және позитивистік синтез болса, екінші жағынан, бұрын марксизм мен идеализм арасындағы бөлінген ортақ мәдени және рухани-құндылықтық парадигмалар болып табылады.

Бұл оқу құралында әлеуметтік философия сұрақтарының идеалистік, марксисттік және реалистік түсініктері айқын анықталған. Әлеуметтік ортаның барлық негізгі салалары мұқият талданады, оларға: географиялық, демо-әлеуметтік, экономикалық, саяси, рухани орталар қарастырылады. Қоғамдық ағзаның метасистемасы ретінде әлеуметтік қалыптастыру туралы жаңа түсінік ұсынылды. Ол әлеуметтік қалыптастырудың үш негізгі түріне негізделген: экономикалық, саяси, аралас типтер бөлініп шығарылды. Бұл өз ретінде, әлеуметтік ағзалардың күрделілігі мен алуан түрлі болатынын көрсетуге мүмкіндік береді. Әлеуметтік өркениеттің ұғымы, қоғамның өзіндік рухани қалыптасу тұжырымдамалары құрастырылды. Ол адамның денесін толықтырғандай, әлеуметтік құрылымды да ұлғайтады. Онда әлеуметтік ағзалар рухани деңгейге дейін өсіп қалыптасады. Әлеуметтік өркениеттің

негізгі түрлері анықталып, әлеуметтік формацияның тиісті түрлерімен салыстырылады. Мұның бәрі адамзат қоғамы дамуының өркениеттік кезеңдерін талдауға мүмкіндік берді: өнеркәсіптік, индустриялық кезеңге дейінгі, индустриялық, индустриялық кезеңнен кейінгі, тиісті әлеуметтік құрылымдар мен өркениеттердің бірлігін білдіреді.

Оқу құралында тарихи үдерістің негізгі түрлері мен субъектілері, сондай-ақ оның ие болған пішін түрлері көрсетіледі, мысалы: қоғамның саяси жүйесі, қоғамның саяси механизмдері, әлеуметтік эволюция, әлеуметтік төңкеріс, әлеуметтік жаңғырту. Әлеуметтік даму – күрделі, қарама-қайшы, нақты болжал жасалына бермейтін үдеріс болып табылады.

I. ӘЛЕУМЕТТІК ФИЛОСОФИЯЛЫҚ КӨЗҚАРАСТАР: ТАРИХ, ТЕОРИЯ ЖӘНЕ ӘДІСНАМА

1.1. ӘЛЕУМЕТТІК ФИЛОСОФИЯ ПӘНІ

Әлеуметтік философиялық талдау объектісі ретінде жергілікті қоғам немесе адамзат бола алады. Қоғам әртүрлі ғылымдардың талдау объектісі болып табылады: тарих, социология, тарих философиясы, әлеуметтік философия және т.б. Бірақ олардың әрқайсысының өзінің зерттеу пәні бар, яғни қоғамды зерттеудегі өз аспектісі, демек, әлеуметтік танымның жалпы және өзіндік әдістері бар. Әлеуметтік философия пәні ретінде адамдар қоғамы мен қоғамдық адам арасындағы қарым-қатынас танылады.

«Әлеуметтік философия» терминін айналымға қашан және кім енгізгені туралы дәп басып, дәл жауап беру қиын. Біздің ойымызша, оның философияға енуі ХІХ ғасырдың екінші жартысы – соңғы ширегінде іске асуы мүмкін. Бұл мәселенің шешімі әлеуметтік философия немен айналысатынын, пәндік ерекшеліктерін, оның философиядағы орны мен негізгі функцияларын талдауға онша ықпалын тигізе қоймайды. Бұл сала қоғамдық өмірдің мәні және іргелі заңдылықтарымен, социум болмысының логикасымен, қоғам мен тұлғаның өзара байланысы және өзара қатынастарымен, жалпы әлеуметтік таныммен қатар, қоғам мен адам туралы философиялық пайымдар принциптері және логикасы, заңдылықтары, ерекшеліктерімен байланысты болды. Осы сала әлеуметтік философия деп атала бастады. Әлеуметтік философияға ерекше анықтама берген орыс ойшылы С.Л.Франк 1929 жылы ол өзінің негізгі шығармаларының бірі — «Қоғамның рухани негіздері» атты кітабын жариялады. Ол бұл еңбегінде әлеуметтік философияға мынадай анықтама береді: “әлеуметтік философия мәселесі – бұл қоғам деген не, ол адам өмірінде қандай мағынаға ие болады, оның шынайы мәні неде және ол бізге қандай міндет жүктейді деген сұрақтарға жауап береді». С.Л. Франктың әлеуметтік философияға қатысты негізгі ойлары мынадай сұрақтарға жауап беру төңірегінде:

1. Қоғамдық өмір деген не?
2. Адам өмірінде қоғамдық өмір қандай орын алады және оның шынайы мақсаты неде?
3. Адам өзінің қоғамдық болмысы формасын құра отырып неге ұмтылады және неге жетуі мүмкін?
4. Адамның қоғамдық өмірі әлемдік, ғарыштық болмыста қандай орын алады?
5. Қоғамдық өмір болмыстың қай саласына жатады және оның шынайы мәні неде?
6. Қоғамдық өмірдің жалпы өмір негізін құрайтын абсолюттік бастаулар мен құндылықтарға қатынасы қандай?

Оның айтуынша, әлеуметтік философия – “қоғамдық болмыстың жалпы мәңгі негіздерін” зерттеумен айналысатын философиялық таным.

“Әлеуметтік философия қоғамдық шындықты оның шынайы, барлығын қамтитын құрамы мен нақтылығын көруге ұмтылу болып табылады”. Мұнан шығатын қорытынды: әлеуметтік философия адамның қоғамдық өмірінің барлық “әлемдерінің” – тарих, мәдениет, дін, саясат, құқық, экономика және т.б. әлемдерінің түпкі, онтологиялық негіздерін зерттейтін философиялық ілім саласы. Бұл тұрғыдан алғанда, қоғам қоғамдық болмыс, ал адам қоғамдық сана түрінде әрекет етеді. Соңғысы, қоғамдық адам ол – ру, этнос, халық, өркениетке және т.б. біріктірілген адамдар, бірақ индивид емес дегенді білдіреді. Ал осы тұрғыдан қоғам, оның танымы және қоғамдық санасы, сондай-ақ, қоғамдық тәжірибе қоғамды зерттейтін басқа ғылымдар және дүниетанымдық нысандармен салыстырғанда айқын ерекшелікке ие болады. Осылайша, әлеуметтік философия ол – қоғам мен адам арасындағы қарым-қатынасты қоғамдық болмыс пен қоғамдық сананың өзара әрекеттесуі түрінде зерттейтін философияның ажырамас бөлігі.

Әлеуметтік философия пәні бір жағынан қоғамдық адам және басқа жағынан әлеуметтік мекемелер, қоғамдық салалар, қоғамдық құрылымдар, қоғамдық өркениеттер және т.б. арасындағы қарым-қатынас болып табылады. Бұл жағдайда, қоғамдық адам мәні болып жоғарыда көрсетілген қоғамдық формаларда жүзеге асырылатын қоғамдық сана мен қоғамдық тәжірибе болып табылады. Осында ерекше атап өтетін нәрсе, әлеуметтік философия қоғамдық болмыс пен қоғамдық сананы бөлек-бөлек зерттемей, олардың әртүрлі қоғамдық формалардағы (мекемелер, салалар, формациялар және т.б.) қызмет етуі мен даму үдерісін зерттейді.

Сондықтан, әлеуметтік философияның маңызды мәселесі – негізгі элементтері адамның қоғамдық болмысы мен қоғамдық санасы болатын қоғамды тұтас табиғи-әлеуметтік жүйе ретінде зерттеуі болып табылады. Ең алдымен, әлеуметтік философия әртүрлі әлеуметтік-философиялық жүйелерде әрқалай түсіндірілетін қоғамдық болмысты зерттейді. Қоғамдық болмыс – оны түсіну мен түсіндіруді қиындататын объективті (материалдық) және субъективтінің (идеалды) бірлігі болып табылады. Сонда философиялық таным әдістерін нақтылау қажеттілігі туындайды: әлеуметтік байланыс және әлеуметтік даму, қоғамдық қарама-қайшылық, қоғамдық заңдар, әлеуметтік қажеттілік пен бостандықтың арақатынасы және т.б. Бұл жердегі мәселе тиісті «қоғамдық» сын есімінде емес, ең алдымен, әлеуметтік-философиялық тұжырымдамалардың мәнін анықтауда. Сондықтан, әлеуметтік таным ерекшеліктерін талдау әлеуметтік философияның басқа да мәселелерін талдаудың алдында болу тиіс.

Әлеуметтік философия тарихында зерттелген объектінің күрделілігіне байланысты талдаудың бірнеше бағыты пайда болды: тарихи идеализм, тарихи материализм, тарихи реализм. Олар қоғамдық болмыс пен қоғамдық сана өзара байланыс мәселесін және басқа да іргелес мәселелерді әр қарай шешеді. Барлық осы бағыттар әлеуметтік шындық тұрғысынан тең деп танылады, яғни олар әртүрлі қоғамдарда және әртүрлі тарихи кезеңдерде өздерінің танымдық

құндылығына ие гипотезалар болып табылады. Мысалы, тарихи материализм социалистік қоғамда, ал тарихи идеализм буржуазиялық қоғамда басым болды. Қазір адамзат та, әлеуметтік философия да әлеуметтік танымның жаңа сатысына көтерілуде. Әлеуметтік философия адамзатты өзара қарым-қатынастағы жергілікті (жеке) қоғамдардың жиынтығы ретінде зерттейді. Бұл жағдайда «адамзат» және «қоғам» ұғымдары әр түрлі болады. Қоғам көптеген салалық жүйелерден: географиялық, демографиялық, экономикалық және т.б. тұратын тұтас жүйе болып табылады. Бұл әлеуметтік жүйелер әлеуметтік ағзалардың құрамдас бөліктері мен функциялары жағынан талданады.

Әлеуметтік философияның осы бөлігін зерттеуден-ақ, қоғамның қандай күрделі екендігі және біз бұл туралы қаншалықты аз білетініміз анық болады. Әлеуметтік философия мәселелерінің бірі қоғам мен адамзат дамуының үдерісі болып табылады. Мұнда әлеуметтік дамудың негізгі субъектілері (жеке тұлғалар, элиталар, таптар мен ұлттар); әлеуметтік даму түрлері (циклдік, сызықтық, спиральдік); әлеуметтік даму үдерісінің ерекшеліктері (эволюциялық, революциялық, коэволюциялық); барлық күрделілігіндегі әлеуметтік прогресс (критерийлер, қажеттілік, баға және т.б.), қозғалыс күштері мен әлеуметтік прогрестің жетістіктері, әлеуметтік дамудың саналы және өздігінен қатынасы талданады.

Әлеуметтік философияның маңызды мәселесі – әлеуметтік организмнің негізгі салалары арасындағы байланыс нысандарын зерттеу, яғни, әлеуметтік болмыс элементтерін біріктіру жолдарын зерттеу. Біріктірудің мұндай түрлері – өзіндік мета-жүйе ретінде әрекет ететін қоғамдардың (әлеуметтік құрылымдардың) қалыптасуы болып табылады. Осындай мета-жүйелердің үш түрі ажыратылады: саяси, экономикалық, аралас. Оларға дәл сондай қоғамдар сәйкес келеді. Қоғамдардың осындай қалыптасуы шеңберінде, оларға сәйкес келетін әлеуметтік сананың түрлері пайда болып, онда экономикалық, саяси және аралас болмыс танылады. Әлеуметтік философия мәдениет пен өркениеттің ұғымымен байланысты қоғамдар мен адамзаттың дамуындағы сапалы кезеңдер мәселесімен ұзақ жылдар бойы айналысады. Мәдениеттануда мәдениет мәселесі адамзат қоғамы мен адамның жеке сипаты ретінде толығырақ зерттеледі. Әлеуметтік философия аясында, мәдениет қоғамның, мәдениет даму сатылары өркениеттің сапалық сипаты ретінде қарастырылады. Өркениет дамуының бұл жағында жергілікті қауымдар (Мысырлық, Батыс Еуропалық, Қытай, т.б.) сипаты да, адамзат дамуының сатылары да (индустриалдыға дейінгі, индустриалды, постиндустриалды) зерттеледі.

1.2. ӘЛЕУМЕТТІК ФИЛОСОФИЯ ФИЛОСОФИЯ ҒЫЛЫМЫНЫҢ БІР БӨЛІГІ РЕТІНДЕ

Тарих, әлеуметтану, саясаттану, философия, экономика сияқты әлеуметтік ғылымдардың әрқайсысы бір объект – қоғамды әртүрлі қырларынан зерттейді, және әр білім саласы өз тақырыбымен айналысады, өз құралдары және таным әдістеріне ие болады. Егер тарих қоғам өміріндегі барлық өткен маңызды нәрселерді оқиғалардың жеке қасиеттерін сақтау, едәуір қоғамдық

процестер (революциялар, соғыстар, көтерілістер, экономикалық және саяси реформалар), көрнекті тұлғалардың әрекеті және т.б. туралы бейнелейтін болса, онда әлеуметтану өткенге терең үңілмей, басқа жағынан қарастырады – ішкі процестерді, әлеуметтік мекемелердің өзара әрекеттесу жүйесі ретінде қоғам жағдайын, әлеуметтік топтар мен жеке тұлғалардың әрекеттерін зерттейді.

Егер психология қоғамға әлеуметтік-психологиялық процестер тұрғысынан түсінік берсе, ал заң ғылымдары реттеуші механизмдер заңдылықтарын, атап айтқанда әлеуметтік нормалардың арнайы жүйесі ретінде құқықты, ұйымдардың құқықтық формаларын және қоғамның мемлекеттік және саяси жүйесіндегі қызметін зерттесе, онда философия адамдарды табиғат, қоғам, адам және оның ойлауы тұрғысынан тұтас зерттейді. Философия атомдардың қозғалыс заңдылықтарын ашпайды, бірақ қалай болғанда да олардың санының шексіздігі мәселесін шешеді. Философия шексіз кіші шамалар туралы теоремалар тұжырымдамайды. Бұл математика ғылымының міндеті. Бірақ философия адамды «жаман шексіздіктен» сақтайды. Философия жанды табиғаттың дамуы туралы нақты білім бермейді, бірақ жанды және жансыз арасындағы ажырамас байланысты көрсетеді және т.б. Философия шындық құбылыстарын сипаттамай, олардың болмысын таниды.

Барлық гуманитарлық ғылымдар әрдайым өнімді болмаса да, өзара байланыста болып әрекеттесетіні белгілі. Себебі, философия экономикалық теориядан, әлеуметтанудан, тарихтан оқшауланып оқытылады, экономикалық теория әлеуметтік психология негіздерін ескермейді және т.б. Қазіргі жағдайда қоғамтануда барған сайын қоғамның гуманитарлық адами танымының бірыңғай жүйесіне қоғам туралы ғылымдарды біріктіру тенденциясы дамып келеді. Барлық қоғамдық ғылымдар үшін танымның бірыңғай объектісі ретінде дәл қоғамның өзі осы тенденция негізін құрайды. Әлеуметтік философия пәнінің негізгі ерекшелігі –қоғам өмірінің жеке бөлігін емес, қоғамды тұтас дамыған жүйе ретінде зерттеу. Егер тарих қоғам дамуының тарихи ерекшеліктерін, психология тіршілік әрекетінің ерекше формасы ретінде психика қызметінің заңдылықтарын, ал әлеуметтану қазіргі қоғамды зерттесе, онда әлеуметтік философия қоғамның сапалы өзіндік бейнелілігін, мемлекетке, дін, моральға деген қарым-қатынасын, рухани мәдениет, оның мақсаты, әлеуметтік идеалдарды және т.б. зерттейді.

Әлеуметтік философия қоғам туралы нақты білімді жалпылауды жүзеге асырады және қоғамды тұтас жүйе ретінде қарастыратын деңгейге жетіп, адамдардың өркениеттік өмірінің әмбебап қағидаттарының мәнін шоғырландырады. Бірақ нақты әлеуметтік ғылымдардың бірде біреуі білімнің осындай жалпылануы мен интеграциясын бермейді және қоғам дамуының ақталған жалпы заңдарын жүзеге асырмайды. Бұны әлеуметтік философия жүзеге асырып, пәннің қыр-сырын анықтайды.

Әлеуметтік философия қоғам дамуының қайшылықтары мен шешілуі тиіс мәселелерін адами факторлардың ондағы орны мен рөлін, білімнің адамға қарым-қатынасы және кері байланысын анықтау арқылы зерттейді. Әлеуметтік философияның іргелі мәселесі ол адам мәселесі: оның өмірінің, әлемдегі болмысының мәні, тіршілік әрекетінің мақсаты. Әлеуметтік философияда адам

әлеуметтік пәлсапа жүргізудің ең басты мақсаты. Адам – философиялық ойлардың басы, олардың принципі және соңғы нәтижесі. Әлеуметтік саладағы адамның мәселесі көзге көрінбейтін болса, егер өзіндік құндылық ретінде адам қоғам, әлеуметтік қоғам, саяси партия, мемлекетпен алмасатын болса, онда нақ әлеуметтік философия жоғалады, ал әлеуметтік философиясы ғылымының өзі қандай да бір идеологиялық салаға айналып, шынайы білімнің орнына иллюзияны бейнелейді. Дәл сондай метаморфоза адамзат тағдыры туралы философиялық толғанулар мен ойларда, қоғамның қалыптасуында адамның орнына рух, Құдай туралы ой-пікірлер кіріскенде, әлеуметтік философия теологияға айналып, білімге негізделуі, шындық арқылы өлшенуі, фактіге негізделуі тоқталады.

Әлеуметтік философия – дүниетанымдық ғылым. Бұл әлеуметтік философия қоғам дамуының қайшылықтары мен проблемаларын ондағы адами факторлардың орны мен рөлін, адам туралы білімді анықтау арқылы зерттейді деген сөз. Әлеуметтік философияның басты мәселесі – адам мәселесі, оның әлемдегі болмыс мәні, тіршілік әрекетінің мақсаты. Әлеуметтік философия – тарихи кеңістікте адамдардың тіршілік әрекетінің негізгі факторларының өзара байланыс тұрғысынан, адам және қоғамдық басымдылықтар тұрғысынан алғанда өркениетті өмірдің және қоғам дамуының жалпы адамдық негіздерін зерттейтін ғылым.

Философия әлеуметтік сананың дүниетанымдық нысаны ретінде төрт бөліктен тұрады: философия тарихы, табиғат философиясы (натурфилософия), қоғам философиясы (әлеуметтік философия), адам философиясы (философиялық антропология). Әлеуметтік философия табиғат философиясындағы негізгі мәселелерді нақтылай келе, оларды сана мен табиғаттың қарым-қатынасы туралы сұрақтар ретінде жалпы пішінде қарастырады. Дүниетаным әлемнің қоғамдық өзіндік санасының формасы болып табылады. Дүниетаным – табиғат, қоғам, адам, сондай-ақ адамдардың таным тәсілдері мен құндылықтары туралы кең тараған көзқарастар жиынтығы. Адам дүниетанымының үш түрі бар: мифология, дін, философия. Әлеуметтік философия – бұл дүниетанымның әлеуметтік бөлігі.

Философияның басты мәселесі – адам мен табиғаттың (әлемнің) қарым-қатынасы болып табылады. Мұнда бір жағынан материя түрінде табиғат (өзіне қоғам мен адам денесін қосатын), басқа жағынан абстрактылы жаратылыс түрінде тәжірибелік әрекетшілдік, сана-сезім және біліммен қамтылған адам тұрады. Натурфилософияның ең маңызды мәселелері табиғат, сана, таным және т.б. туралы жалпы түсінік.

Әлеуметтік философия (қоғам философиясы) натурфилософиядан әлдеқайда кейінірек дамыды. Бұл адамның табиғатқа тәуелділігіне, бастапқыда оның заңдарын білу қажеттілігіне байланысты болды. Сонымен қатар, қоғамды тану қиын, себебі ол – қоғам дамуын бір немесе басқа жолға бағыттай алатын, санасы және ерік-жігері бар көптеген адамдардың іс-әрекеттерінің нәтижесі. Ал адам сол қоғамның ішінде болады. Қоғам адамға жақын, бірақ адам оны сырттан көре алмайды. Әлеуметтік философияның басты мәселесі әрқашан, қоғамдық адам мен қоғам арасындағы қарым-қатынас. Бұл мәселенің шешімі:

1) жалпы қоғамның, 2) қоғамдық адамның, 3) қоғам адамының қоғамды тануы, 4) қоғамдық адам қажеттіліктерінің (материалдық, әлеуметтік, рухани) дамуына сәйкес қоғамның практикалық өзгеруінің анализімен байланысты. Және бұл, ең алдымен, субъективтілік пен объективтіліктің бірлігін көрсететін қоғамды қандай да бір дамушы тұтастылық ретінде қарастыруды болжайды.

«Әлеуметтік философия мәселесі – қоғам дегеніміз не, оның адам өміріндегі маңызы қандай, шынайы мәні неде және ол бізді неге міндеттейтіні туралы сұрақ болып табылады», - деп С.Л. Франк жазған (Барулин В.С. Социальная философия. Ч. 1. - М.: МГУ..1993. - С. 3). Әлеуметтік философия аясында қоғам – қоғамдық болмыс, бірлескен өмір, әлеуметті мекемелер (тіл, отбасы, ақша, мемлекет және т.б.), әлеуметтік қоғамдастықтар (жас бойынша, этникалық, кәсіптік және т.б.) түрінде адамдар арасындағы күрделі және көзге түспейтін байланыстар жүйесін білдіретін қоғамдық өндіріс тәсілі формасында болады. Бірақ қоғамдық болмысы – бұл объективті (және материалдық) және субъективтінің (саналы) бірлігі болып табылады. Бұл адамзат қоғамы мен қоғамдық адам арасындағы қарым-қатынас мәселелерін қиындатады. Қоғамдық адам – жеке тұлға емес, белгілі бір қауымдастық құрамындағы адам: отбасы, ауыл, этнос, мемлекет, ел. Сонымен қатар, ол жоғарыда аталған қандай да бір әлеуметтік қауымдастықтар, әлеуметтік мекемелер және әлеуметтік салалар элементі болып танылады. Қоғамдық адам әлеуметтік философияда қоғамның әртүрлі әлеуметтік салаларында (демо-әлеуметтік, экономикалық, саяси, рухани) көрініс табады.

Сондықтан, әлеуметтік философия туралы сөз қозғалғанда біз натурфилософиялық адамнан (жалпы адамнан) және антропологиялық адамнан (индивидтен) да алшақтанып, біз қоғамдық сана мен тәжірибелік қызметпен бөленген адамдар қоғамдастығын қарастырамыз. Қоғамдық адамдар санасы (қоғамдық сана) натурфилософиялық сана, сезімдік және логикалық, эмпирикалық және теориялық формалар мәселелерінен алшақтайды. Әлеуметтік философия қоғамның қалыптасуы, қызмет етуі мен дамуындағы қоғамдық адам рөлін зерттейді. Объективтілік және субъективтіліктің бірлігі ретіндегі адамзат қоғамының және қоғамдық адамның диалектика мәселесі – әлеуметтік-философиялық танымның басты мәселесі. Қоғамдық сана мен қоғамдық болмыс арасындағы қарым-қатынас мәселесі философияның негізгі мәселесінің нақтылануы болып табылады. Бір жағынан, адамзат қоғамы әлеуметтік өндіріс әдісі ретінде жаңа адамзат ұрпақтарын әлеуметтендіруге, оларды өз заңдары мен өлшемдеріне сәйкес қалыптастыруға зор ықпал етеді. Екінші жағынан, жаңа адамзат ұрпақтары өздерінің санасы мен тәжірибелік дағдыларын дамыта отырып, өз әлеуметтік болмысын өзгертіп, болашақ ұрпақтарды әлеуметтендіру үшін жаңа әлеуметтік ортаны қалыптастырады.

Әлеуметтік философия натурфилософия мәселелерін әлеуметтік (қоғамдық) деңгейде нақтылайды. Натурфилософия мен әлеуметтік философияның арақатынасы – бұл жалпы мен ерекшенің арақатынасы. Жалпыға тән барлық нәрсе (адам және табиғаттың қарым-қатынасы) ерекшеге де (әлеуметтік сана мен әлеуметтік болмысқа) тән. Бірақ жалпы ерекшенің ішінде, оның табиғатына толықтай сәйкес болып көрініс табады. Әлеуметтік-

философиялық мәселелер, оларды шешу әдістері мен нәтижелері жалпы (натурфилософиялық) ғана емес, сондай-ақ сапалы жаңадан тұрады. Мысалы, адам санасында, қоғамдық санамен салыстырғанда, қоғамдық мүдделер жоқ, материяда өндіргіш күштер мен адамдар арасындағы өндірістік қарым-қатынас жоқ және т.б. Осылайша, натурфилософиядан әлеуметтік-философиялық мәселелерге көшу қарапайым және абстрактылыдан күрделі және нақтыға көшу үдерісі болып табылады. Әлеуметтік философия – табиғаттың натурфилософиясы және адам философиясымен салыстырғанда орта деңгейдегі теория деп танылады. Натурфилософия қағидаларын автоматты түрде әлеуметтік-философияға ауыстыруға болмайды. Бұл, негізінде, әлеуметтік болмыс объективті және субъективтінің бірлігін, табиғи және саналының нәтижесін білдіретіндікпен ескертіледі. Әлеуметтік-философиялық мәселелерді ұғыну кезінде натурфилософияда бұрын болмаған жаңа түсініктер қажеттілігі туындайды: қоғам, қоғамдық болмыс, қоғамдық сана, адами қызмет, объективті және субъективті факторлар, идеология және т.б. түсініктері.

Бір сөзбен айтқанда, әлеуметтік философия – бір жағынан, дүниетаным ретіндегі философия бөлігі, басқа жағынан – ол салыстырмалы түрде тәуелсіз философиялық дүниетаным болып табылады. Адам философиясы (философиялық антропология) – жеке адам және жеке болмыс арасындағы қарым-қатынас зерттелетін философияның бір бөлігі. Осы деңгейде натурфилософиялық және әлеуметтік-философиялық мәселелерді одан әрі нақтылауға мүмкіндік беретін жаңа сұрақтар туындайды: денесі мен рухының тұтастығындағы индивид дегеніміз не; жеке сана дегеніміз не; индивидтің өмірі мен өлімінің мәні қандай; өзін-өзі тану процесі дегеніміз не; бейсаналық, сезімтал, рухани деген не; Құдай және оның жердегі түрлі уәкілдері (Будда, Христос, Мұхаммед және басқалары) идеясы не үшін жасалды және т.б. Ясперстің жазуы бойынша, адам болмысты тұтастай, өзін-өзі және өз шекарасын сезінеді. Оның алдында әлем қорқынышы және өз дәрменсіздігі ашылады. Адам ажал алдында тұрып, бостандық пен құтқаруды талап ететін сұрақтар қояды...(Ясперс К. Смысл и назначение истории. - М., 1991. - С. 33).

Әлеуметтік философия адам философиясында көрініс тауып қана қоймай, сонымен қатар, одан әлеуметтік-философиялық мәселелерді қарастыру мотивтерінен елеулі кері әсерін сезінеді. Осы мотивтерге жеке болмыс пен жеке сана арақатынасының әртүрлі аспектілері мен мәселелері, олардың қарама-қайшылықтары мен даму перспективалары жатады. Жеке болмыс және жеке сананың өзара байланысы, философиялық антропология мәселелері – қоғамдық болмыс пен қоғамдық сананың, адамзат қоғамының және қоғамдық адамның өзара байланысын бағалау критерийлері болып табылады. Олар, сондай-ақ, әлеуметтік-философиялық зерттеулерді де басқарады.

Бұл қоғамға әлеуметтік-философиялық көзқарастың мотивтерінде (дәуірдің мүддесі), әлеуметтік болмыс пен әлеуметтік сананың диалектикасы арқылы көрініс табады. Сонымен қатар, әлеуметтік философия, қоғамды табиғи және әлеуметтік тұтастық ретінде қарастырып, оның мәселелерін талдау кезінде, индивидті ескеру керек: ол әрқашан әлеуметтік-философиялық ойлау негізінде болады. Әлеуметтік философия қоғамды адам қызметінің, олардың

қажеттіліктері мен мүмкіндіктерін бүгінгі нақты тарихи жағдайларда жүзеге асыру үдерісі мен нәтижесі ретінде қарастырады. Бұл көбінесе әлеуметтік философиядағы әлеуметтік-философиялық және философиялық-антропологиялық мәселелердің бірігуіне әкеледі. Осылайша, философия, қоғамдық сананың дүниетанымдық түрі ретінде, философиялық таным мен сананың тығыз өзара байланысқан үш негізгі деңгейін және бөлімдерін ашады. Философияны жалпы зерттеу ойшыл адамға әлем, қоғам, адам және оның өмірінің мәні туралы жеткілікті түрде тұтас көзқарас қалыптастыруға мүмкіндік береді. Сондай-ақ, философияның маңызды бөлігі және салыстырмалы түрде тәуелсіз бөлімі – әлеуметтік философия болып табылады. Ғасырлар аралығында, әлеуметтік философия, табиғат философиясын екінші орынға шегіндіретін, философияның басты құрамдас бөлігі деп танылады.

Өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар:

1. Әлеуметтік философияның атқаратын қызметін көрсетіңіз.
2. Әлеуметтік философияның мәні мен мақсатын ашыңыз.
3. Әлеуметтік философия қоғамдық ғылымдарының әдістемесін көрсетіңіз.
4. Әлеуметтік философия пәні, және зерттеу объектісін сипаттаңыз.
5. Әлеуметтік философиядағы адамның мәні мәселесін анықтаңыз.

1.3. ӘЛЕУМЕТТІК ФИЛОСОФИЯ ЖӘНЕ ОНЫМЕН БАЙЛАНЫСТЫ ҒЫЛЫМДАР

Әлеуметтік философия пәнін талдай келе, оның басқа ғылымдармен, бірінші кезекте тарих философиясымен байланысын айтуға болады. Тарих философиясы шынайы тарихтағы субъективті күштер мен объективті жағдайлар, қажеттіліктер мен кездейсоқтықтар және т.б. өзара әрекеттесуі тұрғысынан адамзат тарихын түсіну болып табылады. Тарих философиясы адамзат тарихында, қоғам дамуы тәуелді болатын қандай да бір түпкі мақсатты ашуға ұмтылады. Осындай мақсаттың мысалы ретінде гегельдік әлемдік рухтың пруссиялық мемлекетке, материалдық-өндірістік күштердің коммунистік қоғамға ұмтылысы және т.б. айтуға болады. Осылайша, тарих философиясы және әлеуметтік философия пәндері тығыз байланыста болады.

Тарих философиясымен салыстырғанда, әлеуметтік философия адам мен қоғамның өзара байланысын тарихи тұрғыда айқындап қарастырады. Әлеуметтік философия мәселелеріне мыналар да жатады: тарихи үдерістің детерминизмі, оның қозғаушы күштері, тарихи үдерістегі табиғи және әлеуметтіктің бірлігі, оның дәуірленуі, тарихи үдерістің бірлігі мен әртүрлілігі және т.б. Тарих философиясында әлеуметтік және философиялық мәселелер белгілі бір нақтылыққа, шынайы тарихи үдерісті жақындастыруға ие болады деп айтуға болады. Әлеуметтік философия тарихпен байланысты. Тарих тармағынада, белгілі бір түрде тарихшылармен түсіндірілетін адамзаттың өткені туралы ғылым. Қоғамдар мен адамзат тарихы белгілі бір кеңістіктік және уақыттық қатынаста болатын нақты және әртүрлі оқиғалар жиынтығы болып табылады. Тарих ғылым ретінде бұл оқиғаларды уақыттық және логикалық ретпен зерттейді. Сол себепті, В.О.Ключевский тарихты ғылым ретінде жазған. Ғылыми тілде «тарих» сөзі екі жақты мағынада қолданылады:

- 1) уақыт бойымен (адамдар, қоғамдар, адамзат) қозғалысы, процесс ретінде;
- 2) процесті тану ретінде.

Сондықтан, уақытта орын алатын барлық нәрсенің өз тарихы бар. Тарих мазмұны болып тарихи процесс танылады, яғни адамзат қоғамының даму үрдісі, жағдайы мен жетістіктері немесе оның дамуындағы және нәтижесіндегі адамзаттың өмірі.

Тарих – бұл нақты (эмпирикалық) және теориялық фактологиялық ғылым. Тарихи білімдердің бірінші кезеңі әлеуметтік фактілерді (оқиғаларды), олардың хронологиясын, шыққан жерін нақты сипаттау мен білуді қамтиды. Тарихи (әлеуметтік) фактілерді жинау тарих ғылымның негізі (эмпирикалық) болып табылады. Тарихи танымның келесі теориялық кезеңі жиналған тарихи фактілерді жүйелендіру және жинақтау. Ол тарихшыда, қоғам құрылымы, қозғаушы күштері, адамзат қоғамдарының өзара әрекеттесуін және т.б. қамтитын, адамзат тарихының белгілі бір әлеуметтік-философиялық гипотезаның болуын болжайды. Осылайша, тарихтың теориялық компонентінің

әдіснамалық негізін қалыптастырып, тарихи фактілерді біріктіретін әлеуметтік философия тарих құрылымының бір бөлігі болып табылады. Бұны келесі иерархиялық бірізділікпен бейнелеуге болады: тарихи фактілер, халықтар тарихы, адамзат тарихы, әлеуметтік философия.

Әлеуметтік философия әлеуметтанумен де тығыз байланысты. Әлеуметтану бұл адамдардың, әлеуметтік топтардың, мекемелер қызметінің нәтижесі деп танылатын қоғам туралы ғылым. Әлеуметтану да қоғамды зерттейді, бірақ қоғамдық сана мен қоғамдық болмыс байланысы жағынан емес, қоғамның кейбір құрылымдық элементтері, олардың қызметі мен арасындағы қарым-қатынас тұрғысынан зерттейді. Осыған байланысты кейбір социологтар (Э.Дюргейм және басқалар) әлеуметтану пәні деп әлеуметтік фактілерді (ұжымдық қызметтің нәтижесі), басқалары (М. Вебер және т.б.), әлеуметтік мінез-құлықты (оның мүдделері мен ниеттері) және басқалары (марксисттер) тұтас экономикалық жүйе (формация) ретінде қоғамның дамуы мен қызмет етуін қарастырады.

Әлеуметтану ғылымында зерттеудің үш деңгейін бөлуге болады: 1) әлеуметтік фактілер мен эмпирикалық қорытындыларды алуға бағытталған эмпирикалық (нақты-социологиялық зерттеулер); 2) ортақ деңгейдегі социологиялық теорияларды білдіретін салалық (еңбек социологиясы, отбасы социологиясы, білім беру социология және т.б.); 3) теориялық (теориялық социология), онда қоғам өзіне тән әрекет ету және даму заңдылықтарына ие әлеуметтік ағза ретінде қарастырылады. Соңғы деңгей әлеуметтік-философиялық деп танылады, ол әлеуметтік философияны тұтастай емес, оның бір бөлігін ғана білдіреді. Әлеуметтік философия соңғысының құрылымына кіретін теориялық социологияның бөлігінен әлдеқайда кеңірек және тереңірек болып табылады. Әлеуметтанумен салыстырғанда, тарих өз құрамына тарихи зерттеудің методологиялық (сыртқы) негізі ғана болатын әлеуметтік философияны қоспайды. Сонымен қатар, әлеуметтік философия әлеуметтік-тарихи антропологиямен тығыз байланысты. «Антропология» сөзі адамның зерттелуін дәлелдейді, «әлеуметтік-тарихи», тарихтың социологиялық жағынан зерттелуін айтады. Жалпы алғанда, әлеуметтік-тарихи антропология нақты бір тарихи қоғамда туып-өскен, әлеуметтенген, жұмыс істейтін, дамып келе жатқан адам туралы ғылым болып табылады.

Бұл ғылымда адам белгілі бір тарихи қоғамда туылып, және білім мен тәрбие үрдісінде алдына келетін қоғам нормалары, дәстүрлері, мекемелерін шындық ретінде қабылдайды. Нәтижесінде, ол осы қоғамның өкілі болады, мысалы, кеңес қызметкерлері, мұғалім, партократ және т.б. Алайда, олар өз қызметі барысында, жетілген күйде, өздерінің көрнекті өкілдері түрінде, адамдар жаңа нормаларды, дәстүрлерді, мекемелерді жетілдіріп, сол арқылы басқа ұрпақтарын қалыптастырудың нақты тарихи жағдайларын өзгертеді.

Тарихтағы көрнекті тұлғалардың рөлі мәселесі мен таптар, ұлттар және т.б. әрекетіндегі объективті факторлар рөлі мәселесі зерттелген тарихи идеализм және тарихи материализмде сирек қолданылған әлеуметтік-тарихи антропологиясыз қоғамға философиялық талдау жасай алмаймыз. Бірақ көрнекті тұлғалар басқа әлеуметтік топтардың (жастық, экономикалық, саяси

және т.б.) қолдауынсыз ештеңе жасай алмайды. Сонымен бірге, адамдардың қалыптасуы мен өмір сүруіне тек объективті факторлар әсер етпейді. Осы тұрғыдан алғанда, әлеуметтік философия – бұл философиялық тұрғыдан қоғамды адамдар үшін жайлылық пен ұзақ өмір сүруге арналған қоныстану орны ретінде зерттейтін ғылым. Және бұл үдерісте әлеуметтік орта мен жеке адам, әлеуметтік қоғамдастық түрінде болатын әлеуметтік-тарихи антропологияда қоғамдық болмыс пен қоғамдық сананың рөлі маңызды.

Осылайша, әлеуметтік философия, бір жағынан, өзінің эмпирикалық құрамында тарих пен социологиядан алынған әлеуметтік фактілерді қолданады, ал екінші жағынан, ол өз кезегінде тарих пен социологияның теориялық деңгейінің бір бөлігі болып табылады.

1.4. ӘЛЕУМЕТТІК ФИЛОСОФИЯНЫҢ НЕГІЗГІ ФУНКЦИЯЛАРЫ

Әлеуметтік философияның функцияларын ол бар қоғамға қатысты, және оны оқитын студентке қатысты қарастыру керек: бұл функциялар бір-біріне жақын, бірақ бірдей емес.

С.Л.Франктың анықтауынша әлеуметтік философияның зерттеу аймағы – қоғамдық өмірдің мәні, оның адамның индивидуалды өмірімен қатынасы және қоғамдық өмірдің құндылықтық қырларының жалпы өмірдің фундаменталды құндылықтарына қатынасы. Осылайша, "әлеуметтік философияның" көпқырлы, көпөлшемді "түпкілікті формуласын" тауып және оның тегі жағынан тарихи, табиғаты жағынан философиялық болып табылатын әлеуметтанумен, мәдениеттанумен салыстырғанда немен айналысатынын біле аламыз.

Біріншіден, әлеуметтік философия функцияларын тек философиялық жүйеде ғана емес, бүкіл әлеуметтік-гуманитарлық білім жүйесінде де жеткілікті түрде айқын жеткізуге болатындығы анық. Әлеуметтік философияны зерттеуші ғалымдардың пікірлерімен келісе отырып, оның дүниетанымдық функция атқаратынын айтуға болады. Өйткені, ол "әлеуметтік әлемді" бейнелеп қана қоймай, оның саналы бейнесі ретінде "оны жаратады да". Әлеуметтік философия әлеуметтік әлемнің "картинасы", оның бейнесі ғана емес, ол сонымен қатар, әлеуметтік идеалдар мен құндылықтарды нақты шындықпен салыстыра отырып, оның нақты өмірмен байланысын анықтай отырып, осы әлемді жаратады да.

Екіншіден – методологиялық функция. Оны әлеуметтік философия пәндік және теориялық форма ретінде қызмет ете отырып және әлеуметтік құбылыстарды тануда методологиялық бағдарлар мен жалпы философиялық принциптерді пайдаланудың үлгісі бола отырып атқарады. Олардың қатарына, мысалы, диалектика принципі (тарихилық принципі, абстрактылыдан нақтыға өту принципі және басқалары) және синергетика принципі (бүтін, органикалық, өзін-өзі басқарушы және өзін-өзі ұйымдастырушы жүйелердің жүйелік-құрылымдық ұйымының жалпы теориясы) жатады. Әлеуметтік философия әлеуметтік-гуманитарлық білімдерді пәндік тұрғыда ұйымдастыра отырып, оның методологиялық өзегі ретінде көрінеді (мысалы, кешегі өткенде ғана ол "тарихи материализм" рөлімен көзге түсті). Әлеуметтік танымның

методологиялық бағдарында герменевтиканың да түсіндіру және интерпретациялау философиясы ретіндегі үлкен маңызы бар. Әлеуметтік философия мен "әлеуметтік философтардың" қазіргі жағдайы екі христианды еске түсіреді: біріншісі өз құдайына сыйына отырып, оны үнемі мадақтап отырса, екіншісі оған үнемі сұрақ жаудырумен өтеді. Әлеуметтік философияда да сол сияқты: біріншілері өзінің "құдайы" – қоғамды мадақтай отырып, оның ақыл-ойынан, жетістігінен және прогресінен үміт күтсе, екіншілері - "Біз кімбіз? Қайдан шықтық? Қайда барамыз? Әлемдегі біздің болмысымыздың мәні неде?" – деген сұрақтармен, қалыптасқан ахуалдың шешімін іздейді. Бұлардың екеуінің арасындағы ұқсастық олар ең алдымен түсінуге ұмтылып, сонан кейін ғана "түсіндіруге" тырысады.

Үшінші функциясы әлеуметтік философияның оның танымдық, эвристикалық қызметі болып табылады. Ол танымдық мәдениеттің элементі ретінде нақтылықты тек "бейнелеп" қана қоймай, қоғамдық өмірдің заңдылықтары мен принциптерін қалыптастыра отырып, бір нәрсені ашуға қабілеті бар, белгілі бір эвристикалық ерекшеліктерімен айрықшалаынады. Ол қоғамдық сана мен қоғамдық болмыс арасындағы қарым-қатынастарды зерттеп, қоғамға қажет әлеуметтік және философиялық теорияны дамытудан тұрады. Бұл жұмысты әлеуметтік философтар жүзеге асырады. Теорияның дамуы қоғам, қоғамның қалыптасуы, экономика, өркениеттің және т.б. сияқты әлеуметтік философияның негізгі категориялары мен тұжырымдамаларын анықтауды, және оларды кейбір принциптер негізінде салынған белгілі бір жүйеге келтіруді қамтиды. Шығыс Еуропа мен Ресей елдерінде дамыған (кеңестік) социализмнен демократиялық капитализмге көшу жүзеге асырылып жатыр. Бұл көшу кезеңі марксизм-ленинизмге және оның әлеуметтік-философиялық компонентіне, тарихи материализмге қайшы келеді. Ресей және шетел философтары тарихи материализмнің күйреуінен кейін пайда болған әлеуметтік философиялық вакуумды толтыру міндетіне тап болады.

Төртінші функциясы аксиологиялық, әлеуметтік философия, әлеуметтік болмыстың құндылықтың негіздерін пайымдай отырып, аксиологиялық функцияны атқарады. Оның ішінде белгілі дәрежеде тәрбиелеуші функция да кіреді: әлеуметтік философия, біріншіден, танымның, гуманитарлық ойлаудың белгілі мәдениетін тәрбиелейді; екіншіден, адамдардың және бүтіндей қоғамның белгілі құндылықтық бағдарларын тәрбиелейді, қалыптастырады.

Бесінші функциясы болжамдық, әлеуметтік философия кейбір философиялық концепциялардағы әлеуметтік болжаудың сәтсіз және ғылыми негізі жоқ деп жарияланғанына қарамастан, болжамдық қызмет те атқарады. Болжамдық функцияның нәтижесі бұл қоғам мен адамзат дамуының ықтимал (шынайы және формальді) сценарийлерін анықтайтын болжам болып табылады. Бұл сценарийлерге әлеуметтік дамудың нақты мақсаттары мен оларды жүзеге асырудың нақты жолдары кіреді.

Қоғам мен адамзат дамуының ықтимал сценарийлері тек қолданыстағы әлеуметтік-философиялық принциптер негізінде дами алады. Қоғам дамуының сценарийлерін дамытуға бағытталған әлеуметтік философиялық көзқарас бүгінгі күні елімізде басым болып отырған прагматикалық көзқарастан ерекшеленеді,

ол мезеттік мүдделер көзқарасынан тарихи шақыруға реакцияны білдіріп, қандай да бір моральдік мақсатқа ұмтылудың орнына біз жай ғана жағдай барысымен әрекет етеміз. Егер біз оқиғаларды қолданбайтын болсақ, олар бізден және біздің қағидаттардан басым болады. Ұзақ уақыт бойы кеңестік халықтың санасына болжамды жаулармен қақтығыс идеясы орнатылып келді: капиталистер, буржуазиялықтар, бизнесмендер, спекулянттар және т.б.

Енді қарама-қарсы пікір мен әрекеттерге қатысты толеранттылыққа (шыдамдылыққа) үйрену керек. Әлеуметтік философияның болжамдық функциясы қоғам мен адамзат дамуының үрдістері, болашақтағы әлеуметтік қарама-қайшылықтар мен қақтығыстар үрдістері туралы негізделген болжамдарды әзірлеуде көмектеседі. Әлеуметтік философияның білімділік функциясы студенттердің, жетекшілердің және саясаткерлердің оны зерттеуі арқылы көрініс табады. Әлеуметтік философия негіздерін білу оны жанжалдардың алдын-алуға және шешуге, қоғам мен адамзат дамуының негізгі үрдістерін түсінуге қолдануға мүмкіндік береді. Көптеген адамдардың әлеуметтік философия саласындағы білімінің жетіспеушілігі – елімізді сілкіндіретін коммунистік, жойқын және әртүрлі қақтығыстар сияқты зиянды шешімдердің, утопиялық жобалардың себептерінің бірі болып табылады.

Әлеуметтік философияның міндеті қазіргі дағдарыс жағдайында қоғамды талдау, дамудың нұсқаларын, олардың себептері, әдістері мен жоспарлары бағалау болып табылады (мысалы, Ресей). Бұл жерде ол өтпелі қоғам болып табылады, сондықтан мұндай кезеңде арандатушылық пен қақтығыстарды шешу саласын білдіретін саясаттың (және саясаткерлердің) рөлі маңызды. Мұндай қақтығыстар, бір жағынан, мемлекеттің даму көзі болып табылады, екінші жағынан, көбісі әлеуметтік қақтығыстарды шебер басқаруға жол бермейтін материалдық, психологиялық және адамдық құрбандармен қоса жүреді. Әлеуметтік философияның болжамдық функциясы қоғамның түрлі салаларындағы жанжалдардың себептерін талдауға, түсінуге және оларды шешудің әлеуметтік-философиялық жолын анықтауға көмектеседі. Бұл негізгі әлеуметтік субъектілердің (қоғамдық құрылымдардың, әлеуметтік топтардың, мекемелердің, ұйымдардың) даму тенденцияларын, мүдделер динамикасын және т.б. талдауын білдіреді.

Әлеуметтік философияның кейбір әлеуметтік қоғамдастықтардың (топ, тап, мемлекет, ұлт) мүддесінде шындықты түрлендіру жобасын жасау болып табылады. Бұл түрлендірулер әлеуметтік мекеме, мемлекет, құрылымдар, өркениеттің өзгеруіне байланысты болуы мүмкін, сонымен қатар, өзіне мақсаты, пәні, құралдары, мерзімі, өзгеру жылдамдығы (мысалы, Ресейдің социалистік қайта құрудың марксист-лениндік жобасы) ақпаратын да қамтуы керек. Бұл жағдайда әлеуметтік философия идеологиялық сипатқа ие болады, және кейбір саяси шешімдерге байланысты ақтаушы инстанция рөлін атқаруы мүмкін. Дағдарыс кезінде, одан шығу жолдарын іздеу керек кезде, жаңа идеялар мен оларды жүзеге асыру құралдары қажет болғанда басқарушы элита мен интеллигенция түріндегі қоғам өкілдері әрқашан әлеуметтік философияға жолығады. Экологиялық дағдарыс жағдайлары мен постиндустриалды өркениеттің шегіне жеткен әлем, және ескірген пролетарлық-социалистік

жүйеден бас тарту жолындағы Ресей де дәл осындай жағдайға тап болды. Мұндағы ресейлік жолды таңдау өте күрделі мәселе: ол кеңес индустриализмі құрылуымен шартталған.

Өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар:

1. Дүниетаным дегеніміз не және оның даму формаларын көрсетіңіз.
2. Әлеуметтік философияның қалыптасуының тарихи аспектілерін сипаттаңыз.
3. Әлеуметтік философияның негізгі мәселесі қалай тұжырымдалады, сараптаңыз.
4. Әлеуметтік философия және тарих философиясының өзара байланысын нақтылаңыз.
5. Қоғамдағы әлеуметтік философияның негізгі функцияларын анықтаңыз.

1.5.ӨРКЕНИЕТТІҢ ӘЛЕУМЕТТІК ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ТҰЖЫРЫМДАМАСЫ

«Өркениет» анықтамасына келетін болсақ, біз ең алдымен, «қоғам өркениеті», «қоғамның формациясы» сияқты, зерттеушілер қоғамның белгілі бір аспектісін және тарихи үдерістерді, басқа да қоғам анықтамаларын ескере отырып, зерттеу үшін жасалған идеалды түсінік болып табылатынын ескеруіміз керек. Сонымен қатар, өркениеттің әлеуметтік философиялық анықтамасы (өркениет анықтамаларында жасырынған қоғамдық шындықты іздеу) жоғарыда келтірілген өркениет тұжырымдаларында ашылмаған қоғамдық формацияның түсінігін ескеруі тиіс. Ең алдымен, этнос, ұлт, өркениет, қоғамдық формацияға қарағанда адамдардың тарихи қауымдастығының әртүрлі деңгейін көрсетеді.

Қоғамның өркениеті – өркениеттік өзін-өзі танумен (дүниетаным, идеология, ментальдікпен); өркениеттік өзіндік сана жүзеге асатын өркениеттік институттармен (рухани, саяси, экономикалық, демо-әлеуметтік); жеке тұлғалардың өмір салтымен; материалдық және рухани (сәулет, музыка, сурет өнері және т.б.) құндылықтармен біріктірілген жоғары (және абстрактылы) ұлтүстілік адамдар қауымдастығы болып табылады. Ұлтүстілік қауымдастық ретінде өркениет этникалық және ұлттық шектеулерді жеңу формасы, адамзаттың бірлігіне өтудің бір түрі болып табылады. Ол сондай-ақ, өздерін рухани-мәдени тұтастық адамгершілік ретінде жүзеге асыратын этникалық топтар мен ұлттардың өмір салты ретінде анықтала алады.

Біз Л.И.Семенникова сөзімен келісеміз: «Өркениет бұл ұқсас ділі, жалпы негізгі рухани құндылықтары мен идеалдары бар, сондай-ақ әлеуметтік саяси ұйымда, экономикада және мәдениетте тұрақты ерекшеліктері бар адамдардың қауымдастығы. Бұл ұғымнан көре алатынымыз, өркениеттік көзқарас тұрғысынан тарихи үдерістің ортасында ділінің ерекшеліктерімен, қоғаммен өзара күрделі қарым-қатынастарымен адам және өздігінен дамитын қоғам орналасқан» (Л.И. Семенникова, Указ. соч. 26 б.).

Қоғамның өркениеті (тұқым, ел, адамзат): 1) ішкі, субъективті (өркениеттік өзіндік сана-сезім); 2) жеке тұлғалардың өркениеттік өмір салты болып табылатын субъективті-объективті; 3) өркениетті мән беріп өркениеттік субъективті көрініс табатын сыртқы объективтінің бірлігі болып табылады. Субъективті (мағынаны құрайтын) өркениеттің болмысын құрайды, ал сыртқы (өркениеттік институттар және жеке тұлғалардың өмір салты) оның көрінісін көрсетеді. Өркениет – өркениеттік дүниетанымның, идеологияның, қоғамдық өмірдегі ақыл-ойдың жүзеге асырылуы ретінде белгілі бір рухани мәдениеттің адамдарының өзін-өзі растау тәсілі болып табылады ма? Рухани және мәдени айырмашылықтар мен адамдардың өмір салты Данилевский, Шпенглер, Тойнби және т.б. деп аталған өркениеттің басты айырмашылықтары болғаны кездейсоқ емес. Оған қарағанда, қоғамдық формация халықтың биоәлеуметтік құрылым

ретіндегі қалыптасу тәсілін көрсететін сәйкес өркениеттің материалдық мәдени денесі болып табылады. Мәселен, ислам өркениеті өзін ХХІ ғасырда феодалдық (Ауғанстан және т.б.), әлеуметтік-капиталистік (Сауд Арабиясы және т.б.), мемлекеттік-капиталистік (Ресей және т.б.) әлеуметтік формацияларда жүзеге асырады.

Өркениет белгілі бір халықтың немесе халықтар тобы тарихи өмір салты ретінде халықтардың (этностар мен ұлттар) өмірінің бұл кезеңін алдыңғы даму кезеңдерінен ажырататын және оның жетістігі болатын, мәдениетінің тұрақты, елеулі, ұлтүстілік ерекшеліктер жүйесі (рухани, саяси, экономикалық, демо-әлеуметтік) болып табылады. Бұл халықтың өркениеті тұрақсыз (өмір салтына кірмейтін), маңызы жоқ ұлттық белгілерді ескермейді. Ол басқа халықтар үшін ерекше болмайтын белгілерді қамтымайды. Өркениет сол халықтың бастапқы даму сатыларымен немесе басқа халықтармен салыстырғанда оның жетістігі бола алмайтын белгілерді қамтымайды. Осылайша, өркениет – бұл сол халықтың немесе халықтардың мәдениетінің құндылықтық сипаты: бір жағынан өркениетке тиесілі деп танылатын нәрсе басқа жағынан сәйкес келуі мүмкін. Бұл тұрғыда өркениет әлеуметтік философияның өте көмескі түсінігі болады, өркениет критерийлері толығымен өзгеше болуы мүмкін.

Өркениет, әдетте, басқа ұлттардың меншігіне айналған ұлт пен ұлттың бөлігімен басталып, адамзат қазынасына салынған өзіндік инновациялардың (жетістіктердің) нәтижесі болып табылады. Бұл жағдайда, инновациялық этнос немесе ұлт өркениеттің негізіне айналады, ал ұлттық ерекшеліктердің (өзін-өзі тану, институттар, өмір салты) бір бөлігі басқа этникалық топтар мен ұлттардың иелігінде, өркениеттік сипатқа ие болады. Бұл жағдайда дүниетаным парадигмасы, әлеуметтік институттар, өмір салты жалпы, абстрактілі, ұлтүстілік болады. Д.Хоскинг өзінің «Ресей: халық және империя» деген қызықты кітабында Ресей империясының құрылуы орыс ұлтының құрылуына кедергі келтірді деген пікірді дәлелдейді. Ол КСРО ыдыраған кезде пайда болған біздің еліміздің тарихындағы маңызды тарихи фактіге назар аударды: орыс халқы – халықтың ең маңызды белгісі саналатын ұлттық өзін-өзі тану тұрғысынан дамымаған ұлт болып шықты. Бірақ осы мәселе бойынша Д.Хоскинстің өкініші мезгілсіз болып табылады. Этнос ретіндегі еуропалық түсініктегі ұлт болмағанымен, орыстар бірден Ресей өркениетінің, адамдар ұлтүстілік қоғамдастығының, институттар мен өмір сүрудің негізіне айналды. Құрылымдық негізінің бұзылғанына қарамастан, әртүрлі ұлттар, діндер, өмір салтының адамдар тарихи бірлестігінің жоғары нысаны ретінде Ресей қоғамын өркениеттік қауымдастық ретінде сақтауына мүмкіндік береді.

Мүмкін, бұл жағдай, бұрын кеңестік ұжымдық, ал қазір ресейлік ниеттілік өркениетінде болған ресейліктерге жаһандану кезеңіне өтуін, әлемдік өркениет пен біртұтас адамзатты құруды жеңілдете ме? Осы тұрғыдан алғанда, орыстың ұлттық идеясын және орыс ұлтын қалыптастыру жаңа тарихи міндеттердің аясында ел дамуындағы өтілген кезең болады. Біздің алдымыздағы мәдени-этникалық мағынадағы негізі орыс ұлты болатын Ресей өркениетін қалыптастыру міндеті тұр, және бұл адамзат құрамындағы Ресейдің

формациялық және өркениеттік өзін-өзі анықтау мәселелеріне деген көзқарасты түбегейлі өзгертеді.

Ең алдымен, өркениет халықтың, институттардың, өмір сүру салтының тарихи қоғамдастығына тән өркениеттік дүниетаным, идеология, ділділікпен қалыптастырады. Әдеттегі емес дүниетаным, ділдік, адамдардың мінезі өркениеттің құрылымына кірмейді. Өркениеттік дүниетаным осы халықтың тіршілік әрекетіне оның материалдық негізі болып табылатын әлеуметтік формацияға қарағанда субъективті мағына береді.

Өркениетті дүниетаным (мифология, дін, философия) бізді қызықтыратын аспектіде мифтер, білім, табиғат, қоғам, адам туралы нанымдар жүйесі; сезімдік түсініктердің, ұғымдардың, адамдардың наным-сенімдерінің формасы, белгілі бір таным әдістері ретіндегі мұраттар, құндылық бағдарлар (пайымдар), әрекет қағидаттары (идеологиялық құраушы) болып табылады. Сезімдік түсініктер, тұжырымдамалар, сенімдер адамдардың санасындағы мұраттар, құндылықтар, әрекет принциптерінің болуының психологиялық нысандары.

Идеология бұл қоғамдық қажеттіліктерді, мүдделер, мұраттар, құндылықтар, халық өмірінің мақсаттарын қалыптастыратын дүниетанымның салыстырмалы түрдегі дербес бөлігі болып табылады.

Адамдардың өркениеттік ділі әлемді тануға қолданатын адамдардың ақыл-ой құралдары, ойлау тәсілдері. Ойлау тәсілдері саналы ойлау аппаратына (себеп-салдардың түсінігі, мүмкіндіктер мен шынайылықтар, қажеттіліктер мен кездейсоқтықтар және т.б.), осы дүниетанымның негізгі түсініктері (экономикалық өркениет өкілдері үшін жеке меншік, нарықтық, демократия, азаматтардың құқықтары, кәсіпкерлік және т.б.), оның құндылықтары (мұраттары мен мінез-құлық нормалары) кіреді.

Кейін, өркениет құрылымына халық дамуының осы сатысы үшін әдеттегі бір ел шеңберінде, өркениеттен тыс формациялар мен деформацияларды қалыптастыратын, әлеуметтік құралдар кіреді. Мысалы, нуклеарлы отбасы, ақша және нарық, шіркеу және саяси партия әлеуметтік-капиталистік білімнің формациясы мен тиісті әлеуметтік демократиялық өркениеттің құрамына кіреді. Осы әр түрлі жүйелер шеңберінде олар өздерінің функциялары мен адамдардың субъективті мотивациясымен ниеті ерекшеленеді. Әлеуметтік қалыптастыру шеңберінде бұл институттар әлеуметтік өндіріс режимінің элементтері болып табылады, ал адамдар мен институттардың өмірлік белсенділігі мүдделерге негізделген (материалдық, экономикалық, саяси). Әлеуметтік өркениеттің бөлігі ретінде олар адамның рухының көрінісі (идеология, идеология, менталитет) ретінде әрекет етеді, ал адамдардың өмірі мен қарым-қатынастары сенім, мифтер мен нанымдарға негізделген. Осылайша, бірдей өмірлік белсенділік, өмір салты және институт әртүрлі, көп жағдайда қайшы мотивтер, мүдделер және сеніммен ынталандырылады.

Ақыр соңында, осы қоғамның өркениетіне жетекші, белсенді және басқарылатын, пассивті өмірлік белсенділік формалары арақатынасы тарапынан да индивидтердің әдеттегі өмір сүру салты, жеке адамдардың отбасы, жұмыс, қоғамдағы өмірдің әдеттегі формалары кіреді. Адамның

өркениеттік өмір салтының ішіне әдеттегі өмірлік қызмет формалар жүйесі кіріп, оны жүзеге асыру жолдар (объектілер, әрекеттер мен операциялар, ынтымақтастық формалары және т.б.), осы жүйедегі өмірлік әрекеттің жеке алынған формалары (отбасылық, ауылдық, өндірістік, білімдік және т.б.) қамтылады.

Өркениет, этнос және ұлт сияқты дүниетанымдық, институционалдық, демо-элеуметтік, уақытша және кеңістіктік иерархияны көрсетеді. Бұл дегеніміз, ол өмір салтында сияқты көлденең құрылымға (дүниетаным арқылы тіршілік әрекетінен қанағаттануға) ғана емес, сонымен қатар тік (иерархиялық) – пирамидалы құрылымға ие. Өркениеттің иерархиялығы да оны түсінудегі жасырын қиындықты шарттайды. Тарихи тұрғыдан алғанда өркениеттің негізінде қағида бойынша өркениеттік көшбасшы (Христос, Мұхаммед, Маркс және т.б.), сәйкес дүниетанымдық идеялар ұстанатын өркениеттік элита, содан кейін жоғары рухани институттар тұрады: Рим Папасы, Қасиетті Синод, және т.б. Бұл деңгейде өркениеттің рухани компоненті өркениеттік көшбасшы жазған қасиетті мәтін түрінде қалыптасады, онда дүниетанымдық мұраттар, құндылық бағдарлары, қағидаттар, сол өркениет адамдарының өмір салты нормалары бекітілген (Библия, Құран, Коммунистік партия манифесті, және т.б.). Өркениеттік мәтіннің мәнін өркениет негізін қалаушы және көшбасшысы өз халқына сөз айтатын өркениеттік идеясы құрайды: жанның құтқарылуы (дін үшін), коммунизмді құру (коммунистер үшін) және т.б. Бұл деңгейдегі адамдардың ділі мен элеуметтік сипаты, өркениеттің қалыптасу кезеңінде айрықша байқалатын, қасиетті мәтінге барынша сәйкес келеді: мысалы, бірінші христиандарға, коммунистерге, қараңыздар. Өркениеттің бұл саласын көмекші қондырмалық деп атауға болады. Кейін, өркениет қасиетті мәтінді дамытып, насихаттап, орындалуын бақылайтын жетекші элеуметтік мекемені қамтиды. Бұған өркениеттік бюрократия (әулиелер, діни қызметкерлер, партиялық ұйымдар, БАҚ және т.б.) және сәйкес элеуметтік мекемелер (шіркеулер, мешіттер, партиялық ұйымдар, мектептер және т.б.) кіреді. Олардың көмегімен өркениет дүниетанымы іске асырылып, діл мен мінез қалыптасады. Өркениеттің осы негізгі деңгейі салт-жоралармен, дәстүрлермен байланысты қасиетті мәтіннің айқын және догматикалық көрінісіне ие, ал діл психологиялық және күнделікті сипатқа ие болады.

Көптеген институттардың мысалы, экономикалық өркениет үшін жекеменшік, ақша, банктер және т.б. қызмет ету қағидаттарына сәйкес қасиетті мәтіннің дүниетанымдық принциптері көрініс тапты және сақталды. Осылайша, өркениет өмірлік қызметтің негізгі салаларында адамдардың өзара іс-қимылын, әрекетін, мінез-құлқын реттейтін ресми және бейресми қағидалардың, ережелер мен нормативтік актілердің тұрақты кешені ретінде саяси және экономикалық институттарды қамтиды және оларды қоғам дамуының осы кезеңіне сәйкес келетін белгілі бір рөлдер мен мәртебелер жүйелерінде ұйымдастырады. Осылайша, элеуметтік институттар заттық материалдық мазмұнымен емес, мифологиялық, діни, философиялық және тиісті идеология мен ділдің белгілі бір дүниетанымын саналы түрде және бейсаналы түрде танытатын субъективті мағынада нормалар мен көзқарастармен өркениет құрылымына кіреді.

Сонымен, өркениеттің бастапқы саласын қасиетті мәтіннің негізгі дүниетанымдық идеяларының бейнелі-сезімдік түсінігіне ие өркениеттік көпшілік құрайды, және оның өркениеттік діліқарапайым болады. Ол бір жағынан өркениеттің, басқа жағынан формацияның әсерінен қалыптасатын тұлғалардың белгілі бір түрінен тұрады. Тұлғаның осы өркениеттік түрі сол өркениеттің бастапқы негізі болып табылады. Осыған байланысты әртүрлі мифологиялық, коллективистік, индивидуалистикалық, ниеттестік тұлға түрлері ажыратылады.

Өркениеттік көпшілік салт-жора түріндегі өркениеттік құндылықтарды ұстанады мысалы, кеңес өркениетінде –әскери шерулер, маевка, коммунистік сенбілік, халықтар достық кештері және т.б. Ол бір жағынан, өркениеттің қосалқы және негізгі салаларының әсер ету нысаны болып, ал екінші жағынан, өркениеттік көшбасшы және адамдар санасындағы өркениеттік мәтінге дейін пайда болған әдеттегі дүниетаным бейнелері, діл, мінез көрініс тапқан. Осыған байланысты өркениет мәтіні мен идеясы қарапайым халықтың дүниетанымдық көзқарасы, ділі, сипатты, өмір салтындағы психика мен бейсаналықта жасырын және әдеттегі нәрсені білдіруі керек. Осылайша, өркениет адамдардың аморфтық көпшілігі емес. Өркениеттік көпшілік белгілі бір психологиямен, өркениетті топ психологиясымен сипатталады. С.Московичидің айтуынша, оны өркениетті деп санауға мүмкіндік беретін кейбір маңызды ерекшеліктер бар. Ең алдымен, өркениеттік көпшілікті қалыптастыратын адамдардың түрі қоғамның демоэлеуметтік, экономикалық, саяси салаларына тәуелді емес. Келесі, өркениеттік көпшіліктің психологиясында интеллектуалды және адамдық даралылық қатты төмендетілген. Және, өркениеттік көпшіліктің психологиясы өткенге, тарихи тағдыр мен халықтың естеліктеріне басты назар аударады. Ол осы күнде сезімдер, ойлар, өткеннің стереотиптерін қайта жаңғыртады. Өркениет әртүрлі элеуметтік формацияларға бейімделіп, олардан тәуелсіз болады.

Өркениет, этнос және ұлт сияқты, сезімге, идеяға, сенім, борыш, өзіндік тәртіп түсінігіне, адамдар иерархиясына негізделген. Адамдардың сенімі әлем, қоғам, адам туралы дүниетанымдық білімнің эмоционалды және рационалды мойындауды болжайды. Адамдардың борышы өркениеттің әлемдік көзқарасынан туындайтын мінез-құлықтың мінсіз нормаларын тануды талап етеді. Борыш тұрғысынан алғанда, өркениеттің барлық мүшелері халық пен өркениетті біріктіретін жақсыз дүниетанымдық және нормативтік ережелер алдында тең. Адамдардың өзіндік тәртібі өркениеттің дүниетанымдық және нормативтік жарлықтардың орындалуын және басқа да діндестердің мойындауын талап етеді. Өркениет қоғамда бар элеуметтік институттарға (демо-элеуметтік, экономикалық, саяси, рухани) жеке тұлғалар тарапынан заңды немесе заңсыз қатынасын қамтиды. Аталмыш институттар элеуметтік жұмыс күшін бөлумен байланысты өзінің формациялық функциясынан бөлек, дүниетанымдық, мағыналық, адамдарды өркениетке біріктіретін функцияны орындайды. Қоғам өркениетінің түсінігін халықтың тарихи қоғамдастығы тұрғысынан емес, мәдениет призмасы арқылы, П.Сорокиннің тұжырымдамасымен тереңдетуге болады. Оның пайымдауынша, мәдениет екі

немесе одан да көп адамдардың қызмет нәтижесі болып табылады. Мәдени феномендерге тек философия, ғылым, технология және т.б. ғана емес, сонымен қатар материалдық элементтер, мысалы құмдағы аяқ ізі жатады. Бұл анықтамада адамның өзі сыртқы байқаушы ретінде болып, оның объективтендірілу формасы ретінде мәдениет құрылымына кірмейді.

Мәдениеттің хаосы оның элементтерінің жиынтығы кеңістіктік, сыртқы, функционалды, логикалық деген төрт жолмен біртұтастыққа интеграцияланады. Мәдени интеграцияның ең жоғары түрі мәдени хаостың «басты мағынаға, немесе идеяға» негізделген өркениетке логикалық және мағыналық реттелуі болады. Егер біздің түсінігімізде өркениет, ең алдымен, мәдениетінің материалдық және рухани элементтерімен біріктірілген адамдардың тарихи бірлестігі болса, П.Сорокиннің түсінігінше, бұл ең алдымен құрушылары мен байқаушыларыдан тәуелсіз мәдени элементтер жүйесі болып табылады.

Өркениеттің логикалық-мағыналық мәдениет интеграциясының бір түрі ретінде екі жағы бар: ішкі және сыртқы. Ішкі жағы - «ақылдың, құндылықтардың, мағынаның өрісі». П.Сорокин оны «мәдениет ментальдік» деп атайды. Бұл мәдени ментальдіктің тасымалдаушысы кім болады? Ол әлеуметтік қатынастардың объективті феномені ретінде болады ма? Сыртқы жағы сезімдік қабылдаудың бейорганикалық немесе органикалық нысандарынан тұрады: ішкі тәжірибе іске асатын, ұйымдастырылатын, жүзеге асатын нысандар, оқиғалар, процестер. Бұл сыртқы феномендер мәдениеттің ішкі жағының көрінісін беретіндіктен мәдениет жүйеге жатады. Бұл жағдайда мәдениет ментальдігінің ішкі жағы және сыртқы жағы қарастырылады.

Мәдени ментальдік құрылымында П.Сорокин негізгі төрт элементті бөліп көрсетеді: 1) адамдар қабылдайтын шындықтың табиғаты («бізге арналған заттар»); 2) адамдардың қажеттіліктері мен мақсаттары; 3) адамдардың осы қажеттіліктері мен мақсаттарының қанағаттану дәрежесі; 4) адамдардың қажеттіліктерін қанағаттандыру жолдары. Адамдардың қажеттіліктері, мүдделері, мақсаттары, өмірлік әрекетінің әртүрлі формаларында жүзеге асырылып, материалдық және рухани игіліктер нысанына немесе адамдардың субстанционалды негізі болып табылатын қанағаттану нысандарына айналып, заманауи түсінікте бұның барлығы индивидтің, әлеуметтік топтың, халықтың өмір салтының нысандары болып табылады. Осылайша, өркениет адамдардың ұлтүстілік қауымдастығын да, қоғам салаларының рухани-мәдени интеграциялануын да, сондай-ақ жеке адамдардың белгілі бір өмір салтын да білдіретін қоғамның рухани формациясы болып табылады. Бұл, бір жағынан, қоғамдағы мәртебесі бойынша өзгешеленетін адамдардың дүниетаны, идеологиясы, ментальдігінің бірлігін, ал екінші жағынан, адамдар үшін белгілі бір өркениеттік мәні бар материалдық және рухани игіліктер, институттар, ұйымдардың жиынтығын білдіреді. Өркениеттің негізгі жүйе-қалыптастырушы негізі дүниетаным, идеология, ментальдік болып табылады. Нақты қоғам мен адамдар бірнеше өркениеттің қиылысу орны ретінде әрекет ете алады.

Людвиг фон Мизес: «Өркениет, өмірдің қарапайым биологиялық және физиологиялық аспектілерінен идеялардың нәтижесі болып табылатындығымен

ерекшеленеді. Өркениеттің мәні - идеялардан тұрады. Егер біз әртүрлі өркениеттерді ажыратуға тырысатын болсақ, онда өзгешеленетін қасиет тек оларды анықтайтын идеялардың түрлі мағынасында ғана табыла алады... Өркениеттер салыстыруға келмейді және өлшенбейді, себебі олар әртүрлі идеялармен қозғалысқа тартылып, әртүрлі жолдармен дамиды», - деп жазды (Л.фон Мизес.Указ.соч. б. 164).

Шын мәнінде адамзат тарихы алғашқы қауымдық қоғамнан басталады. Алғашқы қауымдық қоғамдар (неолит дәуірі) б.з.д. VII-V мыңжылдықта өмір сүрген. Мысалға, арпа өсіруге және ірі қара мал өсіруге негізделген Кіші Азияның батысында (шамамен б.з.д. 6 мың жыл бұрын) Чатал-Хююка қоғамы болды. Ежелгі Шумер мен Египетте алғашқы адамдар (рулық және тайпалық) қоғамдары шамамен 6000 жыл бұрын пайда болды. Осы қоғамдарға тән қарапайым алғашқы қалыптасу тәжірибелік қалыптасудың ең ерте түрі (формасы) болып табылады. Алғашқы қауымдық қоғамдар туысқандық ойлауымен, тізгінделмеген инстинкттерімен, дамымаған сана мен қарабайыр қызметімен қосылған рулық және тайпалық адамдардың бірлестігі болған. Рудың басты функциясы көбею, ұрпақ жалғастығы болатын: балалардың туылуы, оларды тамақтандыру, қорғау, тәрбиелеу, ауыл шаруашылығы, мал өсіру және т.б. Ұрпақтың ең маңызды шарттары ол адамдарды материалдық тұрғыдан қамтамасыз ету, басқа ру-тайпалардан қорғау, тәрбиелеу әлі жеке бөлек функцияларға айналмаған еді, яғни қоғамның экономикалық, саяси және рухани саласына әлі айналмаған еді.

Алғашқы қауымдық қоғамдар бір ауылға немесе руластыққа біріктірілген үй шаруашылықтарының жиынтығын білдіретін аз халықтардың тұратын топтарынан тұрды. Үлкен отбасылық территориялық бірлестік қоғамдар пайда болды және олар бір-бірімен туысқандық жақындығына қарай және тарихи шынайы қоғамның негізін салушыға байланысты иерархиялық билік және бағыну қарым-қатынаста болды. Алғашқы қауым ауыл шаруашылығы мен мал шаруашылығымен айналысатын. Өмірлік қызметтің негізгі түрлері терімшілік, мал шаруашылығы, ауыл шаруашылығы, және бұлар тайпа қауымдастығының сипатын анықтайтын (Дьяконов И.М. Пути истории. От древнейшего человека до наших дней. М.,1994. - С. 18-26.180).

Рулық қауымдастықтың басты әлеуметтік салалары дамымаған, біріктірілген, функционалды түрде өзгертін нысанда болатын синкреттік әлеуметтік қалыптасу болды. Алғашқы қоғам өзін қалыптастыруға қабілетті болады деп айтуға болады, ал қалыптастыру халықтың алғашқы өндірісінің тәсілі болды. Әлеуметтік өндірістің бұл түрі инстинктерге, бірлескен материалдық өндіріске, туыстық билікке және алғашқы қауымдық мифологияға негізделген.

Алғашқы қауымдық құрылыста, әрине, негізгі саланы бірден және бірқалыпты бөлу мүмкін емес: нақты жағдайға байланысты ол үнемі өзгеріп отырған. Негізгі рөлді жалпы қоғамның барлық салалары ойнады деп тұжырымдасақ болады. Бұл, атап айтқанда, бұл негізгі саланың экономикалық салаға функционалды түрде бекітілмеген екенін көрсетеді, және ол оны қалыптастырушы өзін-өзі анықтау мен алғашқы қоғамды біріктірудің жалғыз

факторы қылып жасамайды. Жерге меншік құқығы қоғамдық болып табылады, әр үйдің үлесі бар. Ауыл қауымдастығының басшылығында бірінші болып сайланған көшбасшы тұрады, содан кейін бұл лауазым тұқым қуалайды. Ол экономикалық, әскери, саяси және діни мәселелерді жүргізеді. Ауылдық қауымдастықтың рухани саласы көшбасшы, шаман және басқалардан тұрады, олар пұтқа табынушылық рәсімдерін жібереді. Олар діни және моральдық нормаларды, мәдени артықшылықтарды, әлеуметтік әділеттілік принциптерін, еңбек нормаларын және еңбек сипатын алып жүруші ретінде әрекет етеді. Алғашқы қауымдық қоғамның бастапқы саласы - қанықтылық, жылу, қозғалыс, ұрпақ болу, өзін-өзі бекіту және т.б. бастапқы биологиялық қажеттіліктер жиынтығы бар адамдарды біріктіретін. Оларды қолайлы табиғи жағдайларда қанағаттандыруға болады, оларға қолайлы (климат, ауылшаруашылығы дақылдары, тамақтандыруға болатын ірі қара мал, және т.б.). Тұтыну негізінен ұжымдық (ортақ) немесе отбасымен болды, бұл өте аз және салыстырмалы түрде тең болды және өмір сүруге талпындырып, себеп болатын адамдардың нақты және қанағаттандырылған қажеттіліктері арасындағы қайшылық болды. Бұл қоғамдағы адамдардың абсолютті және нақты қажеттіліктері арасындағы қайшылық әлі пайда болмады. Ауыл қауымдастығының құрамына көшбасшы, асылсүйект (бай), қауымдастықтың еркін мүшелері, құлдар кіреді.

Ауыл қоғамдастығындағы әлеуметтік рөлдер қатаң түрде бөлінеді және жылдар бойы өзгермейді. Алғашқы қоғам өмірдің екі негізгі реттеушісімен қанағаттандырылған: дәстүрмен (дәстүр) және күштінің құқығымен. Бұл реттегіштер туыстар өз мүдделері мен қажеттіліктерімен ерекшеленбейінше және туыстар арасында сырт адамдары (тұтқындар, құлдар) пайда болмайынша жеткілікті болатын. Бұл қоғамның негізі әлеуметтік өндіріс болды, онда демо-әлеуметтік, материалдық, туыстық, мифологиялық өндіріс әрбір әрекетте, кеңістікте және уақытында тығыз байланыста болды. Қоғамдық өндірістің түрлі салаларына нақты уақыттық және кеңістіктік бөлу жоқ еді. Осылайша, негізгі қатынастар барлық басқа адамдармен анықталған туыстық қарым-қатынастар болды: еңбек, әскери және діни. Табиғи өндірістік қызмет қоғамның материалдық тауарларын алғашқы өндіру және тарату процесі болды. Ол өндірістің табиғи құралдарын (заттарды, құралдарды, жағдайларды) және адамдардың табиғи қабілеттерін (физикалық күш, белгілі бір әрекеттерге дағды, ерік, сананың элементтері және т.б.) қамтыды. Алғашқы коммуналдық өндіріс түрі, ең алдымен, адам өндірісіне емес, «табиғаттың өнімділігіне» негізделген.

Өндірістің табиғи сипаты тарихи жасалған еңбек факторларынан табиғи факторлардың басымдылығымен анықталатын сияқты, жеке тұтыну үшін шығарылатын өнімдердің ерекше мақсаттарында табиғи еңбек факторларының таралуы арқылы да анықталады. Бұл қалыптастыруда өндірістік базаның тікелей және ерекше мақсаты - адамдардың көбеюі. Осындай жағдайларға байланысты Маркс экономикалық қызметтің осы түрін «табиғи» деп атады. Алғашқы қауымдық қоғамда жеке меншік бұл құралдарды иелену қабілетін білдіретін өндіріс құралдарына үстем болды, бірақ еңбек нәтижесі ұжымдық сипатта болды. Жеке (және бірлескен) меншік экономикалық болып табылмайды. Егер зат жұмыс арқылы жасалмаса, бірақ табиғатпен берілсе, онда

оған меншік құқығы экономикалық емес, тек меншікке қасақана қарау болып табылады. Осылайша, өндірістің алғашқы қауымдық режимі осы өндірістік күштерге сәйкес келетін табиғи-өндірістік күштерден (табиғи және адам) және ұжымдық әлеуметтік қатынастардан тұрды. Бұл қоғамның негізі экономикалық сала болмады.

Өндіріс құралдарын жеке-ұжымдық иелену аймаққа немесе ресурстардың үлесіне әдеттегі құқықтарды бекітуге әкелді. Бұл қасиет өндіріс құралдары мен адамдарға қатысты кәсіби, моральдық, физикалық, зияткерлік билік сипатына ие болды. Қоғамдық өндіріс әлеуметтік-экономикалық емес, алайда билік сипатта болды. Ресурстар бойынша билік субъектісі ұжым, сондай-ақ көшбасшылар, ақсақалдар және т.б. болды. Ю.И.Семенов былай деп жазады: «Әлеуметтік-экономикалық қатынастар - меншік қатынастарының екі түрінің бірі болып табылады. Екіншісі - қарабайыр қоғамда моральдық және сыныптық, құқықтық қатынастар түрінде қарайтын мүліктік қатынастар. Экономикалық меншік қатынастары ерікті емес, материалды болып табылады, олар тек қана тарату және алмасу қатынастарында ғана бар».

Бұл қоғамның негізгі қажеттілігі ұрпақтың жалғасы болды, сондықтан осы салаға байланысты құндылықтар, білім, тәжірибе жетекші орынға ие болды. Бұл қоғамдарда өндіріс құралдарының, қаланың, мемлекеттің мемлекеттік және жекеменшік иелігі пайда болды, демек, саяси, экономикалық және аралас қалыптасудың пайда болуы мүмкіндігі де болды. Қарабайыр, патриархалдық, дәстүрлі ауылды трансформациялаудың басты себебі табиғи және өндірілген тауарлардың, сондай-ақ діни құндылықтар үшін тайпалар арасында тұрақты соғыстар болды. Өндірістің дамуы мен артық өнім пайда болған кезде соғыс барған сайын жаулап алушылық сипатқа ие бола бастады. Соғыс басқа тайпалардың материалдық құндылықтарын тартып алу арқылы өз өмірлерін жақсарту құралы ретінде болған, ал соғыста ұтылған адамдарды құлдарға – жаны бар өндіріс құралдарына айналдырды.

Тайпааралық соғыстар нәтижесінде алғашқы қауымдарды басқару жетілдіріледі, үстем мемлекет және күшті тайпаның немесе тайпаның жағдайы ойлап шығарылып, бірте-бірте жетілдіріледі. Тайпа ішінде сарбаздар мен әскербасылар мәртебесі артады. Тұрақты мамандар пайда болады, бюрократиялық иерархия күрделене түседі, сарбаздарға қызмет көрсету үшін салық пайда болады, басында ортақ жұмыстарды атқаратын, кейін тайпаның бай адамдары үйлерінде жұмыс істеуге пайдалануға болатын, тұтқындардан құлдар пайда болды. Соғыс үдерісінде тайпалық өмірдің қиындауы, тұтқындаушы құлдардың пайда болуы, мүліктік теңсіздік, сананың дамуы, жеке және әлеуметтік өмірді түсіну үшін қажеттілік туындайды, рухани діни сала бөліне басталады. Бұл демо-әлеуметтік және басқарушылық салалар арасындағы қарама-қайшылықтарды шешудің бір құралы болады.

Тарихи материализм тұрғысынан, алғашқы қауымдық кезеңнен коммунизмге дейінгі барлық құрылымдар экономикалық болып табылады, оларда еңбек құралдары, еңбектің әлеуметтік бөлінуі және өндіріс құралдарына иелік ету басты рөл атқарады. Тарихи реализм тұрғысынан қоғамның дамуындағы негізгі және біртұтас факторды: соғыс және жеке меншіктің пайда

болуы, құлдықтың пайда болуы, құралдарды жетілдіру, халықтың өсуі, мемлекеттердің пайда болуы және т.б. бөліп қарау мүмкін емес. Нақты объективті ғана емес, сонымен бірге субъективті факторлар да шешуші болатын. Халықтың өсуімен, алғашқы қауымдастықтар рулар мен тайпалар астанасы бар патшалық елдердің күрделі формасына айналады. Патшалық елдерде, содан кейін қоғамдастықтың қалыптасу түрлерінен өзге әртүрлі елдер империялары біріктіріледі. Бір ел-мемлекет шеңберінде әртүрлі қалалар, аудандар мен ауылдар ұсынатын бірнеше түрлі әлеуметтік формациялар мен деформациялар пайда болады. Елдің табиғаты оның құрамдас бөліктерінің табиғатына тәуелді: қоғамның, ауылдың, қаланың қалыптасуы қандай болса, елдің де қалыптасуы сондай болады. Елдің астанасының қалыптасуы, әдетте, елдің қалыптасу сипатын анықтайды.

Е.Н.Стариков пайымдауынша: «Капиталға дейінгі қоғамдарда, корпоративтік-коммуналдық қорларға салынған төменнен бастап жоғарыға дейін, қауымның түрі қоғамның түріне тең. Қоғамдастық мұнда құрылымды қалыптастыратын матрица ретінде көрінеді бұл үлкен қоғамның бүкіл жүйесі құрылып, бейнесі мен ұқсастығы бар микрокосмос. Қоғамдастықтың үш негізгі түрі «азиялық», «ежелгі» және «герман» уақыт пен кеңістікте жүріп, бізге тиісінше азиялық, ежелгі және феодалдық құрылымдарды береді». Патшалықтар мен империяларда деформацияның екі түрінің элементтері пайда болды және дами бастады: 1) саяси (мемлекеттік, азиялық, жұмылдыру) және 2) экономикалық (нарық, еуропалық, либералдық).

Экономикалықтан ерте қалыптасқан, саяси мобилизациялық қалыптасуларда, негіз болып деспоттық мемлекет айқындалады. Оның күшті әсерімен мемлекеттік экономика пайда болады, ол материалдық тауарлардың мемлекеттік шаруашылық режимін білдіретін бастапқы саланың элементі болып табылады. Қоғамның демо-әлеуметтік саласы деспоттық мемлекеттің тұтас бағынушыларына айналады. Шіркеу, идеология, мораль түрінде қосалқы сала бір жағынан билеуші саяси таптың мүдделерін білдіріп, қалыптастырады, ал екінші жағынан, ол бастапқы салаға демо-әлеуметтік және экономикалық күшті идеологиялық әсер етіп, ұжымдық рухта қалыптастырады. Бұл құрылымдарда ең басты ынталандыру экономикалық емес мемлекеттік мәжбүрлеу жүйесі, қайта бөлу материалдық емес тауарларды экономикалық қайта бөлу болып табылады.

Саяси қалыптастырудың қалыптасқан қоғамдастығына деспоттық көшбасшы, саяси элита, бюрократия, субъектілер жатады. Осындай саяси қалыптастырудың мысалы ретінде ежелгі грек Спарта мемлекетін айтуға болады. Саяси қалыптасулардан кейін пайда болатын экономикалық қалыптасулардың негізі, өндіріс құралдарының жеке меншігіне негізделген, нарықтық экономика болады. Оның тәжірибелік қалыптасуы басқа элементтеріне қарағанда ерте пайда болады және оларды өз айналасындағы интеграциясының ядросына айналады және қоғамның басқа салаларына шешуші әсер етеді. Бұл қалыптасулар материалдық игіліктерді өндірудің нарықтық-экономикалық тәсілдерін көрсетеді. Бұл қалыптасуды негізгі қозғаушысы пайда болатын, ал ынталандырушысы экономикалық мүдде, пайда

мен байлық. Мұндай аграрлық-экономикалық қалыптасудың мысалы ретінде ежелгі Афинаны айтуға болады.

Әртүрлі әлеуметтік қалыптасқан елдердің пайда болуымен олардың арасындағы соғыстар тек саяси әскери және экономикалық артықшылық үшін ғана емес, сондай-ақ қалыптасу сипатына ие. Мысалы, ежелгі Грецияда бұл Пелопоннестік соғыс болды (б.з. 431-404 жж.). Афина қоғамның экономикалық қалыптасуын бейнелесе, Спарта – саяси бірлікті бейнеледі. Болашақта адамзаттың бүкіл тарихы әртүрлі әлеуметтік қалыптасқан елдердің бәсекелесі ретінде көрінеді.

Халықаралық қатынастардың дамуымен әлеуметтік ағзаларды ұйымдастырудың неғұрлым жетілдірілген формасын сипаттайтын аралас саяси-экономикалық қалыптасулар пайда болады. Аралас мемлекеттік-нарықтық қалыптасуларда аралас экономика мен демократиялық мемлекет белгілі бір дәрежеде қоғамның негізіне айналады. Азды-көпті аралас қалыптасулардың айқын көрінісі Орта ғасырларда феодалдық қалыптасу түрінде көрініс табады. Олар XX ғасырда, өнеркәсіптік дәуірде, социалистік-капиталистік (буржуазия-социалистік) қалыптастыру түрінде өздерінің ең биік шыңына жетеді. Қоғамның бұл қалыптасулары әлеуметтік өндіріс тәсілдерін білдіреді, онда нарық пен әлеуметтік мемлекет белгілі бір елдің нақты жағдайына байланысты салыстырмалы түрде тең рөл атқарады.

Бұл қалыптастырудағы жұмыстың басты ынталандырушысы байлық та, қоғамдық мүдде де болып табылады. Бұл қалыптасуларда даралық пен ұжымдықты шегінен шықпаған, дербес ұжымдық ортақ типті адамдар пайда болады. Қоғамның деформациялануы оның қалыптасуына (формациясына) қарама-қайшы болып келеді. Бұл енді адамдарды біріктірмейтін идеологияның құнсыздануы кезінде, халықты қажетті тауарлармен қамтамасыз етпейтін экономиканың құлдырауы кезінде, қалыптасудың қорғанысын және тәртіпті қамтамасыз ете алмайтын, мемлекеттік биліктің әлсіреуі және сол нәрсеге мойынсұнғысы келмейтін халықтың кедейлікке ұшырауы кезінде болады.

Ескі формациялық қоғамдастық идеологиялық, ұйымдастырушылық және сапалы түрде әлсіреді. Элита тарихи қиындықтарға тиісті жоспармен және адамдарды ұйымдастырумен жауап бере алмайды. Қоғамда конфликттік (жанжал) жағдай және әлеуметтік шиеленіс пайда болады. Өмір сүрудің бұрынғы ынталандырушылары төмендеп, өмір құндылықтары (идеалдар, нормалар, дәстүрлер) құнсызданады, құндылықтар құнсыздыққа айналады және керісінше. Жаңа идеологиялық, саяси, экономикалық және басқа элементтер пайда болып, олардың арасында ескі және жаңа қалыптасып жатқан деформация элементтері арасында байланыстар пайда болады.

Бұл пролетарлық-социалистік (1917-1937 жж.) Және Ресейдегі номенклатуралық-капиталистік (1989-1993) революциялар кезінде айқын көрінеді. Қоғамдардың дамуы формация мен деформация арасындағы қайшылықта жүреді. Деформация қоғамды дамытудағы өтпелі кезенді сипаттайды. Қоғамдардың дамуында біз әрқашан үш кезенді ажырата аламыз: ескі формациялық, деформация (өтпелі) және жаңа формациялық. Қоғамдар және қоғамдардың дамуы бір нәрсе емес. Бір қоғамда елде қалыптасу емес,

деформация болуы мүмкін. Басқа қоғамда біреуі деформация, ал біреуі формация болуы мүмкін. Қазіргі қоғамдарда аралас экономикалық-саяси, саяси-экономикалық құрылымдар мен деформациялар пайда болды.

Демократиялық, экономикалық, саяси, рухани салалардың араларын ажыратқан дұрыс. Формация мен деформацияның құрамында бұл салалар қоғамның сәйкес салаларының тек белгілі-бір бөлігін құрайды: алғашқы тапқа бөлінушілік, мемлекет полисі, ежелгі империя, қазіргі мемлекет және т.б. Басқаша айтқанда, берілген қоғамның салалары өзінің әртүрлі бөліктерімен осы қоғамның әр түрлі формациялары мен деформацияларына кіреді және әртүрлі бастапқы-негізі-үстемдік қатынастарына енеді. Бұл қоғамды түрлі формальды байланыстардың күрделі жүйесіне айналдырады, олардың кейбіреулері қоғамның жұмыс істеуіне, ал басқалары оны дамытуға ықпал етеді. Қоғам ең жалпы мағынада ауыл, аудан, қала, облыс, республика, ел (патшалық және империя) болуы мүмкін. Әрбір осындай қоғамда әртүрлі қалыптастырушы құрылымдар пайда болады. Бұл құрылымдар иерархияны құрайды. Сондықтан, ел қалыптасуы әртүрлі деңгейдегі қоғамдық құрылымдардың тік (иерархиялық) және көлденең жүйесі болып табылады. Бірінші кезеңде (руханият) жеке рухани, саяси және экономикалық элементтер пайда болады. Олар дамыған кезде қоғамның деформациялары өзара байланысты емес, бір-бірімен толықтай сәйкес келмейтін элементтер түрде қалыптасады. Гүлдену кезеңінде әлеуметтік қалыптасудың бастапқы, негізгі, қосалқы салалары бір-біріне сәйкес келеді. Бұл қоғам тұрақтылығының дәлелі.

Содан кейін қоғамның негізгі салаларында қалыптасқан элементтермен қайшылыққа ұшырайтын жаңа элементтер пайда болады. Бастысы адамдардың дамып келе жатқан қажеттіліктері мен оларды қанағаттандыру құралдары (экономикалық, саяси, рухани салалар) арасындағы қайшылық болып табылады. Әлеуметтік қалыптасу мен қоғамның дамуына себепші болатын әлеуметтік шиеленістер мен қақтығыстар пайда болады. Сырттай, ол өз өмірінің сапасымен, экономиканы ұйымдастыруда, қолданыстағы идеологиямен және басқа да адамдардың қанағаттанбауында көрініс табады. Нәтижесінде қоғамның кейінгі деформациясы қалыптасады.

Әлеуметтік деформация мен қалыптасудың пайда болуы мен дамуы көптеген жағдайлардың объективті және субъективті, бірігуі нәтижесінде болады. Көптеген басқа әлеуметтік құбылыстар сияқты (адам, тіл, сана, ұрпақ және т.б.), әлеуметтік құрылымдар әлі де олар үшін жеткілікті анық, жан-жақты және ақылға қонымды себептерге ие емес. А.Зиновьев былай деп жазады:

Қоғамның түрі белгілі бір адам бірлестігінде қалыптасатын және анықталатын уақыт, тарихи кезеңмен салыстырғанда, соншалықты аз, бұл тарихи «сәт» ретінде қабылдануы мүмкін. Егер қоғамның бұл түрі пайда болса, онда бұл «бірден» болады. Әйтпесе, тәжірибе сәтсіз аяқталады.

Егер біз әлеуметтік құрылымның пайда болуын «бірден» деп мойындайтын болсақ, бұл дегеніміз, бұл кейбір инновациялық қызметтің нәтижесі (Т.Парсон). Бірақ әлеуметтік қалыптасу күрделі метажүйе болып табылады, сондықтан кез-келген бір жаңалықтың нәтижесі ретінде оны елестету мүмкін емес. Әлбетте, әлеуметтік қалыптастыру түрі баяу жүреді.

Түпнұсқада жаңалық болып табылатын көптеген сынақтар мен қателіктер жасалады.

Егер адамзат тарихына көптеген ұлттарға қарайтын болсақ, онда сынақтар мен қателерден барлық халықтар өткен. Олар бір даму жолын қайталайды. Қайталанған сынақтар мен әскери қақтығыстардың нәтижесінде қалыптасу құрылымдары жетілдіріледі. Бұл тарихи зерттеулер мен инновациялық қателіктер әрқашан тарихи процесте маңызды рөл атқаратын дамыған субъективті фактордың белгісі. Егер сіз грек пен парсы, Афина және Спарта арасындағы ұзақ соғысты салыстырсаңыз, онда объективті жағдайларды ғана емес, табиғи апаттардың, талантты табудың үлкен рөлін көресіз. Бұл әртүрлі тарихи дәуірдегі халықаралық қақтығыстардың тарихи-материалистік бағалауында жеткілікті түрде ескерілмейді. Қоғамдардың қалыптасуын әлеуметтік ағзалардан бөліп, тарихи дамуында салыстырмалы түрде өздігінен қарастырылады және келесі беттерде ұсынылатын болады. Саяси қалыптастыру деспоттық (феодалдық) және тоталитарлық (совет, фашистік, нацистік және т.б.) қалыптасу кезеңдерінен өтеді. Экономикалық формация (қалыптастыру) ежелгі және капиталистік қалыптасу кезеңдерінен өтеді. Еуропаның тарихында ежелгі (экономикалық) формация феодалдық (аралас) формацияға ауыстырылды, ал кейбір елдерде феодалдық қоғамда бар капиталистік элементтерден капиталистік қалыптастыруға айналды. Сонымен қатар, азиялық феодалдық қалыптасулар мен қоғамдар бұрынғы саяси қалыптастырудың одан әрі дамуын білдіретін социалистік қалыптастыруларға айналды.

Формациялар, мемлекеттер, өркениеттер тығыз өзара байланысты және қоғамдарды белгілі бір тұтастықтар ретінде сипаттайды. Формациялар мемлекеттерден бұрын пайда болды, ал мемлекеттер өркениеттерден бұрын пайда болды. Осылайша, қазіргі нақты жергілікті қоғам формация, мемлекет, өркениеттің ынтымақтастығы болып табылады. Тарихи материалистерде жиі болатындай қоғам мен формацияны, ал экономистер мен тарихшыларда қоғам мен өркениетті теңдестіруге болмайды.

Формациялар, мемлекеттер, өркениеттердің өзара байланысы келесіде көрінеді: 1) оларға қоғамның бірдей салалары, бірақ әртүрлі бөліктері мен функциялары кіреді; 2) көрсетілген метажүйелерінің әрқайсысы мемлекет-қоғамның салыстырмалы түрде өзіндік функциясын білдіреді; 3) осы функциялардың маңызы (салмағы) және мемлекет-қоғамдағы тиісті мета-жүйелер субъективті және объективті жайлардың араласуына байланысты адамзат тарихында өзгереді. Нақты жергілікті қоғам оның дамуының белгілі бір тарихи кезеңінде: географиялық, демо-әлеуметтік (ерлер мен әйелдер, ересектер мен балалар, отбасылар мен этникалық топтар), экономикалық (өндірістік және экономикалық күштер, материалдық өндіріс үрдісі және т.б.), саяси (мемлекет, құқық, партиялар және т.б.), рухани (дүниетаным, идеология, өнер, ғылым және т.б.), әлеуметтік салалардың пирамидасы болып табылады. Ю.В.Яковец нақты қоғамның мұндай түсінігін жергілікті өркениет деп атайды. Бұл жағдайда өркениеттің рухани формация және нақты қоғам тұлғасы ретіндегі ерекшелігі жоғалып кетеді және онымен бірге адамзатты тарихи және әлеуметтік-философиялық зерттеу амалдарының айырмашылығы да жоғалады.

Ескертіп кетейік, нақты қоғамға қарағанда (Ресей, АҚШ, Қытай және т.б.) осы мемлекет-қоғамдардың практикалық формациясы мета-жүйелердің бірі, әлеуметтік дене, адамдар мен практикалық игіліктердің әлеуметтік өндіріс тәсілі болып табылады. Ол өзара комплиментарлы, функционалды, себеп-салдарлы байланыстағы негізгі (адамдар), базисті (экономика, мемлекет, аралас), қосалқы (заң, шіркеу, өнер, білім, ғылым) салаларды қамтиды.

Қоғамдық мемлекет - мемлекеттік билікті, халықты, мемлекеттік аумақты қамтитын дамудың белгілі бір тарихи кезеңінде нақты қоғамның саяси мета-жүйесі болып табылады. Мемлекеттік билік (билеуші элита, билік тармақтары, мемлекеттік аппарат, заң, практикалық ресурстар) адамдарды интеграциялауға, тәртіпті сақтауға, елді қорғауға қызмет етеді. Саяси және формациялық (әлеуметтік өндіріс) қызметтер сәйкес келмейді. Мемлекет қоғам элементтері арасында себеп-салдар, функционалдық және мағыналық (мақсаттар мен құралдар) қатынастар бар. Мемлекетке, біз айтып өткендей, қоғамның әртүрлі де, бірдей де, формациялық және өркениеттік элементтер кіре алады. Соңғы, әлбетте, өзінің әртүрлі функциялары-жақтарымен кіреді. Мәселен, мемлекеттік билік қондырма болатын өркениет формациясына да кіреді, және өркениеттік мағынаны жүзеге асырудың формасы ретінде өркениетке де кіреді.

Нақты қоғамның өркениеті рухани формациясы рухани игіліктерді білім, мифтер, идеалдар, ойлау және т.б. және тұлғаларды өндіру жолы болып табылады. Рухани формацияның бастапқы негізін белгілі бір өркениеттік типтегі тұлғалар құрайды. Бұл рухани формацияның базисті (негізгі) саласын әртүрлі дәрежеде отбасы, мектеп, шіркеу, БАҚ, өзінің рухани функцияларымен, жеке адамды тәрбиелеу арқылы құрайды. Үйірімпаз тұлға және онымен құрылған дүниетаным (мифологиялық, діни, философиялық) рухани формацияның қосалқы саласын құрайды. Әлемдік өркениетке мыналар кіреді: 1) белгілі бір дүниетаным, идеология, ментальдік; 2) рухани институттар (шіркеу, партия, білім, отбасы); 3) әртүрлі халықтар мен елдерді сипаттайтын адамдардың өмір салты.

Қоғамның практикалық формациясы ұғымында, оның практикалық (демо-әлеуметтік, экономикалық, саяси) түрленуі арқасында халықтың табиғатқа бейімделу фактісі белгіленді. «Өркениет» ұғымында әлеуметтік және философиялық талдау адамның табиғаттағы орны мәселесін, адамзаттың әлемде тек бейімделуі ғана емес, онда орын табу қабілеті мәселесін де көтереді. Өркениетте (рухани формацияда) қоғам өзін тұлға ретінде көрсетеді, яғни, рухани саланың бірлігінде, қоғамдық санада, адамдардың, институттардың, ұйымдардың іс жүзіндегі қызметінде көрінеді. Өркениет ретінде адамзат осы дүниенің қызмет етуінің ең жоғары нысаны болып, өзінің рухы (санасы) жәнетабиғат алдында осы әлемнің тағдыры үшін жауапкершілікті өз мойнына алады. Осылайша, өркениет түсінігі біздің қоғам туралы тұлға ретіндегі көзқарастарымыздың болашақ дамуын ғана емес, сол тұлғаның табиғаттағы орнын да көрсетеді.

Әлеуметтік формация және мемлекет осы қоғамның мәдени элементтерінің себеп-функционалдық интеграциясы арқылы қалыптасады. Онда қоғамның әр элементі мен саласы органикалық тұтастықтың

функционалдык элементтері болып табылады. Қоғамның мәдени элементтерін әлеуметтік формация мен мемлекетке интеграциялау себеп-функциялық әдісі адамдардың демо-әлеуметтік және практикалық (экономикалық және саяси) мүдделеріне негізделіп отырып, адамдармен өздігінен жасалады. Атап айтқанда, мемлекет саяси мүдделерге негізделіп қалыптасады: тәртіпті сақтау, өз қоғамын басқа қоғамдардың агрессиясынан қорғау. Қоғамның элементтерін өркениетке интеграциялау, формациялық және саяси байланысқа қарағанда, бастапқыдан ішкі, логикалық-мағыналық, философиялық сипатқа ие және оның негізі - дүниетанымдық көзқарас пен мақсат болып табылады.

Егер әлеуметтік формация адамның денесіне, мемлекетке - жүйке жүйесіне ұқсас болса, онда қоғамдық өркениет – адам тұлғасына ұқсайды. Ол қоғам құрылымында өзінің маңызды функциясы, қызметі, саласына ие. Оның құрамына кіретін әлеуметтік салалардың бөліктері өркениеттік мәнмен – дүниетанымдың идеямен біріктіріледі. Бұл өркениетті элементтері мақсат пен құралдар байланысындағы рухани-мәдени (экономикалық-мәдени және саяси-мәдениге қарағанда) тұтастыққа айналдырады. Бұл әлеуметтік формация және мемлекеттікке қарағанда бөгде және әлдеқайда жоғары қарым-қатынас болып табылады. Өркениеттік идеяның арқасында қоғамның элементтері «тұрақты стильдер, типтік формалар және елеулі үлгілерге» айналады. Бұл байланысты өркениетті мәдениеттану, философия, психологиясыз түсінуге мүмкін емес.

Материалдық және саяси мүдделер негізінде өздігінен қалыптасатын формациялық және саяси байланыстар, кейін адамдар арқылы Ньютонның заңдары сияқты логикалық байланыстар түрінде құрылады. Формациялық және мемлекеттік қатынастар бастапқы, ал олардың ойлау (логика) туралы ұғынуы екінші реттік болады. Белгілі идеяларға негізделген адамдардың логикалық-мағыналық (өркениеттік) байланыстары қоғам мәдениетінің элементтерін өркениеттік байланыстарға қойып, оларға мағына береді. Олар әлеуметтік институттар және өмір салтында өзінің көріністеріне қатысты бастапқы болып табылады. Сондықтан, өркениеттерді зерттегенде өркениет идеясынан туындаған демо-әлеуметтік, экономикалық, саяси, көркем мәдениет элементтерінің арасындағы мағыналық байланысты іздеу керек.

Логикалық мағыналық таным әдісінің мәні барлық компоненттерге еніп, олардың әрқайсысына мағына мен түсінік беретін негізгі қағидатты («іргетас») табуға негізделген, және осылайша түрлі-түрлі фрагменттерден ғарыш әлемі құрылады.

Бұл өркениеттің негізі (базисі) оның бастапқы және қосалқы салаларына үлкен әсер етеді. Бұл жағдайда өркениет элементтері арасында саналы (логикалық-мағыналық) байланыстар орнатылады. Егер әлеуметтік формацияда бұл себепті-функционалдык байланыстар өздігінен саналы түрде белгілі бір материалдық мүдделердің негізінде орнатылса, онда өркениетте белгілі бір мағына мен оның негізінде жатқан рухани қызығушылықтың негізінде орнатылады.

Егер әлеуметтік формацияда және мемлекетте мәдениеттің себеп логикалық, ал әлеуметтік өркениетте мағыналы-логикалық интеграциясы жүзеге асатын болса, онда бұл сананың, ойлаудың, адамдардың өзін-өзі

танудың әртүрлі деңгейлері болады. Әлеуметтік формация мен мемлекетті ғалымдар әлеуметтік өркениеттен бұрын тапқаны кездейсоқ емес. Себеп интеграциясы ең алдымен жаратылыстану ғылымдары заңдарында табылатын логикалық сипатқа ие. Мағыналы логикалық интеграция субъектік практикалық сипатқа ие, ол мәдениетке кіріктіріліп, оны өркениетке айналдырады. Бұл тұрғыда Шпенглер өркениетті рәсімделген мәдениет демо-әлеуметтік, экономикалық, саяси деп дұрыс санады. Әлеуметтік өркениет те, мемлекет те, формация да мәдениет қоғамының әлеміне жатады, бірақ формация, мемлекет, өркениеттегі мәдениет элементтері арасындағы байланыс әртүрлі. Егер қоғамның формациясында негізгі сала экономика, ал мемлекетте саясат болса, онда өркениетте адамның рухани саласы болады.

Өркениет ретінде жеке алынған қоғам-мемлекет белгілі бір «тұлға» түріне айналды: даралық, коллективистік және ынтымақтас. Бұл «әлеуметтік тұлға», өзіндік рухани және әлеуметтік организм болып, өмірлік әрекетін бағындыратын белгілі бір мұрат мағыналар үшін бар болады. Тұлға бұл психика және әлеуметтік белсенділіктің бірлігі болып табылады. Өркениет белгілі бір әлеуметтік тұлға ретінде әлеуметтік сананың және әлеуметтік әрекеттің бірлігі, практикалық игіліктерді өндіру ғана емес, сонымен қатар қоғамдық сезіммен әлемнің көзқарасын түсіну тұрғысынан қоғамдық сананы құру болып табылады.

Егер әлеуметтік материал өндірісі қоғамдық сананы жүзеге асыру болып табылса, онда өркениет қоғамдық сананың сақталуын, оның дамуын және адамдардың рухани және практикалық қызметінің жоғары түсінігіне бағынуын қамтамасыз етеді. Мұнда рухани және практикалық және экономикалық өндіріс арасындағы айырмашылық пайда болады. Қоғам өмірінің мағынасы, оның халқының, қоғамның, институттардың және қоғамдық болмыстың өмірдің мағынасы арасындағы өркениетаралық қайшылықтар пайда болады. Ол нақты қоғамның дамуындағы ішкі өркениеттік қайшылық ретінде көрініс табады.

Адам денесінің, жүйке жүйесінің, тұлғасының психикасының арасындағы қайшылық адам дамуының шарты болып табылады. Қоғамның формациясы, мемлекет, өркениет арасында да қоғам дамуының шарты тарихи материализмде сияқты, материалдық өндіріс ғана емес болатын қарама-қайшылықтар және қақтығыстар болады. Осы қоғамның формациялық, мемлекеттік және өркениеттік негізі көптеген күрделі комбинацияларды қалыптастырып, өзара қиын қатынастарда болады. АҚШ, Ресей, Қытайды және т.б. салыстырыңыз. Бір қоғамда өркениеттік және мемлекеттік құраушы болуы мүмкін, ал формациялық болмауы да мүмкін. Басқа бір қоғамда формациялық және мемлекеттік құраушы болуы мүмкін, ал өркениеттік этнолизация сатысында тұрып (қазіргі Шешенстан) болмауы мүмкін. Қоғамда өркениеттік және формациялық құраушылар ажырамас тұтастықты қалыптастырып бірлікте болады, бірақ мемлекет дамымаған болуы мүмкін. Қоғамда өзара соғыстық қатынастағы және күшті мемлекетпен (папизм кезіндегі феодалдық Еуропа) татуластырылатын қарама-қарсы өркениеттік және формациялық негіздер бар. Қоғамның формациялық және мемлекеттік денесі қандай да бір халықтар үшін бірдей болуы мүмкін, ал қоғамға белгілі бір ерекшелік беретін өркениеттің рух

әр түрлі бола алады. Мысалы, мұсылман өркениеті ол әртүрлі әлеуметтік формациялары бар елдер, өңірлер, ауылдар жиынтығы және басқа да өркениеттерден ерекшеленетін ортақ қасиеттері бар адамдар тобы да болып табылады.

Қоғамның, формацияның, мемлекеттің, өркениеттің тығыз өзара байланысы нәтижесінде олар жиі шатастырылады. Мысалы, әлеуметтік философия, тарих философиясы, әлеуметтану оқулықтарында жиі ежелгі империялар, ортағасырлық мемлекеттер өркениеттер деп аталады. Шындығында, бұл өркениеттік емес, елдердің, халықтар, ауылдардың саяси бірлестіктері болып табылады: олардың көпшілігі дүниетанымдық парадигмамен, өркениеттік институттармен (тіл, шіркеу, мемлекеттілік), индивидтердің өмір салтымен біріктірілмеген. Өркениеттің болуы ол тек этнолизация, ұлттандыру, мемлекет қана емес, ол қоғам элементтерінің рухани дүниетанымдық тұтастығы және сол қоғам мен халықтың анағұрлым кең рухани мәдени тұтастыққа айналдыру болып табылады. Сондықтан, жергілікті қоғам, формация, мемлекет, өркениет әлеуметтік философиялық мағынада бір нәрсе емес.

«Өркениеттер бірнеше типке бөлінеді. Олардың бірі ортақ тіл немесе этникалық тегімен біріктіріледі, жақын тұрып біртұтас мемлекет құрмайды; екінші басқалары мемлекеттік бірлестіктер болып табылады; үшіншілері - діни қауымдастық; төртіншілер - әртүрлі тілдік, мемлекеттік, экономикалық және аймақтық қауымдастықтардың әлеуметтік-мәдени қосындыны болып табылады. Бұл жіктеуді заманауи өркениеттерге қолдану арқылы бірінші типке батыс еуропалық бірыңғай тіл болмаса да; екіншісіне - қытай, үнді және солтүстік американдық; үшіншіге - мұсылмандық; төртіншіге - африкалық, океаникалық және кейбір дәрежеде латын америкалық өркениетті жатқызуға болады. Әрбір өркениеттің (буддистік, мысырлық, антикалық, протестанттық, православиелік, кеңестік және т.б.) индивидтердің дүниетанымдық, институционалдық, бейнелі тұрмыстық ортақтық ретінде функционалдық, кеңістіктік, уақыт құрылымы бар. Функционалдық тұрғыдан өркениет өркениеттік иерархия болып табылады: өркениеттік көшбасшылар және мәтін, өркениеттік интеллигенция өркениет мәтінінің тасымалдаушысы және ағартушысы, өркениеттік діндарлар. Кеңістіктік жағынан өркениет отбасыдан, ауылдардан, қалалардан, аймақтардан, елдерден, континенттерден тұрады, және бұл аумақтарда осы өркениеттің өкілдері өмір сүреді. Осы мемлекет жергілікті өркениет болмайды: «жергілікті» терминін енгізудің керегі не? Ол өркениеттің тек аумақтық бөлігі ғана: өркениет бар немесе ол жоқ. Уақыт жағынан алғанда, өркениет осы дүниетаным, мағына, норма, өмір салты арқылы адамдардың біріктірілуімен сипатталады. Бұл жағынан әрбір өркениет қалыптасу өсім, гүлдену және жаңа көтеріліммен ауыстырыла алатын құлдырау кезеңдерінен өтеді.

XX ғасырдың соңында жаһандық кеңістіктегі өркениеттік ерекшеліктер мен қарама-қайшылықтар өркениеттердің ықтимал қақтығыстары адамзаттың болашақ тағдырын айқындайтыны, және XXI ғасырдың бірінші жартысының осыған мәселесіне айналатыны жалпықабылданған шындық болып табылады.

Өркениеттің қандай қайшылықтары бірінші қатарға шықты деген сұрақ туындайды. Бұл қарама-қайшылықтар туралы оқығанда, ол демографиялық дүмпу, экономикалық теңсіздік, экологиялық дағдарыс және т.б. болатыны шығады. Бұл нақты мәселелер өркениетаралық қайшылықтарға қалай әсер етеді? Ия, бұл мәселелер әлемдегі өркениеттерге әсер етуі мүмкін, бірақ қалай?

Бір мемлекетте бірнеше өркениет болуы мүмкін. Бұл дегеніміз бір қоғамда әртүрлі дүниетанымдық құндылықтар, ментальділік, ерекшелік, өмір салтының жолын қуатын өркениеттік көшбасшылар, әлеуметтік институттар, өркениеттік қоғамдастықтар бар екенін білдіреді. Мысалы, кеңес өркениеті, православиелік шіркеуге негізделген православиелік өркениет және мешітке негізделген ислам өркениеті болды. Бұл өркениеттерге әлеуметтік институттар, дін, ментальдік, мінез, өмір салты деген негіздері алдында біріктірілген көптеген адамдар да кірді. Өркениет белгілі бір құндылықтар, оларға деген сенім және қоғамдағы тиісті мінез-құлықты ұстанатын адамдар мен ұйымдардан тыс өмір сүрмейді.

Жоғарыда айтылғандардың негізінде, барлық қоғамдық өркениеттерді келесідей бөлуге болады: 1) қоғамдық (жергілікті, нақты, жекелеген халықтарға тән, мысалы ресейлік, француздық және т. б.) және әлемдік (көптеген халықтарға тән) - қоғамдық субъектінің сипатына қарай; 2) коллективистік, индивидуалистік, ынтымақтас - дүниетанымдық идея сипаты және қоғам формациясының типіне байланысты; 3) діни, зайырлы, зайырлы-діни және т.б. рухани негізінде орналасқан дүниетанымдық парадигма сипаты бойынша; 4) алғашқы, екінші, үшінші дербестік дамуына қарай; 5) индустриалдыға дейін, индустриалды, постиндустриалды дүниетанымның технологиялылығы, қоғамдық өндіріс, сол өркениет дүниетанымы жүзеге асатын игіліктерге байланысты. Бір өркениеттің басқа өркениеттен айырмашылығы келесіде сипатталады: 1) дүниетаным, ментальділік, сипаты; 2) халықтың рухани мәдениетін жүзеге асыратын қоғамдағы демо-әлеуметтік, экономикалық, саяси, рухани институттар мен олардың рөлі; 3) жеке тұлғалардың өмір салты; 4) өркениет мәтінінің, өркениеттік элитаның, институттардың жеке өмір салты, сипаты, ментальділік, дүниетаным көзқарасы тұрғысынан легитимділік дәрежесімен сипаттауға болады.

Негізгі элементтердің тұтастығы көзқарасынан дүниетаным, ментальділік, әлеуметтік институттар; индивид өмір салты; мәдениет объектілері тұрғысынан барлық өркениеттер өзгеру, өркендеу, ыдырау, жойылу немесе басқа бір өркениетке айналу кезеңдерін бастан кешіреді. Өркениеттің қалыптасуы төменнен, өмір салтынан, мемлекеттен басталуы мүмкін. Бірақ ол, сондай-ақ, үйірімпаз жетекшінің, оның өркениеттік мәтінінің пайда болуымен де бастала алады. Өркениеттің гүлденуі әрдайым келесімен байланысты: 1) өркениет мәтінінде және оның қасиетті ұстанушысында, ментальділігінде бекітілген бірыңғай өркениеттік (діни немесе зайырлы) парадигма; 2) әлеуметтік институттармен (соның ішінде отбасы, мемлекет, шіркеу); 3) индивидтердің өркениеттік өмір салтымен. Тек жеке мемлекеттің немесе индивидтердің әдеттегі өмір салтының болуы өркениеттің қалыптасуына жеткіліксіз.

Өркениеттің дамуының негізгі себебі дамудың серпілісі келетін оның формациясымен қайшы келеді. Нәтижесінде, жиі кездесетін қайшылықтар туындайды: 1) өркениет дүниетанымы мен оның институттары арасында; 2) өркениет дүниетанымы мен индивид өмір салты арасында; 3) өркениеттік элитаның, активтің және халық массасының өмір салты арасында (өркениеттің бүкіл дүниетанымдық, ментальдік, психологиялық негіздерінің легитимділігінің төмендеуіне әкелетін) және т.б. Өркениет басқа өркениет өкілдерінің қоғамда пайда болуынан: көшбасшы және мәтін, жаңа өмір салтының әдептері, құлдырау кезеңіне өтеді.

Өркениеттердің дамуының тағы бір себебі әртүрлі өркениеттердің өзара әрекеттесуі, әртүрлі өмір салты, институттар, дүниетанымдық көзқарастар қарама-қайшылығы болып табылады. Озық дүниетанымға, әлеуметтік формацияға, адамдардың өмір салтына сүйеніп, ұжымдық бейсаналық адамдардың архетипіне сәйкес келетіндер ғана жеңімпаз атанады. Ресей өркениеті үшін оның еуропалық өркениеттермен өзара әрекеттесуі әрдайым қайғылы жағдайға ұшыраған. Қазан төңкерісі батыс христиан өркениетінің дінбұзарлығы болып табылатын жаңа өркениеттік жобаның марксизмнің таралуымен басталды. Ал Кеңестік өркениеттің құлдырауы сол дүниетанымның және оның жақтаушыларының, оның институттарының және өмір салтының жеңілісінің нәтижесі.

Өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар:

1. «Өркениет» ұғымы қалай пайда болды, анықтаңыз.
2. Өркениеттің қандай анықтамаларын білесіз, сипаттаңыз.
3. Қоғамдық формация мен өркениет арасындағы айырмашылықты көрсетіңіз.
4. Қоғам, мемлекет, өркениеттің өзара байланысын талдаңыз.
5. Өркениеттер типологиясының принциптерін атаңыз.
6. Өркениеттік дүниетаным және өркениеттік менталитет дегенді қалай түсінесіз, ашып беріңіз.

1.6. ҚОҒАМ ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТ ОНЫҢ АТҚАРАТЫН ҚЫЗМЕТТЕРІ

Мәдениет ұзақ тарихи дамудың нәтижесінде пайда болды және қоғамда ұрпақтан ұрпаққа беріле отырып дамыды. «Мәдениет» терминінің түп негізі латын тілінен шыққан. Бастапқыда бұл термин «жер өңдеу» деген мағынаны білдірген. Кейіннен мәдениет дегеніміз табиғи жағдайларға байланысты туындаған өзгерістер емес, адамның табиғи объектіде өзі жасаған өзгерістері деген түсінік қалыптасты. Ақыр соңында, мәдениет ұғымы адамның қарым-қатынасы мен сананы, техниканы, әлеуметтік институттарды, рухани құндылықтарды және тағы да басқа қоғамды ұйымдастырудың ең маңызды механизмі деген мағынада қолданыла бастады. Мәдениет адамдарға өздерінің табиғи және әлеуметтік орталарында өмір сүруге, басқа қоғамдармен өзара әрекеттескен жағдайда өз қоғамының бірлігін сақтауға, өндірістік әрекет етіп, адамдардың көбеюіне көмектеседі. Әлеуметтік философия және әлеуметтану кең таралған, тұрақты, қайталанатын әлеуметтік қоғамдастықты, әлеуметтік институттарды, қоғамдық ұйымдарды, олардың динамикасын зерттейді. Бүгінде адамдардың, қоғамдастықтардың, институттар мен қоғамдардың, адамзат мәдениетінің күрделі анықтамалары бар. Табиғатта адамдар жасаған барлық өзгерістер «мәдени» болып табылады ма деген сұрақ туындады.

П.Сорокин әлеуметтік-мәдени өзара әрекеттесу құрылымында үш аспектіні бөліп көрсетеді: 1) тұлға өзара қарым-қатынастың субъектісі ретінде; 2) қоғам өздерінің әлеуметтік-мәдени қатынастарымен өзара әрекеттесетін субъектілер жиынтығы ретінде; 3) мәдениет өзара әрекеттесетін субъектілердің құндылықтары мен нормаларының жиынтығы және сол құндылықтар мен нормалардың көрсеткіштерінің жиынтығы ретінде (музыка, бейнелеу өнері және т.б.). Біздің ойымызша, мәдениет, қоғам және қоғам мәдениеті ұғымдарын ажырата білу қажет. Егер «мәдениет» ұғымы субъектімен байланысты болмаса, оның мәні жоғалады, әсіресе мәдени құндылықтарға қатысты жағдайда: сурет салу, музыка, сәулет өнері және т.б. Бұл туындылар өз бетінше, туындыны жасаушы мен оның тұтынушысына қатысы жоқ болса, мәдениет болып есептелмейді. Әрине, осы тарихи кезеңдегі адамзат мәдениеті осы қоғамның мәдениетіне қарағанда бай, мәдениет бұл әлеуметтік топтың жеке өзара байланысты дәстүрлеріне берілген атау. Қоғам терминінің аясы ауқымдырақ, себебі ол мәдениет көріністері мен импульстарын қамтиды.

Қазіргі кездегі «мәдениет» түсініктері: 1) субъектілердің (адамдар, қауымдастықтар, институттар, қоғамдар) қабілеттілігі; 2) осы қабілеттері бар субъектілердің қызметі; 3) адамдар жасаған «екінші табиғатқа» жататын материалдық және рухани құндылықтардың жиынтығы, сондай-ақ олардың арасындағы қарым-қатынастар. «Мәдениет» ұғымы, айтылып өткенге байланысты, кең және тар мағынада қолданылады, басты назар кейде бірінші немесе екінші бөлікте болады немесе кейде барлық компоненттерді қамтиды. Бірақ тек жеке тұлғамен, институтпен, сынып, қоғам формациясы және т.б. субъектілермен қарым-қатынас кезінде ғана мәдениет туралы айтуға болады.

Мәдениет субъектiсiдегенiмiз шындықты рухани және практикалық игерудiң кейбiр мәдени мүмкiндiктерiн игерген жеке адам, әлеуметтiк қоғамдастық (студенттер, шаруалар, инженерлер және т.б.), әлеуметтiк институт (отбасы, мектеп, армия және т.б.), халық (қазақ, орыс, немиc және т.б.) болып табылады. Бұл субъектiлерге тән, генетикалық тұрғыдан мұрагерлiкпен берiлмейтiн құралдардың, әдiстердiң, формалардың, қоршаған ортамен өзара әрекеттесудiң жиынтығы. Қоғамды өз халқының қызметiнiң процесi мен нәтижесi ретiнде мәдениет субъектiсi етiп қарастыруға бола ма? Бiздiң ойымызша, қоғам мәдениетi алдыңғы және қазiргi ұрпақтардың қызметiнiң нәтижесi болып табылады.

Теориялық әлеуметтануда тар мағынада «субъект мәдениетi» әлеуметтiк топтарға және оның мүшелерiне тән құндылықтардың, нанымдардың, жүрiс-тұрыс үлгiлерi мен нормаларының жүйесiмен анықталады. Әлбетте, бiрiншi жағдайда мәдениеттiң анықтамасы объективтi, сыртқы және екiншi жағдайда субъективтi, iшкi болып табылады.

Сондай-ақ, мәдениет осы әлеуметтiк субъектiлерге (жеке тұлға, әлеуметтiк қоғам, әлеуметтiк институт, қоғамдық ұйым, халық) тән құндылықтары, нанымдары, жүрiс-тұрыс үлгiлерi мен нормалары көрiнiс табатын ойлау тәсiлi және iс-қимыл тәсiлi ретiнде анықталады. Осылайша, мәдениет – бұл психологияның, сана-сезiмнiң, мiнез-құлық пен символдық құралдардың бiрлiгi. Мәдениет табиғи шындықтың рухани, саяси, экономикалық, демографиялық дамуы ретiнде халықтың iс-әрекеттерiнде көрiнiс табады: көркем, саяси, өндiрiстiк, отбасылық және т.б. Кез келген iсте екi қызмет өзара әрекеттеседi - сыртқы (объективтi) және iшкi (субъективтi). Тек соңғысы негiзiнен қызметтiң мәдени компонентiне жатады. Сондықтан адамдардың қызметi мен олардың мәдени компонентi сәйкес келмейдi. Iшкi iс-әрекет барысында (психикалық, саналы, ерiктi) себептер, мақсаттар, бағдарламалар мен технологиялар қалыптасады және жүзеге асырылады. Мәдени iс-әрекет барысында, кез-келген қызметтiң тараптары сияқты, белгiлi бiр iс-әрекеттердiң және әлеуметтiк субъект амалдарының ретi орындалады және нақты объект пен құралдар ортасында жүзеге асырылады. Қызметтiң мәдени құрамдас бөлiгiнiң негiзгi элементтерiне тiл, бiлiм, наным, құндылықтар, менталитет және т.б. жатады. Мәдениет объектiлерiн құраушы элементтерге бөлуге болады.

Американдық зерттеушi Э. Хоббельдiң анықтамасына сәйкес, «мәдени элемент» материалдық өнiмнiң (қарындаш, машина және т.б.) одан әрi бөлiнбейтiн бiрлiгi, мiнез-құлық үлгiсi (кездесу кезiнде қолын созу, көлiкте қарт кiсiлерге орын беру және т.б.), адам санасы (сенiм, идеал және т.б.) болып табылады. Бұл мәдениетте көптеген мәдени элементтер бар: қабiлеттерi бар субъектiлер, шындықты рухани меңгеру формалары, мәдени игiлiктер. Ал кейбiр мәдени элементтер әртүрлi «мәдени кешендерге» енгiзiледi, мысалы, би, демонстрация және т.б. Мәдени кешендерден адам өмiрiнiң маңызды түрлерiн бiлдiретiн, мәдени кешендер сериясы болып табылатын институттар мәдениетi (институционалдық мәдениет) туындайды. Мысалы, отбасы, бiлiм беру, денсаулық сақтау институттары және т.б. Мәдениеттiң бiрнеше түрiн де бөлiп көрсетедi: демографиялық, экономикалық, саяси, рухани және т.б. Бiрiншiсi

адамдардың көбеюі мен әлеуметтенуі, ұрпақтар қарым-қатынасы, ауыл мен қала арасындағы қарым-қатынас және т.б. қатысты болып табылады. Екіншісі экономикалық саламен, «материалдық» субъектілермен, олардың қызметі мен нәтижелерімен байланысты. Бұл азық-түлік, киім-кешек, тұрғын үй, көлік, т.б. сияқты өндірістік материалдық игіліктер ретінде көрініс табатын басқару, өндіріс пен сауданы ұйымдастыру мәдениеті. Саяси мәдениет әртүрлі таптардың, әсіресе, мемлекеттік қызметте жұмыс істейтін адамдардың мүдделерін ескере отырып, қоғамды басқарудың тиімділігіне, басқаруды демократияландыруға байланысты. Ол сайлауда, саяси жүйенің жұмыс істеуінде және т.б. көрініс табады. Рухани мәдениет субъектілермен, іс-әрекеттермен, дүниетанымдық (мифология, дін, философия), эстетикалық (бейнелеу өнері, музыка, әдебиет және т.б.) және шындықты түсінудің рухани формаларының өзге де түрлерімен байланысты.

Қоғам (елдің) мәдениетінің құраушы бөліктері: 1) қоғамдық сана, 2) практикалық және рухани қызмет дағдылары, 3) әлеуметтік (практикалық және рухани) құндылықтардың жиынтығы. Осылайша, қоғамға мыналар жатады: 1) адамдар, 2) мәдениет, 3) әлеуметтік қызмет (демо-әлеуметтік, практикалық, рухани), 4) табиғат (географиялық орта). Қоғамдық іс-әрекеттерде мәдени және табиғи орта арасындағы өзара іс-қимыл бар.

Мәдениет және қоғамның қалыптасуы өзара байланысты. «Қоғамдық формация» ұғымы «қоғам мәдениеті» ұғымына қарағанда аясы тар болып табылады және қоғамның негізгі органдарының құрылымын, жүйелерін сипаттайды. Мәдениет қоғамның қалыптасуын ғана емес, сонымен бірге қоғамның өркениетті жағын сипаттайды. Экономиканың, саясаттың, руханилықтың, сондай-ақ, қоғам мен жалпы қоғамның қалыптасу мәдениеті туралы айтуға болады. Бұл тұрғыда қоғамның мәдениеті әлеуметтік іс-әрекеттің негізі болып табылады. Қоғамның мәдениеті оның қызметі мен дамуында маңызды рөл атқарады. Бұл оның негізгі функцияларына байланысты.

- Мәдениеттің институционалдық функциясы қоғамның, институттың, ұйымның қызмет етуін қоғам өмірінің және дамуының негізі ретінде сақтау болып табылады.

- Мәдениеттің танымдық функциясы жинақталған тәжірибені сақтау және аудару болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда, бұл адамзаттың жадысы болып саналады. Ол күрделі белгілер жүйесін қамтиды: тілдік, сәулеттік, бейнелеу, музыкалық, би және т.б.

- Мәдениеттің өркениеттік функциясы өз мүшелерінде белгілі бір өркениеттік қасиеттерді: мінез-құлқын, дүниетанымын, өмір салтын қалыптастыруға негізделген. Бұл функция белгілі бір өркениеттің ішіндегі адамдарды анықтайды.

- Мәдениеттің коммуникативтік функциясы адамдар арасында, қазіргі және алдыңғы ұрпақтар арасындағы, түрлі халықтар мен өркениеттер арасындағы қарым-қатынасқа мүмкіндік береді. Мәдениеттің бұл функциясы адамдармен қарым-қатынас жасауға, бір тілден екінші тілге аударуға және мәтіндер мен басқа да мәдени белгілерді түсіндіруге мүмкіндік беретін техникалық құралдарды жетілдірумен бірге өсіп келеді.

- Мәдениеттің нормативтік функциясы адамның, әлеуметтік топтардың және институттардың әрекеттерін қарапайым жағдайлармен қатар, әсіресе, креативті шешімдерді қажет ететін стандартты емес жағдайлардағы басқаруға қабілеттілігінен көрінеді. Қазір бұндай жағдайға ресейліктер тап болып отыр.

- Мәдениеттің гуманистік функциясы заманауи техникалық, экономикалық және саяси прогрестің қарқынды өзгеретін жағдайында адамдардың мінез-құлқын, ділін, дүниетанымын және тұрмысын жақсартуда көрініс табады. Адамзаттың дамуындағы әрбір дәуірде бұл мәдениет функциясы артады.

Мәдениет әлеуметтік феномен ретінде, жоғарыда айтылғандай, күрделі құрылымға ие, оның ең маңызды элементі – субъект, оның санасы мен психикасы. Сондықтан, субъект мәдениеті мен мәдениеттің әлеуметтік құбылыс ретіндегі мағынасын ажырату керек. Соңғысы күрделі болып табылады және субъекттен басқа элементтерді, атап айтқанда, көптеген мәдени игіліктерді (құндылықтарды) қамтиды. Әлеуметтік құбылыс ретіндегі мәдениет үшін аса маңызды адамдар мәдениетінің кейбір элементтеріне тоқталайық.

Кез-келген мәдениеттің негізі белгілі бір халық дүниетанымына тән тұжырымдамалық-логикалық аппарат – тіл болып табылады. Барлық адамдар әлемді, оның элементтерін өз бетінше ерекше түрде түсінеді. Мысалы, аң аулаумен, жидектерді жинаумен айналысатын солтүстіктің кішігірім халықтарында жидектің пісіп-жетілуде басындағы әр кезеңінің өз атауы бар. Кейбір елдерде зат есімнің жанды категориясы тек адамдарға ғана қатысты, қалғандарына «не» деп айтылады (үй жануарларын қоса алғанда). Өзге ұлттарда «жанды категориясы» адаммен бірге жануарлар әлемінің өкілдеріне қатысты қолданылады. Кейбір халықтар тілдерінде бастауыш тіркестің басында, бірінші орында тұруы міндетті, ал басқаларында бастауыш тіркестің басында, ортасында және соңында да тұруы мүмкін.

Мәдени дәстүрлер ым-ишаратта, әдет-ғұрыптарда, мимикада, билерде көрініс табады. Ата-бабаларымыз бізге өздерінің дағдыларын, икемділіктерін, материалдық формадағы ой құрылымын және т.б. жеткізеді. Бірақ, кез-келген нәрсе мәдениеттің ең үлкен, қолжетімді және дәл мәдениет ретрансляторы болып табылатын тілмен бәсекелесе алатыны екіталай. Тілді мәдениет ретрансляторы ретінде бағалау кезінде екі төтенше жағдай кездеседі. Кейбір ғалымдардың пікірінше, ұлттық ерекшелікті көрсетудегі тілдің рөлі аса маңызды емес. Сондықтан ана тілін халықаралық мәртебеге ие тілмен алмастыру тәжірибесі ұлттық мәдениеттің дамуына нақты зиян келтірмейтін құбылыс. Басқа ғалымдар тілдің рөлін абсолютті түрде мәдениеттің жалғыз тасымалдаушысы ретінде қарастырады. Өйткені, әдетте, әсіресе ХХ ғасырда тіл тек қарым-қатынас құралы болып саналған. Орыс тілінде белгілі бір деңгейде ресейлік емес мәдениетті, ағылшын тілінде ағылшындық емес мәдениетті көрсетуге болады.

Тіл белгілі мәдени-сөйлеу мәртебесіне ие. Бұл мәртебе мәдениет жүйесіндегі тілдің белгілі бір орнын білдіреді, ол тілдің негізгі функцияларында сөйлеу, ретрансляция және мәдениетті тәрбиелеу құралы ретінде көрінеді. Қоғамның әлеуметтік-мәдени кеңістігі халық арасында таралған және әдетте мемлекеттік тіл мәртебесіне ие ұлттық тілмен

сипатталады. Сол себепті, ұлттық өзін-өзі тануына, өзін-өзі билеу құқығына қол жеткізген халықтар өз тілін мемлекеттік тіл ретінде қалыптастыруға тырысады. Бұл Латвия, Қазақстан және басқа да бұрынғы кеңестік республикалардың посткеңестік кеңістігінде болған мәдени және тілдік қақтығыстардың маңызды факторларының бірі.

Тілдің өзіндік деңгейлері бар: әдеби, ауызекі, халықтық, жергілікті, кәсіби және т.б. Бұл ерекшеліктер тиісті сөздер, сөз тіркестері, сөз құрылымдары арқылы беріледі. Мәселен, матростар компас емес, компас деп, соңғы буынға екпін түсіріп айтады. Мәдениет субъектісін талдай отырып, адам мәдениеті (білім, наным, ерік және т.б.) және оның мазмұны бар психикалық формаларды ажырата білу қажет. Мұндай мәдени мазмұнды, бірінші кезекте, адам мәдениетінің анықтамалық элементі (өзегі) болып табылатын құндылықтар (игіліктер) құрайды. Адам объектіге баға беру үшін, не пайдалы, не зиянды, не жақсы, не жаман екенін анықтау үшін белгілі бір критерилер мен өлшемдерді қолдануы керек. Іс-әрекеттерді, заттарды, идеяларды, пікірлерді бағалау критерилері мәдениеттегі басты нәрсе болып табылады. Олар құндылықтар деп аталады. Осыған байланысты критерий ретінде мінсіз, қиял-ғажайып құндылық затты адам үшін құнды деп танылған нысанмен шатастырмау керек.

Құндылықтар тұрғысынан қарастырылған мәдениет қоғамдағы құндылықтарды айқындайтын, үйлестіретін, бағыттайтын, қайта жасап шығаратын, сақтайтын, қорғайтын, дамытатын және тарататын әлеуметтік механизм. Құндылықтар белгілі бір әлеуметтік субъектіге (жеке тұлға, әлеуметтік қоғам, әлеуметтік институт, қоғамдық ұйым, халық) жағымды, ұнамды әлеуметтік қарым-қатынас, идеялардың мазмұны, көркемдік формасы және т.б., нақты құбылыстарды бағалау өлшемі мақсатты бағытталған қызметтің мәнін анықтайды, әлеуметтік өзара әрекеттестікті реттейді, әрекетке итермелейді. Басқаша айтқанда, құндылықтар адамға дүниеде бағдар береді және нақты әрекеттерге ынталандырады.

Экономикалық және моральдық құндылықтарды, саяси және эстетикалық құндылықтарды ажырата білу қажет. Белгілі бір мәдениет ішіндегі бұл құндылықтар ерікті комбинация емес, жүйені қалыптастырады. Менталитет – сол біркелкіліктің көрінісі. Бұл құндылықтар жүйесінің жалпы ұғымында да (оның ұжымдық идеясына бағынуы немесе жеке бостандық пен жауапкершілікте), сондай-ақ құндылықтар жиынтығының ерекшеліктерінде, олардың иерархиясында, дәйектілігі мен бірізділігінде көрінеді.

Әрбір құндылықтар жүйесі бір негізге ие. Бұндай негізді адамдар арасындағы жағымды, ұнамды қарым-қатынас нұсқалары, олардың өзара байланыстары, адамның өзіне бағытталған қоғамда жақсылық пен жамандық, парыз бен жауапкершілік, ар-намыс пен бақыт деген құндылықтар құрайды. Моральдық құндылықтар, құндылықтардың бүкіл жүйесіне еніп, адамның ерікті таңдауына, адамның ішкі, терең басқару формаларына (ар-намыс, ұят, өкіну және т.б.) жүгінеді. Қоғамның мәдениеті оның мүшелерінің көпшілігі үшін жағымды, қоғамда ортақ, танылған, бекітілген құндылықтарды сақтау, көбейту және дамыту механизмі болып табылады. Сонымен қатар, құндылық жүйесінің тұтастығы, біркелкілігі оның ішінде қақтығыстар туындауы мүмкін

емес дегенді білдірмейді. Құндылықтардың қақтығыстары әртүрлі формаларда көрінеді. Оларды жеңу бірінші кезекте адамгершілік құндылықтар негізінде жүзеге асырылады. Егер қоғамда еркіндік, жеке тұлғаның тәуелсіздігі емес, адамдардың арасындағы теңдік идеясы басым болса, онда әлеуметтік қорғау басымдыққа ие болады, содан кейін тиісті саяси құндылықтар тиімділікке, кірістілікке бағытталған экономикалық құндылықтардан басым болады. Құндылықтар адамның санасы мен психикасында білім, наным, ерік және т.б. формаларда көрініс табады. Бірақ адамдардың шын мәнінде не нәрсеге берілгендіктері, күнделікті өмірде нені басшылыққа алып, әрекет ететіндері, мінез-құлық үлгілерінің көрінісін анықтайды.

Наным – интеллектуалдық рационалдық, сезімдік эмоционалдық және ерікті компоненттерінің генетикалық бөлінбейтіндігі арқылы сипатталатын белгілі бір психикалық күй. Ол білімді құнды, маңызды, сенімді, энергияға толы ерік ретінде меңгеру болып табылады. Нанымдар табиғат объектілерімен де, әлеуметтік объектілермен де байланысты болған кезде, сол құбылыстар туралы, мінез-құлық нормалары мен принциптері туралы белгілі бір ақпаратты қамтиды. Әлеуметтік объектілерге қатысты нанымдарға этникалық, экономикалық, саяси, әдет-ғұрып пен салт-дәстүр, мінез-құлық эталоны, нақты бір мәдениет аясында ненің қалаулы не қалаулы емес, ненің әділетті не әділетсіз екендігі жайлы білімдер жатады.

Қоғамда адамдар арасында қалыптасқан білімдер мен наным-сенімдер арасындағы қарым-қатынас қиын және біркелкі емес қалыптасады. Білім мен наным арасындағы айырмашылықтың себептері әртүрлі. Егер білім адамның мұқтаждықтарына қайшы келсе, бірақ үстемдік мәртебесіне ие болса, онда адамдар ерте ме, кеш пе олардың орындалуына қарсы тұра бастайды. Нәтижесінде, адамдардың бір жағынан рухани әлемінде, мәдениетінде, таратылған білімнің, сөздердің арасындағы алшақтық, екінші жағынан, нанымдар мен әрекеттер арасындағы алшақтық пайда болады. Білім тәжірибеден озып кетуі мүмкін. Онда әлемді жақсартуға қабілетті идеялар болуы мүмкін. Бұл жағдайда идеялар мен нанымдардың қақтығысы табиғи жайт болып табылады. Мұндай білімді белсенді түрде тарату арқылы қақтығысты жеңу қоғамның прогресі үшін маңызды шарт болып табылады. Нанымдар білімнің, сезімнің және еріктің бірлігі ретінде әртүрлі нақты формаларда көрініс табады: құндылық бағдарлары, әлеуметтік принциптер, нормалар, мінез-құлық қағидалары, әрекеттердің себептері. Олардың кейбіреулері адамның қызметінің стратегиялық бағытын анықтайды, екіншілері оны нормативтік түрде реттейді, ал басқалары адамдардың мінез-құлқын ситуациялық түрде анықтайды. Рухани мәдениеттің бұл құбылыстары иерархиялық жүйені қалыптастырады, оның маңызды элементі құндылықтарға бағдар болып табылады. Бір жағынан, білім, наным, әдеттерді біріктіретін, екінші жағынан, мінез-құлықты, жүріс-тұрысты қамтитын мәдениеттің синтетикалық формасына салт-дәстүр, әдет-ғұрыптар жатады.

Рәсім, ғұрыптар белгілі бір ұжымдық идеяларды, ұғымдарды, нормаларды, құндылықтарды бейнелейтін және тиісті ұжымдық сезімді тудыратын стереотиптік ұжымдық әрекеттердің жиынтығы. Рәсімдер барысында белгілі бір

нормаларды, құндылықтарды, идеалдарды рационалды игеру ғана емес, сонымен қатар олардың қатысушыларына қатысты эмпатиятуындайды, кейіннен ол нанымға айналады.

Әдет-ғұрыптар мүшелерді топқа біріктіретін, бұрындары қабылданған және қазіргі уақытта қолданылатын адамның жүріс-тұрыстары мен қарым-қатынастарын әлеуметтік реттеудің формасы. Әдет-ғұрыптар бұрынғы кездерден қабылданған дәстүрлерді, мерекелерді, еңбек дағдыларын және т.б. қамтиды. Дәстүрлер – ұрпақтан ұрпаққа берілетін наным-сенімдер, салт-дәстүрлер, әдет-ғұрыптар, мерекелер, еңбек дағдылары және т.б. Дәстүрлер мәдениет сабақтастығы мен әлеуметтік топтардың өздеріне тән ерекшеліктер негізі болып табылады.

Қоғамда әлеуметтік топтардың, таптардың құндылықтары жүйелерді құрайды, олардың элементтері белгілі бір байланыста болады. Бұл құндылықтар жүйесі, практикалық өмірден көрінетіндей, айтарлықтай айырмашылықтармен ерекшеленеді. Құндылықтар арасындағы мүмкін болатын қақтығыстар, содан кейін топтар арасындағы әлеуметтік қақтығыстар бейбітшілік, адам өмірі сияқты адамзаттың жалпыға ортақ құндылықтары, сондай-ақ, ұлттың бірлігін сақтау, мемлекеттің тұтастығы және т.б. қоғамдық (жалпыұлттық, жалпыхалықтық) құндылықтар негізінде реттелуі тиіс.

Нақты мәдениетте қақтығыс қандай формада болады, тараптар ымыраға келеді ме деген мәселелер: ашық қарулы қарсыластыққа айналып, шиеленіскен қақтығыс формасында даулы мәселелерді шешуге қолдануға бола ма, мәдениетте қақтығысқа түскен әлеуметтік күштер қанша, бүкіл қоғам адамгершілік құндылықтарды қаншалықты құрметтейді, қоғамда халықтың бірлігін, мемлекетті сақтау, азамат соғысын болдырмауды ең жоғары құндылықтарының бірі ретінде барлық топтар арасында мойындау бар ма деген сияқты әлеуметтік-мәдени факторларға тәуелді болады. Бұл, сондай-ақ, ұрпақтар арасындағы әлеуметтік-мәдени айырмашылықтардың, субмәдениеттердің болуымен де байланысты болады.

Өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар:

1. Мәдениет субъектісі деген не, анықтаңыз.
2. Мәдениеттің әлеуметтік құбылыс ретіндегі құрылымы қандай, дәлелдеңіз.
3. Мәдени құндылықтар дегенді қалай түсінесіз, сипаттаңыз.
4. Субмәдениет ұғымын және оның түрлерін анықтаңыз.
5. Қоғамдық формация мен мәдениеттің өзара байланысын көрсетіңіз.
6. Қоғамдағы мәдениеттің негізгі функциялары қандай, сараптаңыз.

1.7. ҚОҒАМДАҒЫ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ-ӘЛЕУМЕТТІК САЛАСЫНЫҢДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қоғамдардың негізгі жүйелерін қарастырып, әлеуметтік философияның ең маңызды міндеті болып табылатын әлеуметтік ағзалардың құрылымына талдау жасауға болады. Бұл үшін біз «қоғамның іс жүзіндегі қалыптасуы» («тәжірибелік өндіріс жолы») тұжырымдамасын енгіземіз. Ол әлеуметтік қызметтің практикалық (материалдық) және рухани (идеалды) бөлуге негізделген. Тәжірибелік қалыптасу бұл адамдардың тәжірибелік қызметі мен сол қызметтің нәтижесі.

Тәжірибелік қалыптасу адамзат тарихының сапалы анықталған дәуірі де, материалдық-өндірістік қарым-қатынастың түрі де болып табылмайды, алайда, өзін-өзі тәрбиелейтін, өзін-өзі басқаратын, өзін-өзі дамытатын қоғамның тәжірибелік ағзасы, оны ортақ денесі болып табылады. Бұл адамдардың (және қоғамның) биоқоғам ретінде өндірілуіне септігін тигізеді.

Осылайша, біз нақты қоғамды өзара байланысты екі бөлікке бөлеміз: 1) қоғамның (әлеуметтік ағзаның) практикалық қалыптасуы; 2) қоғамның рухани қалыптасуы. Бұл жайлы кейінірек айтылады. Қоғамдық өркениет қоғамды қоғамдық сананың бірлігін және халықтың іс жүзіндегі қызметін көрсететін белгілі бір әлеуметтік тұлға ретінде сипаттайды. Осылайша, адамның денесі мен жеке басының бірлігі болғаны сияқты, қоғам да тәжірибелік және рухани қалыптасулардың бірлігі болып табылады.

Әлеуметтік ағзаға мыналар жатады: 1) түпнұсқа сфераолардың қажеттіліктерін қанағаттандыру процесінде көбеюді талап ететін адамдар; 2) негізгі сала адамның көбеюі үшін қажетті тауарлар өндірілетін және тұтынылатын тәжірибелік қызмет; 3) көмекші салатәжірибелік қызметті жүзеге асыру үшін басқарушы орган (жүйке жүйесі және психика). Ұқсастық туралы айтқанда, біз адам мен қоғам арасындағы маңызды айырмашылықты сезінеміз.

М.Вебердің айтуынша, тәжірибелік білім (қоғамның қалыптасуы) бізде тарихи материализм сияқты нақты қоғам емес, оның идеалды түрін (жалпыланған тұжырымдамасы) көрсетеді. Ең алдымен, «тәжірибелік білім» ұғымында қоғамдық шындықтың белгілі бір аспектісі (құрылым, жүйе, процесс және т.б.) ерекшеленіп, әлеуметтік жүйелердің (әлеуметтік тәртіптің) өзара байланысы болады. Және, ақырында, бұл тұжырымдама арқылы жазушы әлеуметтік шындықты оның идеалды түрінен, яғни тұжырымдамадан алыстау немесе оған жақындау жайлы стандартты ұғым болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда, тәжірибелік қалыптасу бізді қызықтыратын аспектідеадамның, олардың қарым-қатынастарының және институттарының әлеуметтік организмнің ең маңызды қасиеттерін анықтайды. Осылайша, ол қандай да бір мағынада объективті әлеуметтік шындықтан түбегейлі айырылған идеалды Вебер типінен ерекшеленеді.

Тәжірибелік қалыптасудың бастапқы саласы адамның денесі секілді қоғамның бастапқы жайын сипаттайды. Бұл қоғамның демографиялық әлеуметтік және географиялық салаларының арасындағы қарым-қатынасты білдіреді. Демографиялық әлеуметтік сала адамдар, олардың көбеюі, өмірі,

тәрбиесі және т.б. қамтиды. Тәжірибелік білім құрылымына географиялық және демографиялық әлеуметтік саланы енгізе отырып, біз белгілі бір географиялық аймақта адамдар, олардың көбеюі және белсенділігі қоғамда материалдық таурлар өндіруден қарғанда басым болатындығын ерекшелегіміз келеді.

Тәжірибелік қалыптастырудың демографиялық әлеуметтік саласы, біздің ойымызша, келесі аспектілердің жиынтығынан тұрады: 1) Адамдар өздеріне тән био-әлеуметтік қажеттіліктерімен био-әлеуметтік ағзалар (жылуда, толықтығында, қозғалысында, жынысында, байланысында, өзара көмегінде, өзін-өзі бекітуінде), қабілеттер (эмоциялар, ойлау, ерік, тәжірибелік дағдылар және т.б.), ділімен және сипатымен; 2) өздеріне тиесілі биоәлеуметтік (жеке) тұтыну - табиғи (ауа, су, және т.б.), еңбек (киім, тұрғын үй және т.б.), тауар (басқа адамдармен тауар айырбасының нәтижесінде пайда болған); 3) халықты отбасылық, қалалалық, қосалқы шаруашылық, сауда, мектеп, медицина, көлік, байланыс және т.б. арқылы көбейтуге бағытталған тұтыну режимі. Практикалық білім берудің демо-әлеуметтік саласы, ең алдымен, адамның белгілі-бір био-әлеуметтік жақсылықтарын (немесе игіліктерін) өндіруге бағытталған, адамның белгілі-бір тәжірибелік өмірлік белсенділігіне байланысты адамның қабілеттері мен ойлауын дамыту көзі болып табылады. Әлеуметтік қалыптастырудың негізгі және қосалқы салалары дамуының бастапқы кезеңінде демо-әлеуметтік саланың сапасына тәуелді болады. Ары қарай ол негізгі және қосалқы салалар тарапынан реттеу, пайдалану және қысым көреді. Нәтижесінде демографиялық саланың бастапқы жағдайы, адамдардың қажеттіліктері, қабілеттері, менталитеті айтарлықтай өзгеріп отырады, әсіресе негізгі саланың әсерінен. Бұл тұрғыда демо-әлеуметтік сала К.Маркс теориясындағыдай адамның материалдық денесін өндіру ғана емес, сонымен қатар олардың қажеттіліктері, қабілеттері мен ойлауын өндіру болып табылады.

Қоғамдық өндірістен демо-әлеуметтік өнімдерді бөлуді Ж.Сисмонди, ресейлік популистер және Туган-Барановски және т.б. атап өтті. Маркстың өзі тұтыну актісі (жеке) экономикадан тыс жатыр деп нақты айтқан. Тарихи реализм тарихи материализмнің материалдық тауарлар өндірісінің басты рөлін олардың жеке тұтынуымен салыстырғанда жұмсартады. Материалдық тауарлар өндірісі демо-әлеуметтік өндіріспен байланыссыз болмауы керек. Тәжірибелік қалыптасудың демо-әлеуметтік саласы қоғамдағы әлеуметтік жанжалдар мен революциялардың бастапқы негізі болатын әлеуметтік шиеленістер мен қақтығыстарды тудыратын демо-әлеуметтік қоғамдардың тұтынушылық теңсіздігімен сипатталады. Күнделікті өмір салаларында 1) кедей, орташа, бай және т.б. 2) алғашқы қауымдық, азиялық және ежелгі, феодалдық, пролетарлық және буржуаздық және т.б. арасындағы айырмашылық бар. Әрбір тәжірибелік қалыптасу өзінің өмір салтымен ерекшеленеді. Демо-әлеуметтік сала ұғымын енгізе отырып, біз екі саланы біріктіреміз: демографиялық және әлеуметтік. Демографиялық сала туған және өліммен байланысты, неке және ажырасу, халықтың азаюы және өсуі және т.б. құбылыстармен байланысты болып, кеңестік дәуірде КОКП және кеңестік мемлекеттің әлеуметтік саясатының бөлігі болатын әлеуметтік саламен тығыз байланысты және

әлеуметтік сала мен саясатқа қатысты тәуелсіз болды. Әлеуметтік саланы түсіну кезінде адамдардың көбеюіне емес, тапаралық және т.б. қатынастарға баса назар аударылды. Әлеуметтік салаға әлеуметтік тапатар, әлеуметтік топтар, қала мен ауыл, ақыл-ой мен физикалық жұмысшылар, ұлттар, қоғам мен тұлға арасындағы қатынастар, тұлғааралық қарым-қатынастар және т.б. арасындағы қатынастарды жатқызатын. Барлық осы қатынастар қоғамның әлеуметтік құрылымындағы адамдардың жағдайын, теңдік дәрежесін, әлеуметтік еркіндікті, әділеттілікті, материалдық және мәдени тауарларды қанағаттандыруды және т.б. анықтайды. Әлеуметтік қатынастардағы басты нәрсе ол теңдік пен теңсіздік қатынастары болып табылады. Біздің ойымызша, мұнда негізгі сілтеме халықтың шұғыл қажеттіліктерін қанағаттандыру дәрежесі.

Тәжірибелік қалыптасудың негізгі саласы оның қалыптасу салаларына әсер етуінің басты бағыты болып табылады. Ол қоғамның өмірлік белсенділігінің негізгі нысаны болып табыла отырып, әлеуметтік дененің көбеюін қамтамасыз етеді, географиялық ортаны және әлеуметтік қатынастарды демо-әлеуметтік тұтыну объектілеріне айналдырады. Бұл саланың әлеуметтік қоғамдары мен мекемелері басқа қоғам мен мекемелердің ішінде басты және «қоғамның негізі» болып табылады.

Ең алдымен, бұл демо-әлеуметтік саланың (материалдық қауіпсіздік, қоғамдық тәртіп, өмірдің мағынасы) қажеттіліктерінің іргелі топтарының бірі – ол негізгі сала, демек, ол адамдар үшін маңызды болып табылады. Ары қарай, тікелей реттеу, ұйымдастыру, импульстерді қалыптастырудың барлық басқа салаларына, ең алдымен, бастапқы сала (басқару объектісі, ұйым, эксплуатация) объектісіне бағытталады. Ақыр соңында, бұл негізгі сала, ол көбінесе қалыптасқан үстем құрылғы (қосалқы) салаларының табиғаты мен бағытын айқындайды.

Қоғамның осы немесе басқа саласының және осы қоғамдағы тиісті әлеуметтік қоғамдастықтың негізгі мәні басынан бері алдын-ала айтылмаған. Бұл ретте біздің негізгі саланы түсіну Марксизмнен ерекшеленеді, онда экономика үнемі негіз болып табылады. Біздің ойымызша, осы немесе басқа қоғамдық саланың негізі ерекше жағдайлардың бір арнаға қосылуы немесе тоғысуы нәтижесінде туындайды. Азиялық және еуропалық қалыптасулар олардың негізгі салаларында ерекшеленеді: олар әртүрлі ерекше жағдайларға ие болды. Егер Маркс экономиканың негізгі саласының табиғатын сипаттайтын, экономикалық сыныптарға сәйкес келетін, материалдық тауарларға деген қажеттілік болса, онда еуропалық емес қоғамдарда негізгі салалардың негізі - саяси сыныптарда көрсетілген тәртіпке, әлеуметтік теңдікке деген қажеттілік болып табылады.

Негізгі сала мыналарды қамтиды: 1) нақты қабілеттері, арнайы қабілеттері бар, ақыл-ойы дамыған, дүниетанымы бар әлеуметтік топтар (сыныптар); 2) көптеген және әртүрлі мекемелер (институттар); 3) осы қоғамдық бірлестіктер мен институттардың өзара әрекеттері мен қарым-қатынастары. Негізгі саладағы сыныптардың біреуі басым (интеллектуалды, экономикалық, саяси) және оның белгілі бір жағдайларда көрініс тапқан

қажеттіліктері, қабілеттері, дүниетанымы, белгілі бір объективті жағдайларда белгілі бір әлеуметтік қалыптастыруға айналады.

Белгілі бір әлеуметтік қоғамдастықтың (саяси, экономикалық, теократиялық және идеократтық) басымдылық көрсететін салаға айналуы оны қоғамның осы саласын негізгі ретінде анықтайды. Бірқатар жағдайларға (объективті және субъективті) байланысты әлеуметтік қоғамдастық қоғамдағы көшбасшылық ұстанымға ие болады және басқа қоғамдастықтар мен басқа салаларды және рөлдерді бағындырып, басқа әлеуметтік қоғамдардың арасынан өзінің өмір белсенділігін басты етеді. Сонымен қатар, қоғамның сана-сезімінің нысаны қоғамда басым болып келеді. Мысалы, соңғы уақытта Ресейде кішігірім саяси қоғам - большевиктер қоғамда билікті басып алды, өздерін және бірнеше пролетарийлерді негізгі қауымдастыққа мәжбүрлеп айналдырды, саяси саланы басты (пролетариат диктатуры) етіп жасады, және онымен қатар коммунистік идеологияны енгізіп, одан бұрын пайда болған саяси қалыптасуды, пролетарлық-социализмге айналдырып, дамытты.

Көмекші сала, адамның жүйке жүйесі мен психикасы секілді, түпнұсқа сфераның қосымша реттеушісі, сонымен бірге бастапқы және негізгі салалардың үйлестірушісі ретінде қосымша болып табылады. Мұндай қоғамдар шіркеу, мемлекет, идеология, заң, өнер, білім және т.б. болуы мүмкін. Көмекші салалар: 1) белгілі бір қажеттіліктерге, қабілеттерге, сана-сезімге ие саясаткерлер, интеллигенттер және т.б. 2) әлеуметтік мекемелер (шіркеу, мектеп, мұражай, кітапхана және т.б.); 3) осы әлеуметтік топтар мен мекемелердің адамдардың қажеттіліктері мен мүдделерін жүзеге асырудағы қызметтері мен қарым-қатынастары. Қоғамның даму салалары қоғамның даму деңгейіне, осы елдің нақты тарихи жағдайына (объективті және субъективті) байланысты бастапқы, негізгі (базисті) және қосалқы (жоғарғы құрылымдық) болуы мүмкін. Мысалы, мемлекет саяси қалыптасуларда негізгі болып табылса, экономикалық қалыптасуларда қосалқы болуы мүмкін. Бұл бастысы ол белгілі бір билік екенін білдіреді: экономикалық немесе саяси, демек әлеуметтік жүйелерді мен әлеуметтік қалыптастыруға өзара байланысты (субординациялау) тәсілі. Экономикалық негізде мұндай капитал (және күш) ақша болып, ал саяси негізде, бұйрық болып табылады. Экономикалық қалыптастыруда, қоғамдық саланы қалыптастыруда ақша басты «қантасушы» мен «қанбайланыстырушыға» айналады. Қоғамдық қалыптастыруларда қоғамдық салалардың мұндай қалыптастырушы «байланыстырушысы» болып әкімшілік-бұйрықтық (бұйрықтық) қатынастар болып табылады. Қалыптасқан негізге (саяси, экономикалық, аралас) қарай, құрылым (аяқтау) да қалыптасады. Негіздің сипатына қарай, қосалқы саланың салалары, институттары мен функциялары өзгереді.

Қоғамның практикалық қалыптасуы халықтың белгілі бір іргелі қажеттіліктерін іске асыру үшін өздігінен пайда болады. Осы қажеттіліктерге сәйкес, адамдар өздеріне жалпы және саналы түрде негіз ретінде белгілі бір саланы таңдайды, белгілі бір дін қалыптастырылады және ол дін дәл сол таңдалған саланы негіз етіп және оның негізгі мақсаттарын түсіндіреді.

Бір жағынан, үстірт құрылым бастапқы және негізгі салалардың қарама-қайшы әрекеттестігі негізінде қалыптасады және оларға тәуелді болады, екінші жағынан олардың қосылыстың формасы (пішіні) ретінде әрекет етеді. Сфераның және функцияның салыстырмалы түрде дербес бөлігі ретінде, дамудың тәуелсіз көздері және логикасы бар. Ол қоғамның өміріне қосымша мән беретін, күрделі іс-әрекеттерге қабілетті құрылымы қалыптасу құрылымын «толықтырады». Батыс Еуропадағы капитализмнің дамуы тек діни реформалардан кейін, протестантизмнің таралуынан кейін ғана жалғасқаны жай нәрсе емес. Кеңестік Ресейде бұның алды болып діни (идеологиялық)-саяси төңкеріліс болды. Бұл қалыптастырушы «үйде» негізгі сала ең алдымен, өзі ұйымдастыратын (басқарады, ынталандырады, ұйымдастыруды дайындайды) басқа салаларды үстінен толықтырушы болып табылады. Сонымен қатар, бұл қоғамның қалыптасу саласы үшін бастапқы нүкте болып табылады. Қондырма қоғамның негізін ғана емес, сонымен қатар қоғамның бастапқы салаларына да әсер етеді және сол арқылы негізгі салаға қоғамның бастапқы салаларына қосымша әсер етуге көмектеседі. Сондықтан, негізгі сала «қалыптасқан үй» құрылымында осындай маңызды рөл атқарады.

Негізгі және қосалқы салалардың ықпалында демо-элеуметтік сала өзінің жалпы қажеттіліктері аумағында, тұтыну жолдарында, басында демо-элеуметтік қоғамның мекемелерімен элеуметтенудің нәтижесі болып табылатын, олардың шарттарында біртіндеп өзгереді. Бұқаралық мұқтаждықты дамыту біреудің жаңа нысан мен тұтыну тәсілін ойлап табуынан басталады. Бұдан басқа, адамдар бұқаралық тәртіптегі заттардың жаңа қасиеттерін таниды, тұтынудың жаңа жолдарын ашады, олардың қажеттіліктерін кез-келген өндіріске дейін дамытады. Мұқтаждықтарды, ұлттық сипатты және ойлауды дамыта отырып, адамдар өздері қоғамның басқа салаларындағы өзгерістердің көзі болып табылады. Осылайша, кеңес өкіметіндегі кеңестік қалыптасуды ұнатпаған халықпен болған. Формациялық ұжым тәжірибелік білімнің құрушысы болып табылады және онымен бірге қалыптасады. Маркс экономикалық қалыптастыруды экономикалық билеуші сынып ретінде кездейсоқ атамаған. Өйткені ол экономикалық қажеттіліктерін, қабілеттерін, менталитетін жүзеге асырудың нәтижесінде барлық деңгейлерде (экономикалық, саяси, құқықтық, идеологиялық) «қалыптасқан үй» құрылысын анықтайды. «Қалыптасу үйін» салуда тек экономикалық үстемдік сыныбы қатыспайды, сонымен қатар басқа да сыныптарға (ірі қоғамдастықтарға) қатысады, оның ішінде жұмысшылар, қызметкерлер және интеллектуалдар бар. Бұл «қалыптасқан үй» бұл тек билеуші сыныптың үйі ғана емес екендігін білдіреді: бұл жағдайда ол ұзақ уақыт болмас еді. Формациялық қауымдастық - бұл рухани элитаның, билеуші класстың, халық массасының бір бөлігі иерархиясы болып табылады. Бір жағынан, негізгі қалыптасқан қоғамдастықтың негізі негізгі салада орналасқан және бір жағынан қоғамның бастапқы салаларының демо-элеуметтік саланың өмір салты, адамдардың, олардың отбасыларының және елді-мекендердің сипаты мен ойлау дағдылары жұмыс істеуін анықтайды және екінші жағынан, білім беру саласын, дін, идеология, мораль және т.б. толықтырады.

Адамдарды білім қоғамдастығына енгізудің негізгі жолдары - экономика, саясат, руханият. Қоғамның экономикалық күші материалдық қызығушылыққа, ақшаға ұмтылу мен материалдық игілікке негізделген. Қоғамның саяси күші физикалық зорлық-зомбылыққа, адамдардың тәртіп пен қауіпсіздікке ұмтылуына негізделген. Білім берудің рухани күші өмірдің белгілі бір мәніне негізделген, әл-ауқат пен биліктің шекарасынан асып, трансценденттік сипатқа ие - ұлтқа қызмет ету, Құдай, коммунистік идея және т.б. Әртүрлі әлеуметтік құрылымдарда (экономикалық, саяси, аралас) интеграцияның негізгі режимдері жетекші болады. Мысалы, Кеңес Одағының кеңестік қоғамдастығын коммунистік идеалар, нормалар, дәстүрлер біріктірді. Ары қарай, әлеуметтік топтарға ортақ сезімдер, көзқарастар мен сенімдер, яғни ортақ дүниетаным тән. Ақыр соңында, қалыптасқан қоғамдастықтың құрамына кіретін әлеуметтік топтарға еңбек, саясат, тұрмыстық өмірде бірдей қозғаушы күш тән. Ынталандыру жүйесі бұл тәжірибелік білімді басқалардан ерекшелейді. Еңбек күші ретінде жұмыс күшін жұмсау процесі рухани, еріктілік, ақыл-ой мен физикалық қабілеттер мен күштерді барынша күшейтуді талап етеді. Еңбекке деген күш-жігерді адамдарға, тіпті әдетте жұмыс істеп үйренген және жауапты адамдарға қиынға соғады. Бұл әртүрлі мұқтаждықтар мен мүдделердің үйлесіміне негізделген: материалдық, экономикалық, моральдық, діни, саяси және т.б. Олардың арасындағы ынталандыратын себептер әртүрлі: жетекші қоғамның негізгі саласы экономикалық құрылымдардағы экономикалық, әкімшілік саяси, аралас болып келеді.

Осылайша, қалыптасқан қоғамдастық қалыптасқан сананың, психологияның, оған енетін адамдардың ақылояларының жалпы сипатымен ерекшеленеді және оны біз қоғамдық санадан салыстырмалы түрде дербес құрылымдық элемент ретінде оқшаулап аламыз. Қалыптасу қоғамдастығына кірген адамдар арасында сенім пайда болады. Өндіріс құралдарынан, біліктілік және адамдар туралы білімнен басқа адам капиталы, ол Ф.Фукуяманың жазуынша, адамдардың бір-бірімен белгілі бір дәрежеде қарым-қатынасқа түсе алу қабілеттері. Ол тек экономикалық белсенділік үшін ғана емес, алайда, өмірдің барлық аспектілері үшін өте маңызды болып табылады. Байланысу, ұжымдық іс-қимыл жасау қабілеті, өз кезегінде, белгілі бір қоғамдастықтардың ұқсас нормалар мен құндылықтарды қаншалықты ұстанатындығына және жеке адамдардың жеке мүдделерін ірі топтардың мүдделеріне бағындыра алатындығына байланысты. Мұндай жалпы құндылықтар негізінде сенім пайда болады, төменде көрсетілгендей, үлкен және нақты экономикалық құндылыққа ие болады. Осылайша, тәжірибелік білім бұл бастапқы, негізгі және қосалқы салалардан тұратын қоғамның мета-жүйесі, олардың арасындағы қарым-қатынас нәтижесі халықты көбейту, қорғау және дамыту болып табылады.

Тәжірибелік қалыптасу келесілер үшін қаражат дайындау керек: 1) адамдардың өмірлік қажеттіліктерінде (азық-түлік, киім-кешек, тұрғын үй, көлік және т.б.); 2) қорғаныс және шабуылдың қажеттіліктері (армияны қолдау үшін); 3) өнертабыстың және ғылымның (ғылыми және танымдық қажеттіліктер) дамуы; 4) халықты оқыту және тәрбиелеу үшін қаражат

(тәрбиелеу қажеттіліктері). Тәжірибелік білімнің ерекшеленуі қоғамның үнемі көбеюді қажет ететін «денесі» бар объективті фактіні дәлелдейді.

Біздің ойымызша, әлеуметтік қалыптастыру қоғамның мәдениетінің элементтерін (демо-әлеуметтік, экономикалық, саяси, рухани) қоғамдық органның көбеюі үшін себеп-функционалдық бірлестігі болып табылады. Қалыптасу мәдениетінің бір элементінің өзгеруі немесе жойылуы қалыптасу жүйесінің барлығына толықтай әсер етеді. Әлеуметтік құрылымның негізгі элементтерінің себеп-функционалдық бірлігі дәрежесі әртүрлі: кейбір құрылымдарда ол күшті, ал кейбір құрылымдарда әлсіз.

Өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар:

1. Демо-әлеуметтік қоғам саласының даму ерекшелігін талдаңыз.
2. Қоғамдық тәжірибені қалыптастырудың құрылымы қандай, сараптаңыз.
3. Әлеуметтік қалыптасудың себептері қандай, көрсетіңіз.
4. Қоғам ұғымының әдістемелік мәні қандай, сипаттаңыз.
5. Әлеуметтік қалыптасу мен қоғамның қарым-қатынасы қандай, ашып беріңіз.
6. Алғашқы қауымдық құрылыстың айырмашылығы қандай, анықтаңыз.

II. АДАМ ЖӘНЕ ҚОҒАМ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ САРАПТАУ ОБЪЕКТІСІ РЕТІНДЕ

2.1. ҚОҒАМ ДАМУЫНЫҢ ҚОЗҒАУШЫ КҮШТЕРІ

Марксизмнің әлеуметтік философиясында дамудың қозғаушы күштері ретінде түрлі қоғамдық құбылыстар келтіріледі: объективті қоғамдық келіспеушіліктер, өндіруші күштер, өндіру мен алмасу тәсілдері; еңбек бөлінісі, көптеген адамдардың, топтардың, халықтардың ұзақ мерзімді әрекеттері, қоғамның таптарға бөлінуі және таптық күрес, әлеуметтік революциялар, қажеттіліктер мен қызығушылықтар, ғылым, т.б. Сәйкесінше, ғылыми әдебиетте де қоғам дамуының қозғаушы күштері бірнеше сипатта көрініс табады; кейде олар қоғам дамуының қайшылықтары және оларды шешу жолдарымен; кейде әлеуметтік детерминизммен байланыстырылады, немесе тарихтың объективті және субъективті факторларымен, болмаса адамдардың қызметі мен аталған факторлардың жиынтығымен байланыстырылады. Шамасы, келтірілген әр амалдың өзінің заңды орны бар, олар ақиқаттың қандай да бір өзіндік көрінісін көрсетеді. Біздің ойымызша, қоғам дамуының қозғаушы күштері ең алдымен адамдардың әрекеттерімен байланысты.

Қоғам дегеніміз ол адамдардың әрекеті деген тұжырымға ерекше мән беру арқылы зерттеу жұмысы аясында келелі табыстарға ол жеткізе аламыз. Қоғам табиғатын осы тұрғысынан қарастыру терең әдіснамалық мағынаға ие. Қоғам өз дамуында бірнеше кезеңдерден өтті:

Қарапайым қоғам - рулық-тайпалық қатынастарға, табиғи шаруашылық формасына негізделген, еңбектің жыныс пен жас шамасына қарай бөлінуімен, стихиялық түрде ұжымды басқару ісіне қатысумен және көбінесе көшпенділі өмір сүрумен, білімді ұрпақтан ұрпаққа ауызекі тіл арқылы және тәжірибе арқылы жеткізумен ерекшеленетін алғашқы қоғамның типі.

Дәстүрлі қоғам – аграрлы революция нәтижесінде көптеген әлеуметтік (орталыққа бағынатын мемлекет, абсолютті монархия), құқықтық, және білім институттарының қалыптасуы, жазба тілдің пайда болуы мен моногамиялық отбасының пайда болуы, қоғамдық сатыда жоғары тұрған элитарлық басқару, өзіндік пайдалану экономикасы, тауар алмасу қатынастарының нығайтылуы және жеке меншіктің пайда болуы, кәсіби және ауыл шаруашылығына негізделген еңбек формасының кең тарауы, үлкен мәдени орталықтардың – қалалардың пайда болуы, ғылыми білімдердің кең өріс алуымен ерекшеленетін қоғамның типі (меншік объектісі; құлиеленуші – адам, феодалдық – жер, капиталистік – капитал).

Индустриалды қоғам – индустриалды революция негізінде үш әлеуметтік- экономикалық заңдарды жүзеге асырды: уақытты үнемдеу, қажеттіліктерді көтеріп асыру, және еңбек алмасуы. Индустриализация логикасы бойынша барлық елдер мен халықтар ұқсас сипаттарға ие болып, әлеуметтік тәртіптің біркелкілігінде өмір сүреді, бұл процесс *конвергенция* тезисі деп аталады. Еуропа елдерінде ХХ ғ. екінші

жартысынан басталған бұл үрдіс көптеген Азия және Африка елдерінде де байқалады.

Осы арқылы қоғамның түпкі ерекшелігі айқындалатын, адамдардың әрекеттері қоғамдық өмірдің өзі болып табылады. Осы тұста, қоғамда болып жатқан барлық құбылыс – оның заңдылықтарының қызметі, қоғамның құрамдас бөліктерінің қызметі, тарихи оқиғалар, түрлі қоғамдық процестер және т.б. – адамның әрекеттерімен тікелей немесе жанама байланысқа ие. Ешқандай материалды құрылымдар, саяси институттар, идеялар өз бетімен адамның белсенді әрекетінен тыс қоғамның бөлігі, тарапы бола алмайды. Барлық осы феномендер адам әрекетінің қаруы, аспектісі ретінде табылған жағдайда ғана олар қоғамдық мағынаға ие бола алады, солай ғана қоғамның бөлшегі, элементі, мүшесі бола алады. Қандай да бір құрылғы адам әрекетінде пайдаланылған жағдайда ғана ол құрылғы болып саналады; құқықтық ереже адаммен қолданылған жағдайда ғана құқықтық ереже ретінде саналады, өнерде іске асырылған эстетикалық идея өзінің тұтынушысы мен жаратушысы – адаммен байланысқа түскен кезде ғана нағыз эстетикалық идея болады. Осы тұста, адам әрекеттері өзіндік орталық болса, оның айналасында және онымен бірге, тығыз байланыста өмір сүретін, қызмет ететін ерекше құрылым ол – қоғам.

Жоғарыда атап көрсетілгендей, қоғам дамуы белгілі объективті заңдылықтар арқылы жүзеге асатын, табиғи-тарихи үрдіс. Бұл заңдылықтардың объективтілігі адам әрекеттерінің рөлі мен мағынасын жоққа шығармайды. Осылайша, әрбір тарихи кезеңде қоғамда рухани және материалды мәдениеттің белгілі деңгейі болады. Бұл материалды өндірістің белгілі даму деңгейі, оның материалды-техникалық қауқарлылығы, бұл меншіктің экономикалық қарым-қатынастарының шынайы жүйесі, қоғамдық басқару институттарының құрылымы мен сипаты, рухани өмірдің көптеген жетістіктері және т.б. Осының барлығы алдыңғы ұрпақтың ортақ жігер-күшінің арқасында қолжетімді болды, және келесі әрбір жаңа ұрпаққа мұра ретінде беріліп отырады. Жаңа ұрпақ қолда бар мүмкіндіктерге сүйене отырып, заманауи әлемді белгіленген өзгерістер шегінде өзгертеді. Феодалдық диірменнен компьютерлік технологияға аяқ басуға болмайды, алғашқы аң аулауды ұйымдастырудан еңбекті ғылыми ұйымдастырудың заманауи қорытындыларына өтуге, мифологиялық ойлаудан қатыстылық теориясына өтуге болмайды. Қоғамның кез келген жағының өзгеруі және жалпы қоғамның тұтас өзгеруі кейінгі өзгерістердің сипатын, бағытын, көлемін, ырғағын анықтайтын өзінің объективті даму заңдылықтарына ие. Жалпы алғанда, қоғамда, оның материалды және рухани мәдениетінде, оның дамуының объективті заңдылықтарында адам әрекеттерінің бағдарламасы іске қосылған.

Осылайша, тарих заңға сәйкес болып келеді, себебі ол әлеуметтік қайта құрулардың объективті логикасына бағынады, бұл заңдылықтың өзі адамдар әрекеті арқылы ғана жүзеге асады. Осы факт қоғамдағы адамзат қызметінің кешенді маңызының дәлелі, айнасы.

Сондай-ақ, қоғам тарихы жалпы ортақ дамудың тек бір бағытта жүретін логикасы ғана емес, сонымен қатар оқиғалардың тарихи нақты дамуының сан

алуан мүмкіндіктері, және осы мүмкіндіктер көптеген жағдайлардың, әлеуметтік күштердің, ортақ қызығушылықтардың белгілі күйімен өзара байланысты болып келеді. Бұл жердегі бастамалар расымен шексіз келеді.

Осының барлығы адамның объективті заңдардың талаптарына деген қарым-қатынасы эскалатормен көтерілу сияқты емес екендігін дәлелдейді. Қоғамдық прогрестің қандай нақты жолын таңдау, тарихтың берген мүмкіндіктерін қалай пайдалана алуы, қоғамдық түрленулердің шешімін табуы не таппауы осының барлығы адамдарға, олардың әрекеттеріне, мінездеріне байланысты. Қысқасы, дүниежүзі тарихында адамдарға, олардың әрекеттеріне болып жатқан құбылыстардан хабарсыз қуыршақтар мен әртістер рөлі емес, нағыз сол тарихи үрдістердің жасаушылар рөлі беріліп, олардың тарихи үдерістердегі маңызды орны ерекше белгіленген. Егер қоғамдық өмір, қоғам тарихы адамдардың, халықтардың, таптардың, әлеуметтік топтардың, тұлғалардың әрекеттері болса, бұл тарих тек өзінің логика шеңберінде емес, өзінің ғана объективті заңдылықтарына сүйенбей, сонымен қатар адамдардың әрекеттерінің контекстінің айналасында қарастырылуы қажет. Адамдардың әрекеттерін қоғамдық өмірдің жеке дара, арнайы ракурсы екендігін белгілей отырып, қоғам дамуының қозғаушы күштері мәселесі туындайды. Қоғам дамуының қозғаушы күштері бұл қоғамдағы барлық мәселе мен қақтығыстар, қайшылықтар емес. Біздің ойымызша, қоғамның қозғаушы күштері – ішкі механизм мен факторлар, себептерінің көзімен ашылған адамдардың әрекеттері.

Ф. Энгельс дәл осындай бағытта тарихтың қозғаушы күштерін анықтайды: «Әңгіме тарихи қайраткерлерге түрткі болатын қозғаушы күштерді зерттеуге келіп тірелгенде, -саналы не саналы емес, көбіне саналы емес, яғни еріктен тыс, соңында шынайы тарихи қозғаушы күштерді құрайтын, жеке дара, тіпті аса танымал тұлғалардың қозғалыстарын емес, көптеген адамдар тобын, күллі халықты, әр халықтың топтарын қозғай алатын қозғаушы күштерді ескерген жөн. Осы тұста қысқа мерзімді жарылыстар мен тез өтіп кететін жаңғырықтар емес, ұлы тарихи өзгерістерді алып келетін ұзақ мерзімді қозғалыстар маңыздырақ. Адамдар жиынында немесе топ басқарушыларының, яғни ұлы тұлғалардың басында фантастикалық, идеологиялық формада ашық не жабық түрдегі саналы қозғаушы идеялардың негізгі себептерін зерттеу – тарихта, оның жеке кезеңдерінде немесе жеке елдерде үстем заңдылықтарды тануға апаратын жалғыз жолға аяқ басу. Қоса кететін жайт, егер Ф.Энгельс «қозғаушы топтардың» «қозғаушы себептерін» анықтау заңдылықтарды танудағы жол деп жазған болса, онда біздің баяндау жоспарымызда біз: қоғам заңдылықтарын білуден адамдардың әрекеттерінің қозғаушы себептерін анықтағанға дейін біз кері бағытта келеміз.

Қоғамның қозғаушы күштері жоғарыда келтірілген сипатта қоғамдық өмірдің жалпы мінездемесі ретінде қарастырылады. Қоғамдағы барлық дүние адамдардың әрекеті арқылы орындалғандықтан, қозғаушы күштер аумағы жан-жақты сипатты болып келеді. Бірақ адамдардың әрекеті қоғамның тек бір бейнесі болғандықтан, қозғаушы күштер өз басқаруында шектеулі келеді.

Және осы шекара қоғам бөлшектерінің бөлінісі сызығымен емес, жалпы қоғамдық өмірдің аспектілерін, әр түрлі қасиеттерін белгілеу сызығымен өтеді.

Қоғамдық қозғаушы күштердің ауқымды тақырыбындағы ең маңызды мәселелер қоғамдық өмірдің субъектісінің анализі, оның қызметі мен әрекеттерінің шарттары мен себептерінің, мақсаты мен міндеттерінің, оның нәтижелерінің сипаттамасы, осы әрекеттердегі объективті және субъективті, шығармашылық, репродуктивті диалектикасы.

Ғылыми және көркем әдебиеттерде қоғамның қозғаушы күштерін қоғамның прогрессивті өзгерістерімен, белгілі бағыт-бағдармен жиі байланыстырады. Біз үшін бұндай пікір біржақты болып көрінеді. Қоғамның өмірі, оның тарихы – өз алдына толық үдеріс. Ол көптеген, өзара ұқсамайтын халықтар, ұлттар мен топтар, адамдар арасында туындаған қарама-қайшылықтардың бітісуінен тұрады. Демек, адамдардың кез келген әрекеттері өзіндік қозғаушы күш болып саналады. Ондай күш болып саналуы оның прогрессивті болмаса реакционды, саналы не стихиялық болуынан емес, адами қоғамдық күш болуынан. Яғни, қозғаушы күш болу қасиеті – жалпы адами әрекеттердің маңызды, имманентті қасиеті, және осы әрекеттер аталған себептерге сәйкес қозғаушы немесе қозғамайтын болып бөлінбейді.

Белгілі жағдайда, тарихи жеке кезеңдерді, нақты елдерді және халықты сараптау жағдайында түрлі әлеуметтік субъектілердің позициясын анықтау қажет, олардың қоғамдағы прогрессивті өзгертулерге қосқан үлесі мен көмегін немесе оларға деген қарсы тұруларын ажырату керек. Алайда, нақты тарихи мағынасы бар, әлеуметтік күштерді осы кезекпен орналастыру кез келген әлеуметтік топтың әрекеттерінің айналасындағы тарихтың қозғаушы күштерін жалпы жоққа шығару шегіне дейін өспеуі тиіс. Бізге белгілі жағдайда әрекеттері реакциялы деп танылған, сан алуан топтардың әрекеттерін тарихтың қозғаушы күштері ретінде санау не санамау аса маңызды емес деп айтуы мүмкін. Шын мәнісінде, осы тәрізді мәселелерді шешуде теоретикалық көмескілік әдісі әдістемелік тұрғыдан зияны жоқ деп айтуға келмейді.

Қоғамның қозғаушы күштерін тек прогрестің тенденцияларымен байланыстырып, теориялық назарды бір субъектіге, бір қызметке аударсақ, біз ерікті түрде немесе еркімізден тыс басқа субъектілер, басқа әрекеттер мен қызметті өте маңызды теориялық анализден тыс қалдырамыз. Егер біздің қоғамның дамуының қозғаушы күштерінің жалпылама ортақ сараптамасына көңіл бөлетін болсақ, біз өзіміздің прогрестің күштерін өте белсенді түрде сипаттағанымызды байқамауымыз мүмкін емес, бірақ осы орайда басқа жаққа бағытталған күштер мен әрекеттерді көрмедік, оларды сараптаған емеспіз. Ақыр соңында шынайы күштерді көріп, түсіну тым кемітілген жағдайда болды, ал біздің қоғамдық дамудың қозғаушы күштерінің кейпі азайған екендігі белгілі болды. Міне, сондықтан, қозғаушы күштердің сипаттамасын шектемеу, оны тек қоғамның прогрессивті, кез келген күштеріне байламау, оны адамзат әрекетінің әмбебап бөлшегі ретінде қабылдау өте маңызды болып саналады.

Қоғамның қозғаушы күштеріне сараптама жасау адамдардың күштерінің көпқырлығы мен мықтылығын, көптеген нәрсе оларға бағынышты екенін, олар шынайы тарихты тудыратындығын көрсетеді. Сондай-ақ, нақ осы күштердің

сараптамасы бұл күштердің шексіз емес екендігін, оларға қойылатын кейбір мақсаттар мен бағыттар тек қате емес және әлеуметтік тұрғыдан жауапсыз келеді, себебі, бұл мақсаттарға деген талпыныс көңіл қалу мен әлеуметтік күйзелістерге әкеп соғады. Әңгіме күні кеше саяси танымал идеялардың бірі болған коммунизм, су жаңа қоғамды құру жайында айтылып отыр. Жалпыланған түрде бұл мәселені белгілі формация құрудағы саналы тапсырма, міндет ретінде қарастыруға болады.

Барлық нәрсені, соның ішінде өмірдің жаңа өркениетті формациялы түрлерін тек адамдар және адамдар ғана ойлап табады. Бірақ олар қандай жағдайда осы жалпыға ортақ формаларды құрастырады? Адамдар адамзаттың жалпы дамуының, өз шығармашылығын, бостандығын дамытудың, өмір сүруін жақсартуының нақты міндеттеріне сүйене отырып әрекет етеді. Бұл мақсат пен міндеттер өте нақты келеді, олар белгілі кезең мен белгілі жағдайларда өмір сүретін қауымдастықтардың қайталанбас шарттарынан шығады. Әрдайым нақты нәтижелілікпен өлшенетін және бекітілетін өмірлік өзгерістердің осы қабаты қозғаушы күштер мен адамдардың әрекеттерінің аумағының көп бөлігін иемденеді. Көптеген осы нақты өзгерістерден жалпыға ортақ адамдардың болмыстарының өркениетті формациялық формаларының өзгеруі өрбігендіктен, адамдар олардың жасаушылары мен қозғаушы күштері болып саналады. Дегенмен, адамдардың бұл әрекеттерінің рөлі, олардың өмірлерінің жақсартуларының нәтижесі орны қосымша, туынды болып саналады.

Гегельдің айтуынша: «Тарихты жақын арада қарап, талқылау барлығымызға адамдардың әрекеттері олардың қажеттіліктерінен, қызығушылықтарынан, мінездері мен қабілеттерінен туындайды, осылайша бұнда түрткі болатын себептерге олардың қажеттіліктері, құмарлық, қызығушылықтары жатады және тек осылар ең басты рөлді атқаратындығын дәлелдейді.. құмарлық, пайдакүнемдік мақсаттар, өзімшілдікті қанағаттандыру аса үлкен күшке ие; олардың күші арнайы орнатылған ешқандай шекараны мойындамағандықтарында, сонымен қатар, осы табиғи күштер адамға құқықтарды сақтауға, тәртіпке және ұстамдылыққа үйретуге бағытталған жасанды тәрбиеден жақын келетіндігін дәлелдеді» (Гегель Г. Соч. Т. 8. С. 20).

Бұндай жағдайдағы адами әрекеттерде алдыңғы қатарда жалпылама қайта құруларға, жаңа формация құруға коммунистік немесе басқаға деген ұмтылыс болады. Онда адамдардың тұрмысын нақты жақсартуы мен олардың жеке дамуы екінші, яғни қосымша мәселе түрінде келеді. Осы сияқты «ақтару» қоғамдық өмірдің шынайы қиындықтарын, құбылмалылығын алдын-ала ойластырылған схемаларға әкеп соғады, сөзсіз идея диктатурасына әкеледі. Ерте ме, кеш пе ортақ идея немесе мақсаттың бұндай басымдылығы шынайы әрі нақты қызығушылықтар мен адамдардың қажеттіліктерімен қақтығысқа түсіп, соңында адамды елемеушілікке әкеліп тіреледі. XX ғасырдағы тарихи тәжірибе өзінің нандырарлығымен тарихтың қозғаушы күштері көпшілік қауым алдында қойылым қою, адамдардың күнделікті қанағаттандыруларынан тыс, сөзсіз басымдылық ретінде қозғалған жаңа қоғам, жаңа формация құру

міндеттері әлеуметтік күйзелістен басқаға әкеле алмайтындығын дәлелдеген болатын.

Осының барлығынан айқын қорытынды шығады: қоғамның қозғаушы күштерінің қуаттылығына қарамастан, олар жаңа формация құру сияқты міндеттерді қоя алмайды. Себебі формациялық қозғалыстар, соңында адамдардың нақты әрекеттерімен жиынтықтың нәтижесі ретінде, объективті әрі заңды өзгерістердің өнімі болып пайда болады, тарихтың қоғамдық нәтижесінде *post factum* болып туындайды. Формациялық идеяны адамзат әрекеті мен қызметіне айналдыру ерте ме, кеш пе өзінді осы идея мен оны өз пайдасына жұмсайтын күштердің құлына айналдыру дегенді білдіреді.

Өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар:

1. Қоғамның қалыптасуы және дамуын тарқатып айтып беріңіз.
2. Қоғам дамуының тарихи-әлеуметтік аспектілерін анықтаңыз.
3. Қоғамның тарихи дамуын философиялық тұрғыдан талдаңыз.
4. Қоғам мен адамның арақатынасы мәселесін сипаттаңыз.
5. Әлеуметтік философиядағы адамның мәні мәселесін ашып беріңіз.
6. Қоғам дамуындағы әлеуметтік кеңістік мәселесін зерделеңіз.
7. Қоғамтанудың теориясы мен методологиясын көрсетіңіз.

2.2. ТҰЛҒА ҚОҒАМДЫҚ ӨМІРДІҢ ҚОЗҒАУШЫ КҮШІ, ТАРИХИ СУБЪЕКТ РЕТІНДЕ

Әлеуметтік философияның маңызды мәселелерінің бірі – ондағы адам мен қоғам рөлі мәселесі. Тұлға нақты жеке сипатта келтірілген әр адамның әлеуметтік бейнесі ретінде жүреді.

Тұлғаның қоғамдағы рөлінің ең терең бастаулары оның қоғамдық табиғатында болып келеді. Бұл адамның қоғамдық, әлеуметтік болмысын мойындау дегенді білдіреді ме? Бұл дегеніміз қоғамның барлық мәселелері, оның объективті қажеттіліктері, даму мүмкіндіктері, болашағы, мақсаттары ақыр соңында дерексіз тәуелсіздікте емес, әр тұлғаның шынайы жеке әрі нақты қажеттіліктері, қызығушылықтары ретінде қызмет атқарады.

Тұлғаның тарихтағы рөлінің бастауы оның әлеуметтік қауымдастықтармен, әлеуметтік қатынастармен үзіліссіз байланысында. Тұлғалардың қандай да бір қауымдастық түріне қатысты болуы әр тұлғаның, әр адамның тіршілік әрекетінің белгілі бір импульсі (түрткі) болып келеді. Осы тұста, өзінің кіші ортасының нақты жағдайларында, қайталанбас мүмкіндіктері мен тенденциялары бар өзінің жеке өмірін сүріп, тұлға әлеуметтік белсенділігін, тіршілік салтын шарттайтын жеткілікті импульстерді қабылдайды.

Бір сөзбен айтқанда, әр тұлға өзінің тіршілік әрекеттеріне, әлеуметтік белсенділігіне қатысты көптеген импульстер жиынтығына ие, осы жиынтық шығу тегі қоғамдық болып келетін кең көлемді факторлармен қатар әр адамның жеке дара өміріне қатысты қайталанбас жайттардан тұрады. Осындай көптеген импульстерден қуат алып, әр тұлға қоғамда белсенде өмір сүріп, оның қозғаушы күші ретінде тіршілік етеді. Қоғамдық өмір, адамзат тарихы жеке индивидтердің сан алуан шексіз қызметтерінің сан қилы үдерісі болып келеді. Осы орайда марксизм-ленинизм іліміндегі тұлға теориясы туындаған болатын. Тарихтың қозғаушы күштері ретінде тұлғалардың ерекшелігі неде, олардың әлеуметтік өмірдің субъектілер жиынтығында алатын орны қандай?

Ең алдымен, тарихтағы халықтар, халықтық топтар және басқа да әлеуметтік қауымдастықтар өздерінің рөлдерінің іске асуы мен аспауын тұлғалардан, олардың әрекеттерінен табатындығын ескеру қажет. Бұл мәселеде ерекше көңіл бөлуіміз – өте маңызды болып табылады. Себебі, халық, топтар мен ұлттар өз алдына әлеуметтік қауымдастық ретінде саналмайды. Олардың ешқандай әрекеттері, қатынастары, еш күрестері жеке индивидтер мен жеке тұлғалардан тыс жүруі мүмкін емес. Бұл мойындаусыз әлеуметтік қауымдастықтардың рөлі азайтылған болып, қоғам тарихының фаталистік, тылсым түсініктері туындау мүмкіндіктері пайда болуына әкеледі.

Мәселе тарихтың қозғаушы күші ретінде тұлға тек басқа қауымдастықтар мен топтардың рөлін анықтап, аяқтауында ғана емес, сонымен қатар тарихтың қозғаушы күші ретінде тұлға ешбір қауымдастықтарда, әрекеттері жиынтығында жойылып кетпейтін өзінің жеке мағыналық құрамына ие. Қоғамдық өмірдің қайталанбас бейнесі, бірегейлігі әсіресе осы тұлғаларға, олардың әрекеттері мен қызметіне тікелей байланысты болып келеді.

Атап көрсетілген түсініктемелердің барлығы тарихтың қозғаушы күші ретінде тұлғаның рөлі – қауымдастық рөліне жалғанатын «қосымша» емес, басқа да әлеуметтік күштердің әрекеттерінің атауы да емес екендігін көрсетті. Бұл рөл тарихтың өзіндік маңызды қозғалтқышы болып саналады. Тарихтың қозғаушы күші ретінде тұлғаның рөлі жалпыға ортақ және абсолютті келеді. Демек, қоғамда, оның тарихының барлық кезеңдерінде тұлғалар қоғамдық дамудың қозғаушы күштері ретінде саналды дегенді білдіреді. Ары қарай тарихтың қозғаушы күші болып қандай да бір алып тастаулар мен айыруларсыз әр тұлға саналады. Бұлай саналуы, тарихтың қозғаушы күшіне ие болу қасиеті – адамның ең маңызды қасиеттерінің бірі. Егер адам, қоғамдық жаратылыс болса, демек ол – тарихтың қозғаушы күші.

Егер бізге толық түрде қоғамдық өмірдің, тарихтың қоғаушы күштерінің қиын механизмін зерттеу қажет болса, онда бұл түсінікте тарихтың қоғаушы күштері тұлғалардың сипаты ретінде өзінің заңды орнын алуы тиіс. Онсыз қоғамның материалистік түсінігі толық болмайды. Тарихтың қоғаушы күштері ретінде тұлғаларды мойындау оның болмыстық сипатын белгілейді. Бұл болмыс тұлға рөлінің біркелкі, бірқалыпты екенін, дамыған, тарихи және басқа да модификацияларының жоқтығын білдірмейді.

Тұлғаның қоғамдағы рөлінің кейбір нақты аспектілеріне тоқтала кетейік. Тарихи үдерістердің ерекшелігі мен тұлға рөлінің өсуі туралы айтар болсақ, біз тарихтағы тұлға рөлі тарихи үдерістердің өрбу ерекшеліктерімен байланысты деп болжаймыз. Осылайша, жалпылама айтқанда тарихи үдерістерді эволюциялық-функционалды және революциялық, және экстремалды деп екі топқа жіктеуге болады. Біріншілер, сапалы әрі тұрақты құрылым аясында қызмет ететін үдерістер деп қарасақ, екіншілері – қоғамдағы өзіндік бетбұрысты жағдайлар, яғни олардың құрамына қоғамдық күштерді максималды түрде жұмылдырып, талпыныстарын бір арнаға шоғырландыратын тұрақты қоғамдық өмірдің революциялық кезеңдері, соғыс сипатты экстремалды жағдайлар кіреді. Біздің ойымызша, екі үдерістердің тағы бір айырмашылықтарының бірі жеке-дара тұлғалардың, индивидтердің рөлін толық анықтау үшін түрлі жағдайлар жасалынатындығы. Демек, қоғам дамуының эволюциялық функционалды кезеңдері тұлғалардың жеке бастарына қатысты қасиеттерді анықтауда қолайсыз немесе бұл қасиеттер қоғамдық резонанстың аз мөлшерімен бірге жүзеге асады. Ал, революциялық және экстремалды үдерістерге келер болсақ, олардың жалпы мазмұны мен құрамы келесідей бұл жердегі қандай да бір, тіпті жергілікті, қоғамдық өмірдің бір ғана нүктесіне қадалған өзгерістердің маңызы және олардың тарихты болашақта өзгертуге деген ықпалы мен күші тарихи уақыттың бір сәтінде-ақ лезде арта түседі. Бұндай жағдайда тағдыры осындай өзгерістер мен түрленулерге тікелей қатысты индивидтер мен жеке тұлғалардың рөлі ашылады. Бұндай кезеңдер сахна төріне күні кеше ел білмейтін есімдерді алып шығады. Осылайша, Спартак, Жанна Дарк, соғыс қаһармандары – Иван Сусанин, Александр Матросов және басқа да тұлғалар есімі тарихқа енді.

Сондықтан, тарихтағы тұлға қасиеттері мен рөлін ашып-анықтауда тарихи үдерістердің сипаты аса маңызды деп ойлаймыз. Экстремалды

жағдайларда ол еселене түседі. Жалпылама және тарих пен ондағы өзгерістерге орай, революциялық жағдайлардың санына байланысты қоғам дамуының қозғаушы күші ретінде тұлға рөлі неғұрлым толығырақ, әлдеқайда сан қырынан ашылады.

Тарихтағы тұлға рөлінің ерекшеліктері қоғамдық қауымдастықтар мен олардың қатынастарымен байланысты келеді. Жоғарыда айтылған баяндамаларға сәйкес, тарихтағы тұлға рөлі әлеуметтік қауымдастықтар мен олардың қарым-қатынастарына тәуелді. Әлеуметтік қауымдастықтар тұлға түрлері мен олардың сипаттамасын анықтайды. Сонымен қоса, егер әр қауымдастық өз алдына тұлғалардың жеке ерекшеліктерін анықтап, жүзеге асыратын белгілі бір құрал болса, онда әр қауымдастықтың көмекші құралдары бір-біріне ұқсамайтын, әртүрлі болады. Мүмкін, бір қауымдастықтар тұлғаның жеке ерекшеліктеріне немқұрайлы келеді немесе тіпті оларды басып тастайды, ал екінші бір қауымдастықтар, керісінше, осы ерекшеліктерді анықтауға атсалысып, оларды дамытуға септіктерін тигізеді.

Әлеуметтік қауымдастық диалектісі мен тұлғалардың жеке қасиеттері бұл аспектіде өте аз зерттелген. Бұл жерде әлеуметтік қауымдастықтардың нақты тарихи сараптамасы қажет екені айдан анық. Егер еңбектенуші және үстем тап өкілдерінің поляризациялануын айтсақ, онда үстем тап өкілдерінде әлеуметтік тұрғыдан тұлғалардың жеке қасиеттері мен бастамаларын ашуда әлдеқайда қолайлы жағдайлар болғандығы белгілі. Бұл осы таптардың әрекеттері мен қызметтерінің (басқару, рухани басымдық) сипатына, әлеуметтік мүмкіндіктер жиынтығына, әлдеқайда жоғары мәдениет пен білімге және олардың аз сандығына байланысты. Осындай жағдайда үстем тап өкілдері арасынан жеке қасиеттері басым көптеген тұлғалар ерекшелене түсті. Ал, жұмысшы тап өкілдеріне келсек, олардың өмір сүру жағдайы, көбіне еңбек пен қара жұмыс астында басылып қалғандығы, әлеуметтік мүмкіндіктерден таса қалғандығы және т.б. осының барлығы жеке индивидті бастамалардың пайда болуына кедергі келтірді. Әрине, әңгіме қасиеттердің жоғалып кетуі жайында емес, тек кедергілер мен шектеулер жайында айтылып отыр.

Бәлкім, жеке индивидтік бастамалардың көрсетілуі қоғамдағы физикалық және ақыл-ой еңбегіндегі әлеуметтік бөлініспен бірге күшейе түсті. Осындай әлеуметтік жіктелу аймағында ақыл-ой еңбегімен айналысатын, әлеуметтік топтардағы жеке индивидтік бастамалардың күшеюі байқалады.

Қарастырылып отырған мәселенің ерекше аймағын қоғамның микроәлеуметтік құрылымы мен тұлға рөлі алып отыр. Шағын әлеуметтік бірігулердің жергіліктілігі, бұл жердегі олардың тұлғалық жеке индивидтік қасиеттерді анықтап, дамытудағы талпыныс-күштерінің жұмылдырылу ерекшеліктері өте орында. Үлкен әлеуметтік қауымдастықтар әлеміне қарағанда, микроәлеуметтік қауымдастықтар әлемінде тұлғалық жеке бастамалар рөлі әлдеқайда жоғары деген тұжырым жасауға болады. Микроәлеуметтік қауымдастықтар дамудың, тұлғалық жеке қасиеттерді анықтайтын жалпы ошағы, бұндай қасиеттер осы аймақта ерекше бағаланады.

Адамзат тарихындағы шағын әлеуметтік қауымдастықтар рөлі әр кезеңде әртүрлі келеді. Бұл формалардың шарықтаған кезеңдері өндірістің цехтық

ұйымдасуы, шаруалық өмір сипаты бар феодализм, ірі әлеуметтік поляризация кезеңдерінде шағын әлеуметтік қауымдастықтар рөлі көлеңкеде болған кезеңдер де бар. Осындай шағын әлеуметтік қауымдастықтар рөлінің тұрақсыздығымен байланысты тарихта осы қауымдастықтарға қатысты тұлғалық жеке бастамаларды дамыту мүмкіндіктері біресе артып, біресе кеміді.

Сонымен, тарихтағы тұлға рөлі өзіндік бір жалпы болмыстық бірігу мен ерекше құрамдылығымен белгілі. Жалпы болмыстық деген – бұл жағдайда адамдардың барлығы, тұлғалар, индивидтер адамзат тарихының кез келген кезеңінде, кез келген қоғамдық өзгерістерде тарихтың белсенді субъектісі, оның қозғаушы күші болып қала беруі. Ерекшелік дегеніміз, бұл қасиет сан алуан әлеуметтік топтар, түрлі тарихи кезеңдер, қоғамдық өмірдің түрлі салалары, қоғамның әртүрлі күйіне қатысты ұзақ уақыт жаңа түрге өзгереді, түрленеді, дамиды. Тарихтың қозғаушы күші ретінде тұлға рөлі теориялық тұрғыдан өзінің жалпы болмыстық және ерекше құрамымен бірге бай әрі ауыр өзара әрекет жағдайында байыпталып, нақтыланған.

Біздің әлеуметтік философиялық әдебиетімізде бізге тарихтың қозғаушы күші ретінде тұлға рөлін дұрыс бағаламау бар екендігі белгілі. Тұлға, оның қоғаммен, топтармен байланысы, оның құрылу заңдылықтары мен дамуы жайлы көптеген адамдар жазып жүр. Әрине, бұл зерттеулердің жағымды тұстары өте көп. Алайда, тұлға әрі нақты тұлға тарихтың жасаушысы, оның қазіргі қозғаушы күші екендігі туралы тарқатыла, кеңінен айтылып жүрген жоқ.

Тұлғаның рөлін түсінудегі деформациялар (пішіннің өзгеруі) қоғамның объективті заңдылықтарын шығарып, оларды адам әрекеттерімен қарама-қарсы қойып, салыстырумен байланысты. Осы тұста, ең алдымен жеке тұлға зардап шекті. Халықтар, топтар, ұжымдар мен тұлғалардың арақатынасын түсіну және деформациялау. Ондаған жылдар бойы біз өзімізді және өзгелерді тұлға алдында топтар, халықтар, ұжымдар, қауымдастықтар бірдей дәрежеде екендігін үйреткен болатынбыз. Байқаусызда, осы ғылыми-идеологиялық жұмыс тұлғаны мүлдем солқылдақ, кішкентай шама ретінде санауға әкеп соқты. Ақыр соңында, тұлға рөлінің бағасы тарихи танымал тұлғалардың рөлін ерекшелеумен төмендеді. Тарихи тұлғалардың жанында қарапайым адам рөлі жоғалып кетті, яғни көпшілік тұлғаға айналды. В.С.Соловьев бұл үрдіске былайша қарсы шыққан болатын: «Адамзат өмірінде тек қоғамның көпшілік қауымын көріп, тұлғаны қоғамның болмашы, өзіндік құқықтары жоқ элементіне теңейді, онымен ортақ мүдде үшін санасу міндетті емес» (Соловьев В.С. Соч.: В 2 т М 1988. Т. 1.С. 283).

Әрине, біз қоғамның объективті даму заңдылықтарын зерттеу қажеттілігін жоққа шығармаймыз, әлеуметтік қауымдастықтар маңызын, тарихи тұлғалардың рөлін зерттеу қажеттілігін мойындаймыз. Бірақ, бар мәселе шарада, бір шындықты қорғап, еріксіз жаңа адасуларды өрбіту керек емес. Шараны осылайша бұзу орын алды, оның нәтижесі айқын түрде тұлғаның рөлін дұрыс бағаламау, оны тарихтың қозғаушы күші ретінде мойындамау болып отыр. Осындай шаралар жайлы сөз қозғау бүгінгі таңда қоғам бастан кешіп отырған жағдай барысында өте маңызды. Қоғамымыздың кең етек жайған дағдарысы адамдарды, нақты тұлғаларды дұрыс бағаламаудан тұрады. Осы

бірлік экономикалық өмірден, саяси құрылымдардан, рухани мәселелерден сырт қалып отыр. Ал біздің қайта құрулар мен өзгерістердің өзегі болып, әр адам, әр жеке тұлға біздің қоғамның мүдделі жасампазы болатындай жағдай саналады.

Қалыптасқан тұлға дағдарысында және олардың тарихтағы рөлінде жалғыз философтарды кінәлау дұрыс емес. Бірақ олардың кінәсі бар, ол – факт. Ол кінә ондаған жылдар бойында, көптеген философтар тұлғадан, адамнан тек таптық бөлшекті, халық бөлігін, коллектив мүшесін көрген болатын, және тек осы тұстан оның рөлі қарастырылған болатын. Ал оның жеке мүдделеріне келетін болсақ, оның қайталанбастығы, жеке идеялары, терең, өзіне ғана қатысты белсенділігі жайлы аз ойланыппыз. Сонымен қоса, тұлғалық бастамаларды тереңірек зерттеу талпыныстарына үлкен күмәнмен қарайтынбыз. Жалпы айтқанда, біздің барлық қоғамдық ғылым, әлеуметтік философия ең әуелі өзіндік бір үлкен теориялық әлеуметтік ұжым. Қоғамдағы тұлғалық бастаулар жоғалған кезде біз дабыл қақпадық, сонымен қоса оны әлеуметтік прогресс шыңы деп қабылдадық. Десек те, бұл мүлдем прогресс болмай шықты. Сондықтан, осы жағдайды түзету, толық түрде тұлға рөлінің маңызын сөз ету, оны дұрыс бағалау, қоғамдағы әр адамның культін қалыптастыру біздің теориялық, идеологиялық, адамгершілік парызымыз.

Танымал тарихи тұлғалардың әрекеттерінің объективті шарттары мен индивидуалды ерекшеліктер диалектикасы. Тарихтағы танымал тұлға рөлі тұлғаның тарихтағы, қоғамдық өмірдегі рөлінің өзіндік бір модификациясы болып табылады. Осылайша, тарихтағы тұлға рөлінен танымал тұлға, оның танымал рөлі пайда болуының ықтималды мүмкіндігі туындайды.

Философиялық теориядағы танымал тарихи тұлға рөлі туралы сұрақ пен оның рөлі өте тыңғылықты қарастырылған. Біз бұл көлемді мәселенің тек бір жағына тоқталып өтеміз, дәлірек айтқанда танымал тұлғалардың таланттары мен қабілеттерінің әлеуметтік шарттары мен индивидтік ерекшеліктер диалектикасына тоқталып өтеміз.

Тарихи тұлға, оның рөлі екі қосындының нәтижесі екені айдан анық: әлеуметтік шарттар, қоғамдық қажеттіліктер, бір жағынан осылар болса, екінші жақтан нақты тұлғалық қасиеттер. Әрине, осы қосындылар жиынтығында шешуші күш әлеуметтік шарттарға тиесілі, ол күштер сан түрлі басқа да жағдайларға, революциялық қайта құрулар мен өзгерістерге, таптық күрес өршуімен, ірі саяси өзгерістер қажеттілігімен, қоғамдық мәдениеттің түрлі саласында пайда болған өзгерістермен, экстремалды жағдайлармен байланысты. Сондықтан, танымал тұлғаның рөлін түсіну мен түсіндірудің бірінші алғышарты тұлғаның кімнің әлеуметтік мүддесін қорғайтындығы, өмірге қандай қоғамдық шарттар әкелгендігін түсінумен анықталады. Осындай әлеуметтік шарттар жиынтығы қоғамның әлеуметтік тапсырысы іспетті. Қоғамдық өмір, кез келген саланың қажеттілігі белгілі міндеттерді шешетін, басшылыққа келетін, көшбасшыны талап етеді. Өздігінен бұл тарихи тұлға мен оның уақыты арасындағы байланысты Гегель айтып кеткен болатын: «Әлемдік рухтың намысын құрайтын түп негізгі элементті жеке мақсаттары бар адамдар тарихтағы ұлы адамдар болып саналады. Оларды қаһарман деуге әбден болады,

себебі олар өздерінің мақсаттары мен әуестіктерін тұрақты, тыныш жүйелі заттардан емес, мазмұны мен құрамы жасырылған және соңына дейін дамымыған бастаудан, әлі жер астында шоғырланып, сыртқа ұмтылып, оның қабаттарын тесіп шығатын ішкі рухтардан алады, бұндай рухтар ерекше өзек болып табылады. Сондықтан, қаһармандар өздерін өзі жасайтындай көрінеді, олардың әрекеттері әлемде бір күй мен бір қарым-қатынас жасады, бұлар әлемде тек олардың ісі мен олардың ғана туындысы болып саналады» (Гегель Г. Соч. Т. 8. С. 29).

Тарихи тұлғаның қоғамдық қажеттілігі – бұл сондай тұлғаның пайда болуы емес. Себебі, бұндай қажеттілік жай ғана адамды меңземейді, тарих әлі адами тапшылықты бастан кешірген емес, ол жеке қасиеттер жиынтығына ие тұлға болуы керек. Қоғамдық қажеттілік еш уақытта тарихи тұлға талаптарының нақты көрсеткішіне айналған емес (ондай көрсеткіші тіпті болуы мүмкін емес), бірақ дегенмен кейбір жеке қасиеттердің ортақ жинақ қажеттілігі объективті түрде байқалатын. Әлеуметтік қайта құруларға саясаткерлік қасиеттері бар адам қажет екені белгілі, әскери қызметке арналған жоспар нышандары байқалатын әскери адам, таптық тактика мен стратегия басқару үшін көпшілік қауыммен тығыз байланыстағы адам керек. Осыдан, қоғамда адамдарға қажетті индивидуалдық қасиеттерге дағдылайтын қоғамдық механизм болуы керек, біртуар қабілеттерге ие тұлға қалыптасуы қажет.

Біртуар танымал тұлға өзіндік қоғамдық қажеттіліктің байланысы, белгілі әлеуметтік күштер мен дамудың өсуімен, біртуар индивидуалды жеке қасиеттердің тәрбиесімен қалыптасады. Өз қызметінде тұлға осы екі қосындының әрекеттерін қосады. Бір жағынан, біртуар танымал тұлға басқарып отырғандардың әлеуметтік күшін өзіне жинақтайды, себебі ол белгілі бір мағынада әлеуметтік күштің соңына дейін жетуі, іске асыру мен көрінісі болып табылады. Басқа жағынан, көпшілік қауымның әлеуметтік энергиясын өзінің біртуар көрнекті қасиеттерімен біріктіре отырып, тұлға бұл энергияны көбейтеді, оған қосалқы қуатты шабыт сыйлайды. Осы екі бөлшектердің қосындысы көпшіліктің әлеуметтік энергиясы мен индивидуалды біртуар жеке қасиеттері тарихи тұлғаның тарихтағы танымал рөлін анықтайды.

Кез келген тарихи тұлғаның рөлін бағалаған кезде, массалар мен топтардың қызметіне не тәуелді, тарихи тұлғаға не нәрсе қатысты екендігін ажырата білу қажет. Әйтпесе, Г.В.Плехановтың айтуынша, өзіндік «оптикалық алдау» туындауы мүмкін. Толық тұрғыдан, осы нұсқаулықты ескере отырып, тұлғаның рөлін дұрыс бағаламауда басқа да ауыр күйге түсіп кетпеу керек. Себебі, егер тұлға масса мен топсыз белгілі бір нәтижеге қол жеткізе алмаса, онда сәйкесінше көбінесе білікті тұлғасыз топтар нәтижеге қол жеткізе алмайды немесе әлдеқайда ауыр әрі қымбат жолмен жетеді (Плеханов Г.В. Избр. филос. произв. М., 1966. Т. 2. С. 327).

Атап өтетін жайт, тарихи тұлға рөлі тек оның белгілі әлеуметтік күштердің мүдделерін орындап, оларды жағымды түрде сипаттаумен шектелмейді. Бұндай жағдайда біртуар тұлғаның үлесін қанша мақтағанымен, ол жоққа шығарылады, себебі ол өзінің емес, басқа қасиеттердің, басқа әрекеттердің қабаты ретінде шығады. Шын мәнісінде, біртуар индивидуалды

қасиеттері, өзінің бірегейлігі есебінен тарихи тұлға тек білдірмейді, ол өзі қайталанбас индивидуалды тұлға ретінде тарихта өз ізін қалдырып, қоғамға өз үлесін қосады. Тұлға ретінде көшбасшы неғұрлым ауқымды әрі әйгілі болса, ол соғұрлым тарихқа, оның қайталанбастығы мен бірегейлігіне әсер ете алады.

Тағы айта кететін жайт, әлеуметтік шаралар мен көшбасшының индивидуалды жеке қасиеттері арасында бір мағыналы сәйкестік жоқ. Тарихта әлеуметтік қайта құрулар көлеміне тарихи тұлғаның индивидтік қасиеттері сай емес жағдайлар жиі байқалады. Осы тұста, К.Маркстың Луи Бонапартқа қатысты тұжырымдары өте орынды, Франциядағы 1852 жылғы төңкерісте К.Маркс бұл рөлдің екі түсінігін ұсынған болатын. Біріншінің авторы, В.Гюго – төңкерістің барлығын бір адамның әрекеті ретінде санады. Екіншінің авторы, П.Прудон – керісінше, алдыңғы тарихи дамудың ерекше рөлін атап өтті. В.Гюго мен П.Прудон екеуі де, Луи Бонапартты тұлға ретінде ұлықтау шегінен шықпады, оны тек түрлі тараптардан дәріптеген болатын. К.Маркстың көзқарасы бұл екі түсініктен ерекше келеді. «Мен, керісінше, қарапайым және күлкілі тұлғаға қаһарман рөлін иемдену үшін Франциядағы таптық күрес қаншалықты қолайлы шаралар мен мүмкіндіктер тудырғанын көрсетемін».

К.Маркстың жағдайының мәні тек Луи Бонапарт сияқты кейіпкердің рөлін бағалаумен, Франция тарихындағы бір ғана эпизодты бағалаумен сарқылмайды. Оның әдістемелік мағынасы әлдеқайда терең және ол тарих диалектикасын ашудан, «шарттар мен жағдайлар» айрықша тіркесі жеке тұлғаларға көлемі жағынан индивид ретіне сәйкес келмейтін маңызды рөл ойнауға мүмкіндік береді. Әрине, бұл тек Луи Бонапартқа ғана қатысты емес. Мәселен, Ресей тарихындағы Распутин сияқты тұлғаның пайда болуын «шарттар» мен «жағдайлар» айрықша тіркесімен байланыстырмаймыз ба? Әрине, байланысты. Осы жерден, тарихи тұлға тек талант пен қабілеттер концентрациясын көрсететін фигура емес екендігін айтып өту керек. Жоқ, көшбасшылыққа нышансыздық пен қыстырылып кіру мүмкін. Алайда, олар тарихи тұлғалар арасында ұсталынып тұрады, онда таптық-саяси және басқа да шарттар мен жағдайлардың қолайлы тоғысуы өте қолайлы ортамен қамтамасыз етеді. Осы жағдайлар жалғасқанға дейінгі белгілі уақыт мөлшерінде – олар қаһарман.

Айтылғанның барлығы, объективті әлеуметтік шарттар мен тарихи тұлғаның жеке индивидуалды қасиеттерінің ара-қатынасының біркелкі емес және ауыр екендігін білдіреді. Бұл диалектиканы тереңірек зерттеу қоғамдық ғылымның, әлеуметтік философияның маңызды міндеті.

Өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар:

1. Тұлғаның қалыптасуы және дамуын көрсетіңіз.
2. Тұлғаның дамуының тарихи-әлеуметтік аспектілерін анықтаңыз.
3. Қоғамның тарихи дамуын философиялық тұрғыдан талдаңыз.
4. Қоғам мен тұлғаның арақатынасы мәселесін сипаттаңыз.
5. Әлеуметтік философиядағы тұлғаның мәні мәселесін ашып беріңіз.
6. Тұлға жеке адамның диалектикалық байланысын зерделеніз.

2.3. ҚОҒАМДЫҚ ӨМІР САЛТТЫҢ ДАМУ ЕРЕКШЕЛІГІ

Қоғамдардың және олардың өркениеттерінің ең маңызды сапалық сипаттамасы- адамдардың, таптардың, халықтардың және жалпы қоғамның өмір салты болып табылады. Өмір салты тұтастай қоғамды адамдар биоәлеуметтік тіршілік иесі ретінде тұтынушылық және тәжірибелік мақсаттарға ие формациялық құрылым ретінде түсінуге мүмкіндік береді.

Адамдардың өмір салты ұзақ уақыт бойы философиялық, әлеуметтік, социологиялық және тарихи талдау нысанасы болып саналған. Дегенмен, тек 60-шы жылдардың басында АҚШ-та капитализм жүйесінің, ал Кеңес Одағында социалистік жүйенің істен шығуына байланысты, өмір салты мәселесі күн тәртібіндегі мәселеге айналды. Екі әлемдік қарама-қарсы формациялық жүйелердің бейбіт қатар өмір сүру мәселесі басты назарға алынды, аталмыш мәселе ресми түрде 1975 жылы Хельсинкиде бейбіт қатар өмір сүру туралы Хартияға қол қоюмен өз шешімін тапты. Буржуазиялық идеологтар капиталистік және социалистік қоғамдардағы адамдардың өмір сүру сапасын салыстыру мәселесін алға қойды. Олар кеңестік социализмге қарағанда марксистік капитализмнің орнын басқан демократиялық капитализмде адамдардың өмір сүру сапасы әлдеқайда жақсы екенін дәлелдеді. Бұл Д.Гелбрейттің "Общество изобилия" еңбегінде тұжырымдалған.

Кеңестік идеологтар бұған жауап ретінде «халықтың өмір салты» ұғымының мазмұнын ашатын және социалистік өмір салтын капиталистік өмір сүру жолындағы артықшылығын дәлелдейтін көптеген жұмыстар жариялады. Осы тұста, олар әлеуметтік теңсіздік, нәсілдік кемсітушілік, кедейлік, дараландыру (индивидуализм), жеке бас пайдасына ұмтылу, келер күнге сенімсіздік және т.б. көптеген фактілерге назар аударды. Сонымен бірге, кеңестік идеологтар демократиялық капитализмнің қауіпсіз, демократиялық тұрмыс құруға қабілетті екендігін мойындады, бірақ бәріне емес, тек үстем тап өкілдері үшін ғана, ал бұл жетістіктің төлемі – адамдардың рухани құлдырауы. Қазір түсінікті болғанындай, бұл кеңестік насихаттау ғана болып шықпады.

Адамдардың өмір салты мәселесі бойынша пікірталастар нәтижесінде, оған назар аудару капиталистік және социалистік жүйелердің қақтығысының нәтижесінде ғана емес, капиталистік және социалистік елдердегі ғылыми-техникалық прогрестің теріс салдарынан, экологиялық дағдарыстың ушығуы және жаһандандудың салдарынан болғаны анықталды.

Адамдардың өмір салты түсінігінің көптеген анықтамалары бар. Негізінен, қиындықтар бұл анықтамаға “адамдардың тіршілік әрекеті жағдайларын енгізу немесе енгізбеу, сондай-ақ, “өмір салтының” әлеуметтік қауымдастықтар, халықтар, қоғамдарға қатыстылығын анықтау мәселелеріне қатысты туындаған болатын. Осы тұста, біз А.П.Бутенконың анықтамасымен келісеміз, әлеуметтік субъектінің өмір салты дегеніміз тұрмыс деңгейі, табиғи-географиялық және қоғамдық-тарихи жағдайлармен, сондай-ақ құндылықтар арқылы анықталатын, оның тіршілік ету тәсілі.

Өмір салты күрделі құрылымға ие. Ең алдымен, субъектінің өмір салтына белгілі бір қажеттіліктер, мүдделер, мақсаттар жатады, олардың жүзеге

асырылуы оның, яғни субъектінің, тіршілік етуінің алғышарты болып табылады. Бұл қажеттіліктер тұтынушылық (материалдық), тәжірибелік (экономикалық, саяси), рухани деп жіктеледі. Қажеттіліктер өмір сүру сапасын анықтауыш критерийлер ролін атқарады.

Одан әрі, өмір салтына сәйкес қажеттіліктер нәтижесінде туындайтын тіршілік әрекетінің түрлері жатады: тұрмыстық, экономикалық, саяси, рухани және т.б. Тіршілік әрекетінің бұл түрлері субъектінің құрал-жабдықтарын, жағдайларын, қабілеттерін және амал-әрекеттерін қамтиды.

Ақыр соңында, әлеуметтік субъектінің өмір салтына материалдық, экономикалық, саяси, рухани және т.б. игіліктер және өзге әлеуметтік субъекттермен қарым-қатынастары (субъектінің психикалық, зияткерлік, дүниетанымдық тұрғыда қанағаттану немесе қанағаттанбау жағдайларын тудыратын) жатады. Адамның өмір салтында қажеттіліктерді іске асырумен қатар, қажеттіліктерлі қанағаттандыру дәрежесі де айтарлықтай маңызды рөл атқарады.

Тіршілік әрекетінің негізгі түрлерінің құрамы әлеуметтік субъектінің типіне байланысты анықталады. Мысалы, индивид үшін бұл отбасылық, тұрмыстық, еңбек, саяси, спорттық, эстетикалық және басқа да әрекеттер болса, ал қоғам үшін, ғалым Л.А.Зеленованың пікірінше, әрекеттің сегіз түрі тән: экономикалық, экологиялық, әкімшілік, педагогикалық, ғылыми, көркемдік, медициналық және дене шынықтыру. Әлбетте, бұл жіктеудің өзгеше болуы да әбден мүмкін. Себебі, субъектінің қажеттіліктері, тіршілік ету формалары, қабілеттері белгілі бір иерархияны қалыптастырады. Ал, бұл иерархия болса, әртүрлі субъекттерде, әр уақыт аралықтарында, түрлі қоғамдарда алуан түрлі болып келеді және адамзаттың және оның формациялары мен мәдениетінің дамуымен бірге өзгеріп отырады.

Өмір салты әлеуметтік субъектінің сипатына тәуелді. Әлеуметтік субъект ролінде индивид (жеке тұлға), әлеуметтік қауымдастық (тап, топ, ұлт), қоғам және дамудың әртүрлі кезеңіндегі адамзат бола алады.

Индивидтің өмір салты мыналарды қамтиды: 1) оның өмір сүруге құлшынысын тудыратын белгілі бір қажеттіліктер, мүдделер мен себептердің жиынтығы; 2) ой-сана, ерік және өзге қабілеттер; 3) мотивтер, қабілеттер және оларды жүзеге асыру шарттарын қамтитын тіршілік ету түрлері (отбасылық, тұрмыстық, еңбек, саяси және т.б.) жүзеге асырылатын өмірлік қызмет түрлері; 4) оның өмірлік қызметі жүзеге асырылатын және оның қажеттіліктерін, мүдделерін, мақсаттарын қанағаттандыру құралы болып табылатын пәндік орта.

Тіршілік әрекеті түрлері белсенді және белсенділігі төмен болып бөлінеді. Олар адамды қанағаттандырады немесе қанағаттандырмайды. Осыдан, Маркс дамытқан маңызды әлеуметтік-философиялық мәселе туындайды, барлық қажеттіліктерді қанағаттандыру құралы болып табылатын еңбекті қалайша тартымды етуге болады. Осы себептен, адамзаттың қайта құрылуының коммунистік концепциясы жетілдірілді.

Алуан түрлі тіршілік әрекетінің түрлері әр индивид үшін әртүрлі маңызға ие: кейбіреуі үшін бірінші кезекте отбасы тұрса, енді кейбіреуі бірінші орынға

жұмысты қояды. Дегенмен, тарихи (этнос, ұлт, өркениет), әлеуметтік (экономикалық, саяси, рухани және т.б.), жастық және басқа да қауымдастықтардың өмір салтында ұқсастықтар байқалады. Әлеуметтік қауымдастықтардың өмір салтының ортақтығы олардың осы қоғамдастыққа кірігуінің маңызды критерийі және осы интеграцияның маңызды белгісі болып табылады.

Әлеуметтік қоғамдастықтың (тап, этнос, ұлт, этностар тобы) өмір салты төмендегілерді қамтиды: 1) осы қоғамдастықтың идеологиясында айқын көрініс табатын, оны құраушы индивидтердің ортақ қажеттіліктері, мүдделері, мақсаттары; 2) осы қоғамдастыққа тән тіршілік ету формалары мен оларға сәйкес институттардың жиынтығы; 3) жеке өмір салты (қажеттіліктер, мүдделер, тіршілік ету тәсілдері, қанағаттану). Әлеуметтік қоғамдастықтың өмір салты үшін жеке индивидтердің қажеттіліктері, мүдделері, мақсаттары ғана маңызды емес, қоғамдастық әлеуметтілік бүтін болғандықтан, барлық түсініктерді әлеуметтік тұрғыда ұғыну өте маңызды болып табылады.

Әлеуметтік қоғамның өмір салты оның тарихи қалыптасқан әлеуметтік өндіріс жүйесіндегі орнына, еңбекті қоғамдық ұйымдастырудағы рөліне, табыстың әдістері мен көлеміне байланысты анықталады. Бірақ, бұл себептер әлеуметтік қоғамдастықтың өмір салты құрылымына кірмейді. Аталмыш тіршілік ету түрлерінің сипаты шаруалар, жұмысшылар, зиялы қауым, буржуазия өкілдерінде, сондай-ақ әртүрлі тарихи кезеңдерде феодализм, капитализм, социализм ерекшеленеді. Бұдан бөлек, әртүрлі кәсіптік топтар арасында өндірістік өмір салты да әртүрлі болып келеді.

Қоғамдар, әдетте, көпұлтты құрамға ие екендігін және бұл оның өмір салтында көрініс табатынын ескеруіміз қажет. Қандай да бір этностың, ұлттың, өркениеттің қасиеттер жиынтығы саны, орналасу тығыздығы, мінез-құлық ерекшеліктері, менталитеті, дүниетанымы, салт-дәстүрлері белгілі бір дәрежеде оның өмір салтына әсер етеді. Тіпті, қоғамдардың өмір салты құрылымының алдыңғы субъекттердің өмір салтына қарағанда әлдеқайда күрделі болып келеді. Ең алдымен, ол осы қоғамның идеологиясында бекітілген ортақ қажеттіліктер, мүдделер және мақсаттарды қамтиды. Сонымен қатар, бұл қоғамды құраушы әлеуметтік қауымдастықтардың (топ, тап, этнос) тіршілік ету формалары және олардың институттары кіреді. Ақыр аяғында, аталмыш қоғамды құраушы адамдар, әлеуметтік қауымдастықтар және институттардың қанағаттануы немесе қанағаттанбауы нәтижесінде анықталатын осы қоғамның тұрақтылық дәрежесі, сондай-ақ, әлеуметтік қауымдастықтар тіршілік ету формаларымен алмасу, олардың арасындағы жанжалдар мен келісімдер енеді. Үстемдік етуші формациялық қауымдастықтың өмір салты үстемдікке ие: өзге әлеуметтік топтар оны басшылыққа алады, және ол бойынша тұтастай алғанда қоғамның өмір салтына баға беріледі.

Қоғамның өмір сүру сапасына әсер етуші, қоғам өмірінің шарттарына мыналар жатады: 1) географиялық, демографиялық, әлеуметтік салалар; 2) қоғам субъектілерінің ақшалай қажеттіліктерін қанағаттандыра алатын экономиканың тиімділік дәрежесі; 3) формациялық құрылымы. Тарихи қоғамдастық ретінде өркениеттің өмір салты төмендегілермен ерекшеленеді: 1)

дүниетаным, идеология, менталитет; 2) тіршілік әрекетінің түрлері және олар көрініс табатын әлеуметтік институттардың жиынтығы; 3) жеке өркениеттік өмір салты. Мұсылмандар, православтар және протестанттардың өмір салттарын салыстырып көріңіз. Православтар бұл әлемдегі өмірді аскеттік, яғни, о дүниедегі мәңгілік өмірге дайындық деп санайды. Сол себепті, олар өздерінің қызметтерінің нәтижелілігіне емес, жанның күйіне баса мән береді. Ал, протестанттар, керісінше, жердегі өмірлерін барынша қамтамасыз етуді ойлайды, өйткені, олардың пікірінше, жер бетіндегі бай-қуаттылық олардың о дүниеге өтуінің басты кілті. Олар өмір салтының адамның тапқырлығы мен белсенділігіне байланысты екендігін, ал бұл қасиеттер Жаратушы Құдай тарапынан да мадақталатынын жақсы біледі. Адамзаттың өмір салты адамзатты құраушы халықтардың өмір салтынан құралады. Яғни, адамзаттың өмір салты – оны құраушы қоғамдардың өмір салты түсінігіне қарағанда әлдеқайда күрделі абстракция болып табылады. Демек, индивидтің, әлеуметтік қауымдастықтың, әлеуметтік институттың, қоғамның, адамзаттың өмір салттары бір-бірімен тығыз байланысты жекеден жалпыға өтетін түсініктер болып табылады.

Қоғамның өмір салты өзінің дамуының әртүрлі сатыларында қоғамның негізгі салаларының жайына, олардың формациялық құрылымына және өркениеттілігіне тікелей байланысты. Алғашқы қауымдық, саяси, экономикалық және постиндустриалды қоғамдардың өмір салттарын салыстырыңыз.

Алғашқы қауымдастықтар мифологиялық дүниетаныммен, толықтай географиялық ортаға тәуелділігімен, қарапайым еңбек құралдарымен, биологиялық қажеттіліктердің (жылу, тамақ, және т.б.) басымдылығымен ерекшеленеді. Осындай жабайылық пен варварлық кезеңінде, адамдар мен қауымдастықтардың өмірінің сапасы мен деңгейі алғашқы қауымдық сипатта болған еді.

Саяси (коллективтік) қоғамдар үстем тап өкілдеріне, мемлекеттік аппарат (шенеуніктер) және бағыныштыларға бөлінді. Бұл қоғамдардың тіршілік әрекетінің негізін саяси таптың қажеттіліктері, мүдделері, мақсаттары құрады: артықшылықты позиция, әскери қуат, басқарылушылық. Олар қоғамның, халықтың, мемлекеттің мүддесі саналды. Ал, бағыныштылар еркін қауым мүшелері, басыбайлы шаруалар, еңбек етушілер болса, еңбек ұжымдары мен қоғамдық жұмыстарда ауыр физикалық еңбекпен айналысты. Дегенмен, олардың қол еңбегінің нәтижесінде өндірілген материалдық игіліктер үстем таптың мүддесіне орай орталықтандырылған түрде қайта бөлінді. Мұндай қоғамдарда әскер және әскери қызмет маңызды институт және белсенді іс-әрекет саналады. Жоғарғы тап өкілдері білім деңгейімен ерекшеленеді, нәтижесінде осы елдерде жоғары өнердің гүлденуі өрістеді. Бастапқы деңгейден қауымдық мемлекеттік және жоғары тоталитарлық мемлекеттік билікке дейінгі кезеңде мемлекеттік қуаттың, басып-жаншу аппаратының, саяси қоғамдастықтардың экспансионистік (жерін кеңейту) ниеттерінің күшеюі байқалады. Көпұлтты және көпконфессиялы болып табылатын бұл қоғамдар тек жалпы азаматтық емес, сондай-ақ ұлттық стигматизмді жүзеге асыратын империялар түрінде өмір сүрді. Мұндай қоғам антагонистік экономикалық

топтарға жіктелмейтіндіктен өзінің біртұтастығын сақтап қалған. Сондықтан, бұл қоғамдар ортақ идеология, ерік, пассионарлылықпен сусындаған, бұл әсіресе осы қоғамның басқа қоғамдармен соқтығысуы кезінде айқын байқалады. Бұл қоғамдар монолитті, яғни біртұтас, болғанымен де, қоғамдық өндірісті сапалы дамытуға қабілетсіз, олардың дамуы негізінен баяу және экстенсивті сипатта болған. Мұндай қоғамдар тек сыртқы шабуыл немесе саяси элитаның ауысуы сынды экстремалдық жағдайларда ғана, қайта жасақталып алға секіріс жасайды.

Экономикалық (жеке) қоғамдар антагонистік экономикалық таптарға бөлінеді: құлдар мен құлиеленушілер, феодалдар мен басыбайлы шаруалар, буржуазия және пролетарийлер. Қоғамның жетекші таптары болып экономикалық үстем таптар саналады, олардың қажеттіліктері мен мүдделері қоғамның дамуын айқындайды. Қажеттіліктер қатарына баю, кіріс, сауда және бәсекелестік жатады. Қоғамның негізгі тіршілік әрекеті жеке меншік, нарық, бәсеке, пайдаға негізделген экономикалық (өндіріс, сауда, тұтыну) іс-әрекет болып табылады. Меншік иелері мен ауқатсыз таптар, жаңа меншік иелері табы мен ескі меншік иелері табы арасындағы үздіксіз идеологиялық, экономикалық және саяси күрес қоғамның негізгі салаларын дамытуға ықпал етеді. Экономикалық кәсіпорындар ұдайы жетілдіріледі: мануфактуралар, фабрикалар, монополиялар, ұлтаралық корпорациялар. Экономика, пайда, ауқат және экономикалық қуатты дамыту мақсатында отарлық басқыншылық іске асырылады. Динамикалық түрде дамып жатқан экономиканың әсерінен саяси жүйе мен қоғамдық дүниетаным ұдайы жетілдіріледі. Ғылымның маңыздылығы күннен күнге артып келеді, ол өндірістік күшке айналады. Өндіріс тиімділігін арттырудың шарты ретінде халықтың сауаттылық деңгейі үлкен қарқынмен ұлғайып келеді. Ал, өндіріс тиімділігінің артуы нәтижесінде халықтың барлық таптарының, әсіресе орта тап өкілдерінің, өмір сүру деңгейі мен сапасы артады. Дегенмен, мұнда әлеуметтік теңсіздікті сақталады, демалыс пен рухани дамуға бөлінетін уақыт қысқарады. Сондықтан, мұндай қоғамдарға жалпыға бірдей сенімсіздік пен қанағаттанбаушылық күйі тән.

Саяси-экономикалық қоғамда жетекші әлеуметтік тап рөлін орта тап өкілдері атқарады. Сондықтан, саяси-экономикалық қоғамның өмір салты төмендегілерді қамтиды: 1) оның идеологиясында көрініс табатын орта таптың қажеттіліктері, мүдделері мен мақсаттары; 2) орта тапқа тән тіршілік ету формаларының жиынтығы; 3) орта тап өкілінің әдеттегі өмір салты, оның қажеттіліктері, мүдделері, мақсаттары, тіршілік ету формаларының жиынтығы, қанағаттану дәрежесі және т.б. Бұл қоғам сыртқы сын-қатерлер мен өзіндік құрылымды дамытуына байланысты саяси және экономикалық жүйелер арасында үздіксіз қозғалыста болады.

Дамыған мемлекеттерде саяси және экономикалық қоғамдар орнын алмастырушы постиндустриалды (ғылыми-техникалық, техногенді, азаматтық) қоғамдарда өмір салтының елеулі өзгерістері орын алады. Өнеркәсіптік қоғамның экономикалық және саяси сипаттағы негізгі қайшылықтарын еңсере отырып, постиндустриалды қоғам жаңа қарама-қайшылықтарды тудырады.

Мұндай қоғамның негізгі таптары менеджерлер, зияткерлер және жұмысшылар. Олардың материалдық қажеттіліктері мен мүдделері (танымдық, конструктивистік, эстетикалық және т.б.) қоғамның даму бағытын және қарқынын айқындайды. Материалдық өндірістің рөлі төмендеп, қызмет көрсету секторының, ең алдымен аналитикалық ақпараттық қызметтің рөлі артады. Сонымен қатар, бұл ЭЕМ мен кибернетика арқылы өндірістік процестерді кешенді автоматтандыру негізінде әлеуметтік өндірістің тиімділігінің артуымен сипатталады. Ақпаратты өндіру, тарату, айырбастау және тұтыну жөніндегі қызмет анықтаушы рөлге айналды. Жаңа технологиялық процестің өнер табысы мен оны өндіріске енгізу арасындағы уақыт айтарлықтай қысқарды. Мәселен, адамзат фотосурет технологиясын толықтай меңгеруге 112 жыл қажет болса, транзисторлық микросхеманы игеруге 15 жыл, ал интеграцияланған микросхеманы меңгеруге тек 3 жыл көлеміндегі уақыт қажет болған.

Қоғамдық өндіріс саласында қызметкерлердің шығармашылық потенциалын пайдалану негізінде еңбекті ұйымдастырудың жаңа әдістері қабылданды. 1980 жылдары Америка Құрама Штаттарында өндірістік процестерде жұмыс істейтін қызметкерлердің саны 12% -ға дейін төмендеді, ал бүкіл зауыт пролетариаты еңбекке жарамды халықтың 17% -ын құрады. Постиндустриалды елдерде орта таптың жалпы халық санының жартысынан астамын және үштен екісін құрайды. Білім мен ғылымның жаппайлығы мен қарқындылығы күрт өсуде. Жанұяның жаңа түрі пайда болады. Өмір сүру сапасы да айтарлықтай артады, бұл адамдардың өмір сүру ұзақтығының ұлғаюынан көрінеді. Поляк ғалымы, З.Бжезинскийдің пайымдауынша, постиндустриалды қоғам өнеркәсіптік, яғни техногендік болып саналады. Себебі, мұндай қоғамдарда мәдениет, психология, әлеуметтік өмір және экономика, технологиялар мен электроника, әсіресе компьютерлер мен коммуникациялар әсерінен қалыптасады. Бұдан былай, өндірістік үрдіс қоғамның құндылықтар жүйесіне, әлеуметтік тәртіптеріне және құндылықтарына әсер ететін басты шешуші фактор емес. Постиндустриалды қоғамда және индустриалдық қоғамдарға тән адам мен географиялық ортаның өзара әрекеттестігі адамдар арасындағы өзара әрекеттесумен алмастырылады. Алдыңғы қоғамдарда (саяси және экономикалық құрылымдарда) адамдар өндіріс құралдарынан және мүліктік иеліктен алшақтатылғандықтан, өздерін экономикалық және саяси биліктің белсенді иесі ретінде сезінбейді, олар өздерін өнеркәсіптік машинаның бір бөлшегі ретінде ғана сезінеді. Сондықтан, адам қызметінің ең маңызды саласы жұмыс, адамдарда қанағаттану сезімін туғызбайды, әрине, мұндай қанағаттанбаушылық өз кезегінде оның өмірінің сапасына да кері әсерін тигізеді. Ал, постиндустриалды қоғамдарда адам мен жұмыс арасындағы мұндай алшақтық азаяды, себебі мұндай қоғамдарда білім, еңбек және демалыс үйлесімділікте болады. Экономикалық қоғамдарда буржуазиялық таптың қолында өндіріс құралдарына деген монополиялар шоғырланып, олар үстем тап өкілдері қатарына жатқызылса, постиндустриалды қоғамдарда буржуа бұл мүмкіндіктен айрылып қалады. Нәтижесінде, мұндай

қоғамдарда меншік акцияларға бөлініп, орта тап өкілдеріне де қолжетімді болады.

Дамыған қоғамдардағы жаңа өмір салты ескі өмір салтымен қатар өмір сүретінін атап өткен жөн. Нәтижесінде, жеке тұлғада ішкі қарама-қайшылықтар, сондай-ақ тұлғааралық және әлеуметтік қауымдастықтар арасында қайшылықтар туындайды. Осыған орай, этникалық проблемалар мен халықты сәйкестендіру мәселелері едәуір артады. Соңғысы постиндустриялық қоғамдарға тән жоғары әлеуметтік мобильділікпен байланысты. Э.Тоффлер өзінің еңбегінде жазып өткендей, постиндустриалды қоғамдардың даму динамизмі болашақ шоғын тудырады, ал бұл өз кезегінде өмір сүру сапасын төмендетеді: жұмыс пен демалыс үйлеспеушілік туғызып, сенімсіздік, нашақорлық және ішімдікке салынушылыққа әкеп соқтырады.

Демография (грек тілінен *demos* - халық және *grapho* - жазу; ұлттық сипаттама) адам популяциясының статистикалық жағдайын олардың санына, жынысына, жасына, отбасылық жағдайына, этникалық тегіне, сондай-ақ, туу, қайтыс болу және көші-қон коэффициенттеріне негізделе отырып зерттейтін ғылым саласы болып табылады.

Қоғамдардың демографиялық ортасы адамдар, отбасылар, әлеуметтік топтар, қоныстар мен олардың арасындағы қарым-қатынастар жиынтығы болып табылады.

Демографиялық жүйенің негізгі элементі – биоәлеуметтік тіршілік иесі ретіндегі адам. Бір жағынан, адам күллі адамзаттың биологиялық алғышарты болса, ал екінші жағынан ол оның тарихи дамуының нәтижесі. Қоғам мен адамзат тарихы, бір жағынан, өз қажеттіліктерін қанағаттандыруға ұмтылатын адамдардың әрекеттерінің нәтижесі болып табылады, ал екінші жағынан, қажеттіліктер тарихтың әсерінен өзгереді. Бұл қарама-қайшылықтардың қажеттіліктер мен әс-әрекеттері диалектикалық бірлігі мен күресінде қоғам мен адамзат дамуының шешімі жатыр. Тарихтың алғышарты ретінде, адам ішкі мотивациялар (қажеттіліктер, мүдделер, мақсаттар), қабілеттер (мінез-құлық, ерік, сана) және практикалық қызмет жиынтығы болып саналады.

Адамдардың басты ішкі мотивациясы олардың қажеттіліктері. Адам мен қоршаған ортаның арақатынасы мұқтаждық, қажеттілік белсенділікке ұмтылу және қажеттіліктерді қанағаттандыру циклынан өтеді. Мұқтаждық пен қажеттілік күйлері өте тығыз байланысты болғандықтан, психологияда да, әлеуметтануда да бұл екі түсінік бір-бірінен алшақтатылмайды. Мұқтаждық адамның психикасы мен эмоциясында көрініс табатын, оның қажетті, яғни адамның өзі қалайтын, және нақты дене күйі арасындағы сәйкессіздікті сипаттайтын объективті күй болып табылады. Ал, қажеттілік болса, мұқтаждық себебінен туындайтын қанағаттану күйіне деген ұмтылыс. Ол адамның өзіне қажетті игіліктер жөніндегі ой-толғаулары және қоршаған орта арасындағы қарама-қайшылық болып табылады. Бұл қарама-қайшылық тұтыну пәнін қанағаттану пәніне айналдыру жолдарын анықтау арқылы шешіледі.

Адамның қанағаттануы оның денесінің қажетті және нақты күйінің сәйкестігінің объективті жағдайы болып табылады, бұл оның психикасында, эмоцияларында және қанағаттанушылық пайымында көрінеді. Осылайша,

қажеттілік, мұқтаждық, қанағаттану өзіне объективті және субъективті жағдайды енгізеді. Биоәлеуметтік тіршілік иесі ретінде адамның қажеттіліктері биологиялық, әлеуметтік және рухани (танымдық, адамгершілік, дүниетанымдық және т.б.) болып бөлінеді. Қажеттілік түсінігінің анықтамасына қарап, олардың эмоционалды, танымдық бағалау және реттеуші-практикалық сипаттарына қарай ажыратылатыны байқалады. Биологиялық қажеттілік метаболизмдік (жылуға, тамаққа, қысымға қажеттілік және т.б.) және психикалық (жарыққа, иіске, жаңашылдыққа қажеттілік және т.б.) болып бөлінеді. Олар бейсаналық рефлекторлық сипатқа ие, бірақ адамның санасына бағынады және денсаулықты сақтау мақсатында реттеліп отырады. Әлеуметтік және рухани қажеттіліктер саналылық сипатқа ие, адамдардың қоғамдық болмысқа саналы-белсенді формасы болып табылады. Төменгі қажеттіліктің қанағаттандырылуы нәтижесінде жоғарғы қажеттіліктер туындайды. Яғни, тамаққа деген қажеттіліктің қанағаттандырылуы танымдық, адамгершілік және эстетикалық қажеттіліктердің туындауының алғышарты болып табылады.

Адамның қандай да бір қажеттіліктері оның қызығушылықтарынан көрініс табады. Адам белгілі бір ортаға мұқтаж болмаса да, бұл ортаға қызығушылық білдіре алады. Бұдан қажеттіліктің мұқтаждық пен қанағаттанушылыққа қатысты танымдық-бағалау құрауышы айқын байқалады, яғни, мұқтаждық болмаса да, адам өзінің қызығушылығын қанағаттандыруға ұмтылады. Демек, әрбір қызығушылықтың артында потенциалды қажеттілік болады. Қызығушылық – қанағаттану пәнін бағалаушы негізгі критерийлері болып табылатын заттар, құралдар, тұтыну жағдайлары мен орта жайындағы түсініктер арасындағы қарама-қайшылық болып табылады. Қызығушылықтар субъекттердің тұтыну шарттарына, алдыңғы кезекте тәжірибелік және рухани әрекетте көрініс табатын тұтыну заттарына, қатысты эмоционалды-танымдық қатынастары (ұмтылыстары). Заттар, шарттар, тұтыну құралдары туралы түсініктер тілектердің эмоционалды формаларында, сәйкес танымдық және тәжірибелік әрекеттерде байқалады. Нақты қызығушылық белгілі бір әрекеттің мақсаты, яғни, осы жағдай мен құралдар шартындағы әрекеттен күтілетін нәтиже жайындағы түсінік болып табылады. Егер, қызығушылық үнемі қажеттіліктің көрінісі және қандай да бір әрекеттің мақсаты болатын болса, онда мақсат қызығушылық емес. Мұндай жағдай қандай да бір істі орындау жайында бұйрық беру кезінде орын алады. Бұл жағдайда мақсаттың адамның қажеттіліктеріне ешқандай қатысы болмайды және ол адамның бойында эмоционалды, рухани және тәжірибелік серпіліс тудыруға қабілетсіз.

Адамдардың қажеттіліктері олардың психологиялық, рухани және тәжірибелік қабілеттерімен тікелей байланысты. Адамдардың қабілеттері генетикалық жолмен берілетін нышандардан туындайды. Қоғамдық тұрмыстың нақты бір жағдайларында нышандар қабілеттерге айналады. Қабілеттер жалпы және арнайы болып бөлінеді. Жалпы қабілеттерге адамдардың тіршілік әрекетінің әртүрлі түрлеріне қатысты нақты білімдерді, дағдыларды, тәжірибелерді меңгеруді меңзейтін психикалық қасиеттер жүйесі жатады. Ал, арнайы қабілеттер дегеніміз адамға қандай да бір жеке әрекет саласында

(егіншілік, ұсталық, музыкалық және т.б.) үлкен жетістіктерге қол жеткізуге септігін тигізетін біліктіліктер болып табылады.

Адамдардың тәжірибелік және рухани әрекеттерінде байқалатын жалпы қабілеттер де бар. Біріншіден, сезімдік танымның психикалық қабілеті (кескіндеу, бағалау, сезімдік түсінік). Екіншіден, бұл қол және аяқ арқылы орындалатын белгілі бір әрекеттерді атқарудың тәжірибелік қабілеттері. Үшіншіден, зияткерлік қабілеттер (есте сақтау, ойлау, гипотезалар тұжырымдаулар және т.б.). Төртіншіден, бұл еріктік қабілеттер – қандай да бір мәселені шешу үшін физикалық және психикалық қасиеттерді жұмылдыру.

Тәжірибелік және рухани қабілеттер әртүрлі деңгейлерге ие: репродуктивтік (білімді игеру, қандай да бір әрекетті оқыту, үлгіні жаңғырту), шығармашылық (болжамдар ұсыну, алдыңғы әрекетті орындау, жаңа нәрсе ойлап табу), дарын және данышпандық (рухани және тәжірибелік салаларда аса зор әлеуметтік маңызы бар жаңа жетістіктерге жету). Әрине, дарын және данышпандық сәйкес нышандарға ие көрнекті қабілеттер болып табылады.

Тиісті қабілеттер, сондай-ақ заттар, құралдар, жағдайлар болған жағдайда, қажеттіліктер және мүдделер әсерінен тәжірибелік және рухани әрекеттер туындайды. Тәжірибелік әрекет нәтижесінде жеке тұтынуға, тәртіпті сақтауға және т.б. бағытталған. Ал, рухани әрекет адамдардың руханилығын дамытуды, тарихи жағдайларға байланысты оларға тәлім беруді көздейді. Халықтың іс-әрекетінің ұжымдық сипаты қоғамның дамуындағы әрбір кезеңмен күрделене түседі, бұл адамдардың билігінен тыс нәтижелерге әкеп соқтырады. Өздерінің әрекеттерінде қажеттіліктері мен қабілеттерін пайдалана отырып, адамдар мұндай ұжымдық әрекеттерді дамытады.

Қоғамның демографиялық саласы тек географиялық және биологиялық ортаға ғана тәуелді емес, сонымен бірге, ол қоғамның экономикалық, саяси және рухани салаларының әсеріне ұшырайды. Сондықтан, бұл саланы біз демо-әлеуметтік сала деп атаймыз. Ол нақты демографиялық (сан, өсу, өлім және т.б.) және әлеуметтік (отбасылар, елді-мекендер, этникалық топтар, таптар, страталар және т.б.) сипаттамалар мен процестерді қамтиды. Мемлекеттің әлеуметтік саясаты демо-әлеуметтік саясат деп аталады. Біз оны қоғамның демографиялық әлеуметтік саласына жатқызамыз, ал ол болса өз кезегінде адамдардың демографиялық әлеуметтік (бастапқы) қажеттіліктері мен қызығушылықтарына ықпал етеді. Мұндай үндестік төмендегідей мәселелерді шешуге мүмкіндік береді: 1) Бірінші кезекте, адам әрекетінің және әлеуметтік салалардың, әлеуметтік таптардың дамуының нәтижелерінің негізгі көзі болып табылатын адамның демо-әлеуметтік қажеттіліктері мен мүдделерін анықтауға мүмкіндік береді. Себебі, қажеттіліктер мен мүдделер қоғамның әлеуметтік мәртебесіне, әлеуметтік құрылымына және өркениетіне байланысты туындайды. 2) Демографиялық саланың қоғамның қалған бөлігіне демографиялық тұрғыдан ғана емес, сонымен қатар, әлеуметтік жүйеге және өркениетке тәуелді қажеттіліктері мен мүдделеріне де тәуелділігін көрсетуге мүмкіндік береді. Демек, демографиялық әлеуметтік ортаны қарастырғанда, оның тек қоғамдардың қалыптасуының табиғи алғышарты ғана емес, сондай-ақ, осы қоғамның қоғамдық құрылымы әсерінен өзгеріске ұшырайтының

ескеруіміз қажет. 3) Демографиялық әлеуметтік ортаны анықтау формациялар мен өркениеттерге демографиялық сипаттамалармен қатар, белгілі бір дәрежеде әлеуметтік философтардың назарынан тыс қалып кететін негізгі демографиялық әлеуметтік қажеттіліктердің әсерін талдауға жағдай жасайды.

Өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар:

1. Қоғамдағы адамдардың өмір салты құрылымын сипаттаңыз.
2. Қоғамдағы адамдардың өмір салты түсінігінің мәні неде, анықтаңыз.
3. Қоғамдық формация мен адамдардың өмір салтының арақатынасы қандай екендігін зерделеніз.
4. Индивид, тап, халық және қоғам өмір салтының мәнін талдаңыз.
5. Буржуазиялық, кеңестік, әлеуметтік-демократиялық өмір салттарының негізгі белгілерін атаңыз.
6. Қоғамның өмір сүру жүйесі мен тарих субъектілерін талдаңыз.
7. Қоғам дамуының маңызды институттарын көрсетіңіз.

2.4. АДАМЗАТ ТАРИХЫНДАҒЫ ҚОҒАМ ӨМІРІНІҢ ДАМУЫ

Адам әлеуетінің шексіздігі және қоғамға қатысты позициясы. Адамның негізгі қасиеттерін анықтау қоғамға қатысты адамның позициясының жалпы белгілерін белгілеуге және осы ұстанымның қайшылықтарын анықтауға мүмкіндік береді. Бұл қарама-қайшылықтарды атап өте кетейік. Біріншіден, бұл адамның қоғамға қатысты жан-жақтылығы мен пропорционалдылығына қайшы келеді. Әрине, бір жағынан адам қоғамның бір бөлігі, қарапайым емес оның функционалды бөлігі, бірақ жеңіл бөлігі және жеңіл функциясы емес. Бұл әлеуметтік тәжірибенің үлкен сегменттері, әлеуметтік ақпарат және бұл тәжірибе өзінің рухани өмірі сияқты жақсы өмір сүргендіктен, адам өз әлеуетімен қоғамға ұқсас белгілі бір мағынада әрекет етеді. Бұл кейбір жеке тұлғаларға ғана емес, әр адамға қатысты. Әрбір адамның өзіндік ерекшелігіне, әлеуметтік тәжірибесіне, еркіндігіне, шығармашылығына, әрбір жеке тұлғаның қоғамдағы әлеуетті рөліне байланысты әр адамның жеке орны ортаға шығады. Бұл рөл жалпы қоғамның рөлімен байланысты. «Адами тұлға», - деп жазды Б.К.Соловьев - демек, әрбір жеке тұлға - шексіз шындықты немесе шексіз мазмұнның ерекше формасын іске асыру мүмкіндігі болып табылады. Адамның ақыл-ойында барлығының мағынасын шынайы білудің және өмірінде осы әмбебап мағынаны барынша толық кемелдендіре алатын бірдей шексіз мүмкіндіктер бар».

Шынында, адамның жеке потенциалы мен қоғамның тарихи байланысы адамның өміріне ұлы тұлғалардың Мұхаммед, Маркс, Ганди, Конфуций және тағы басқалар сияқты адамдарға әсер етудің негізінде көрініс тапты. Әдеттегідей бұндай тұлғалар қайталанбас тұлғалар қатарынды. Дегенмен, бұл қасиеттердің түп-тамыры адамның ерекше қасиеттеріне емес, керісінше, адамның белгілі бір қасиеттерінің тереңдігінде, әсіресе адамзаттың әлеуметтік тәжірибесі оның рухани потенциалында адамның тағдырына соншалықты күшті әсер еткендігін атап өтті. Екіншіден, бұл қоғамның жасаған адамы және оны жоққа шығаратын адамның қарама-қайшылықтары. Қоғам әр адамға зор ықпал жасайды, ол белгілі бір деңгейде қалыптасады, адам қоғамның және бүкіл адамзат тарихының нәтижесі ретінде пайда болады. Сонымен бірге, адамның қалыптасуы кезінде қоғам тек өзінің имиджі мен ұқсастығын ғана емес, қоғамдық қатынастар әлеміне енгізілген және оған қызмет ететін, сонымен қатар осы ықтимал потенциалды теңдесі бар адамнан, оны одан әрі айыра алатын, өзгертетін, мүлде жаңа қоғамдық әлемді құратын адам ретінде қалыптастырады. Бұл жерде ең бастысы қоғамның адамға деген әсерін түсіну болып табылады.

Адамды өзінің энергиясымен, адамзаттың объективті түрде жинақталған жиынтық тәжірибесін қолдана отырып қоғам адамзатқа ықпал етеді, қоғам адамды «өзіне» қарай қалыптастырады, осы қоғамда өмір сүретін субъектіні өзіне қызмет ету үшін қалыптастырады. Адам рухани, креативті, еркін, өзін құнды деп бағалағаннан кейін, адамның өзіндік құндылығы, оның қоғамға ерекше қарама-қарсылығы, оның өзгеруі анықталады. Басқаша айтқанда, қоғамның «өзі үшін» жасаған адамы қоғамның «өнімі» ғана емес, оның

қарсыласы да болып табылады. Бұл тек қоғамды сақтау ғана емес, сонымен бірге, оның трансформациясына да серпін береді. Қоғам, адамды құра отырып, сол арқылы өзіне қарама-қарсы адамды қалыптастырады. Бұл қатынас, егер адам қоғамды құра отырып адалдықтың өмір сүруіне жағдай жасайтын болса, адамның қоғамнан бас тарту, қоғам мен адам арасындағы қарым-қатынастың ең терең аспектілерінің бірі болып табылатынының көрінісі. Үшіншіден, бұл адамның әлеуметтік бағдарламалануына және оның өзін-өзі бағдарламалауына қайшы келеді. Қоғам адамға өмірінің алғашқы қадамдарынан бастап, кең мағынадағы бағдарламалар жиынтығын ұсынады. Адамның бүкіл өмірі осы әлеуметтік бағдарламалардың негізінде жүзеге асады. Сонымен қатар, адамның ерекшеліктеріне сәйкес әлеуметтік бағдарламалардың негізінде ол өзінің барлық жаңа бағдарламаларын жасайды, оларды жүзеге асырады тіпті барлық бағдарламаларға қарсы күтпеген әрекеттермен айналысу қабілетіне ие болады.

Төртіншіден, адамның қоғамның толық қалыптастырған тұлғасы ретінде және оның негізін қалаусыз аяқталмаған ашық тұлға деген қайшылықтары болады. Қоғам адамға ықпал ете отырып оны жан-жақты қалыптастыруға ұмтылады, өзіне қарай "адамды қалыптастырады" қоғам «мінсіз» адамды «жасауға» ұмтылады. Қоғам талаптарына оңтайлы түрде машықтанған, қоғамның үнемі дайындайтын матрицасына сәйкес келетін адамды дайындауға талпынады. Дегенмен, адам табиғатынан оның имманент серпіндері мен мүмкіндіктері зор болғаны соншалықты ол ешқашан аяқталмайды, яғни мінсіз болмайды. Адам табиғатынан «аяқталмаған» болады сондықтан, адам баласы әрқашан өзгеріске дайын. К.Ясперс: «Адам аяқталмайды, өмір сүруі үшін уақытында өзгеріп, жаңа тағдырға мойынсұнуы керек. Ол өзі жаратқан әлеміндегі кескіндерінің әрқайсысы ең басынан бастап қираған ұрықтың ішінде өмір сүреді» деп жазған. Шындығында, М.М.Бахтин: «Сіз өзіңіздің аяқталған шегіңізбен және аяқталған оқиғамен өмір сүре алмайсыз, аяқталмаған болуыңыз керек себебі өзіңізге ашық, кез келген жағдайда өмірдің барлық маңызды сәттеріне ашық, өз-өзіңізді дамыту үшін өзіңізді бағалағаныңыз жөн», - деп жазған.

Бесіншіден, бұл адамның әлеуметтік имманенциясы мен трансценденциясы. Біз қоғамның адамға оның белгілі импульстер мен қоғамның бағдарламаларын дамытатын, іске асыратынын, оған әсер ететінін бірнеше рет қарастырғанбыз. Мұның бәрі адамның өзіне тән әлеуметтенуін куәландырады, оның мәні адам қоғам кеңістігінде өмір сүріп, әрекет ететінінде. Оның өмірлік қызметінің барлық қырлары белгілі бір дәрежеде импульстердің көрінісін шығаруға қызмет етеді және қазіргі әлеуметтік бейімділіктің үрдісі болып табылады. Сонымен қатар, адамның рухани байлығы, шығармашылығы, еркіндігі адамның қоғам өмірінен асып кете алатынын көрсетеді. Ол қазіргідей қоғамның шегінен тыс өзінен-өзі жаңа шарттар құрып өзін алға тартады. Бұндай өмір сүру үрдістері әртүрлі болуы мүмкін. Болашақта немесе өткен шақта болуы мүмкін, немесе толық фантастикалық әлемде болуы мүмкін.

Жалпы, философиялық көзқараста адамның өзінің шегінен тыс жасау идеясын Г.Плеспер адамның өзгешелігі туралы ілімінде дамытты. Ол былай деп жазды: «Егер жануардың өмірі орталықтандырылған болса, онда адамның өмірі

өзгеше болып табылады, ол орталықтандыруды бұза алмайды, бірақ бір мезгілде одан шығып кетеді. Өзгешелік адамның қоршаған ортаға қатысты алдын-ала позициясының өзіндік нысаны болып табылады».

Адамның бұл қасиетін адамның әлеуметтік трансценденциясы ретінде сипаттауға болады. Әлеуметтік трансценденттің сапасы адамның негізгі сипаттамаларының бірі болып табылады. Адам өзін шынайы әлемнен тысқары жерге түсіруі мүмкін болғандықтан, ол өз кезегінде басқа нәрселерді жасай алады, адам өзінің өзіндік құндылығын нығайта алады, қоғамға қарсылық көрсетіп, өз ұмтылыстарына сәйкес өзгерте алады. Егер адам осы қасиетке ие болмаса, оның өзгеруі және әлеуметтің әлеуетін өзгерту мүмкін емес болатын еді. Осылайша, адам қоғамға әлеуметтік тұрғыдан және әлеуметтік-трансценденттік қарым-қатынастарында үнемі қоғамға «жабық» және үнемі «шекарасынан» шығады, оны қайта шығарады және өзгертеді. Егер адамның әлеуметті-иманенті жағы бірқалыпты болса, әлеуметті-трансцендентті жағы керісінше мазасыздықты, өзгерісті адам мен қоғам арасындағы үлкен потенциалды көрсетеді.

Осылайша, қоғамға қатысты адамның позициясы өте күрделі. Әрбір адам белгілі бір мағынада қоғамның бір бөлігі болып табылады, ол туған, бағдарламаланған, әлеуметтік бағдарламаларға сәйкес өмір сүреді, әлеуметтік жағынан аяқталған және әлеуметтік тұрғыдан қарастырылған. Сонымен қатар, ол әлеуетті күшті, қоғаммен тең, өзін-өзі бағдарламалай алады және әлеуметтік трансценденті. Н.А.Бердяев былай деп жазды: «Әр адам өзінің ішкі табиғаты бойынша ұлы әлем, бұл әлемде барлық ұлы тарихи дәуірлер мен бүтін шынайы әлем бар, ол әлемнің кішкене бөлігі ғана емес, бұл адамның санасында болмысын жауып қоюға болатын, бірақ санасы кеңейтілгеніне, дамығанына байланысты байитын ішкі дүниенің көрінісі. Бұл сананың тереңдету процесінде, бүкіл ұлы тарихи дәуірлер, бүкіл әлем тарихы кеңі түседі (Бердяев Н. Смысл истории. М.,1990,С.19)». Осы бөлімді аяқтай отырып, әлеуетті шексіздік және әмбебаптық бұл жалпыға тән емес жеке адамға ғана тән қасиет. Атап айтқанда, адамның индивидуалдығында әр адамның терең игілігі анықталады. Сонымен қатар, тұлғаның тереңдігі арқылы адам әлеуеті қалыптасады. Егер адамның бірегей-жеке ерекшеліктерін жоққа шығара берсе, онда әлеуетті шексіздік пен қуат жайлы сөз қозғаудың да қажеті жоқ. Э.Фромм: «Адам толыққанды әмбебап адамның тәжірибесін өзінің даралығын сақтай отырып қана ала алады. Тек өз даралығын түсіне алады және дерексіз дерек көздерін қысқартуға тырыспайды. Адамның өмірлік міндеті парадоксты түрде жеке тұлғаның қалыптасуын және сонымен бірге оның шектен шығып ерекшеленуімен үйлесім табады», - деп дұрыс пайымдаған.

Адам өз өмірінің барысында қоғамды объективті және институттанған жүйелік әлеуметтік әлем ретінде көреді. Ол материалдық және рухани мәдениетте, өзгертілген табиғи ортада, «екінші» табиғатта, техно-структурада, тілде, рәміздерде, мән-мағынада және салт-дәстүрде бейнеленеді. Бұл қоғам, өзінің сапалы және әлеуметтік тұтастығымен, адамға қатысты сыртқы бейтараптықты, адам өмірінің шегінен тыс әртүрлі нәрсе ретінде болады. Қоғамды құра отырып, адам тек «бөлініп» қана қоймай, өзін жай ғана

объективтендірмейді, әлеуметтік объективтеуге қарсы тұрады. Әлеуметтік институционалды әлемді құрып, оның шығармашылық жетістіктерін көрсете отырып, адам оларды нығайтады, барлық адамдарға қолжетімді етеді. Ол әр адам, әрбір жаңа ұрпақ, бұрынғы және замандастарының барлық жетістіктеріне сүйенетін әлемді жасайды. Адам өміріндегі қоғамдық жетістіктері адамнан бөлек өмір сүріп қана қоймай, әлеуметтік тұтастықпен байытылып, оған сынға түсіп, қайта оралады. Сондықтан, қоғам қозғалыстың соңғы жолы емес, ол адамнан басталған және қоғамға айналған импульс жүз сексен градусқа қайтадан бұрылып адамға ұмтылатын аралық станцияның бір түрі. Тағы қайталап өтсек, қоғам жай ғана шектен шығу емес, сонымен бірге бұл жетістіктерді үнемі жетілдіретін және сол арқылы үздіксіз байитын, қоғамның адамға деген ұмтылысы және оған қызмет ететін тіршілік ортасы.

Бұл дегеніміз қоғам өзін-өзі дамытатын маңызды үрдіс, адамның дамуы. Қоғам өзін-өзі қалыптастырудың, адамның дамуының ең маңызды сәті ғана емес. Адам өзін-өзі жүзеге асырып, қоғамға айналып, қайтадан адамға қайта оралуы арасындағы әр адамның әрекеті қоғамда өтетін әлеуметтік метаморфоздармен бірнеше рет байытылып адамға қайта оралады. «Өзінің айналасындағы әлемдегі жетістіктерінің шоғырлануының арқасында адам өзінің жалпы адамдық мәні мен әрбір жеке тұлғаның дамуын жақсарта алады. Әрбір жаңа ұрпақ өз қызметін бұрынғыдан да дамыған, оның адамзат мәдениеті әлемінің «ассимиляция әрекеті» бұрынғы ұрпақтың белсенділігіне қарағанда жоғары белсенділікке айналдырады, «белсенді» адамдар өздері «басқа» адамдар» (Человек и его бытие как проблема современной философии. М., 1978. С. 270). Адамзаттың бүкіл әлем тарихы адам өмірін және әлеуметтік өміріне үздіксіз бөліну процесін және оның әлеуметтік мәні бар, байытылған, өзінің жалпы мағынасында үзіліссіз бірігуін білдіреді. Адамзаттың әлемдік тарихы адамның мәңгілік метаморфозы, оның «трансформациясы» қоғамға айналуы және оның адамға қайта оралуы. Адамның осы өмірлік циклінің көлемі, сипаты, мазмұны, оның өмірлік өмірі мен қоғамдық өмірі арасында үнемі өсуде және баюда. Осыған байланысты, адамның әлеуметтік құрылыста өтетін қайшылықтары түсінікті және ақталған болады. Иә, қоғам адамды өзіне тартады, өзінің имманенттік ресурстарын бағалап, оны бөліп функционализация қаупіне ұшыратады, оған өз заңдарының ауыртпалығын «басады». Мұның бәрі, барлық адамзат қоғамының нақты «шығындары» ретінде түсіндірілуі мүмкін. Бірақ егер бұл «шығындар» болмаса, адам тәуелсіз жеке субъект ретінде қалыптаспайды, оның субъективтілігі дамымайды, оның жиынтығы біріктірілмейді. Иә, қоғам адамды «сынақтарға» ұшыратады, бірақ адамның қоғаммен «қарама-қайшылығы» рингтегі серіктесімен бәсекелесуге ұқсайды, ол спортшыны күшті етеді. Демек, адамзатпен қоғамның «қақтығысы» күрделі, бір-біріне қарама-қайшы, бірақ еріксіз даму, адамның күшеюі. Адам қоғамды жасайды, негізгі қозғаушы күші не, бұл үйлесімділік негізгі шығармашылық серпін қайсысына лайық, қоғамға ма әлде адамға ма? Ол түрлі тарихи жағдайларда, әртүрлі мәдени және рухани процестердің контексттерінде әртүрлі жазылуы мүмкін. Платон, Аристотель, Стоик, ортағасырлық христиандық, Джозеф де Мэстр, О.Комте, Спенсер, Дюргейм,

Тэрд, Симмел және басқалар бастапқы негіз қоғамнан бастау алады деп санайды. Софистер, Эпикур, Гассенди, т.б. саяси-экономика классиктері және ойшылдары оған қарама-қарсы пікірді ұсынды.

Қазіргі марксистік әлеуметтік философиялық әдебиеттерде адамның рөлі туралы сұрақ туындаған кезде: қоғам мен адам, топтар мен жеке адам, ұжымдық, жеке және басқа да осыған ұқсас қатынастарды қарастырған кезде сөзсіз басымдық қоғамға, топтарға және ұжымға беріледі. Сәйкесінше, жеке адамға екінші рөл беріледі. Біз осындай түсіндірулердің белгілі бір негізділігін жоққа шығармаймыз, бұған дейін қоғам алдында адамның өмірлік белсенділігін қалай анықтауы мүмкін екендігі туралы көзқарасты бірнеше рет қарастырғанбыз. Дегенмен, біз адамға қатысты қоғамның, әлеуметтің, ұжымның айқын рөлін сөзсіз мойындаумен келісе алмаймыз.

Ең алдымен, қоғамның жалпы сапасы, ешбір заң, кез келген әлеуметтік қоғамдастықтың мүддесі, қоғаммен байланысы жоқ қандай да бір құбылыс, адам өмір тіршілігінің кейбір фрагменті болмайынша жұмыс істемейтінін атап өту керек. Өйткені, бұл әлеуметтік феномен осылайша ғана, яғни адам болмысы арқылы ғана әлеуметтік феномен ретінде жұмыс істей алады. Бұл гуманизация болмаса, оның әлеуметтік мағынасы жоқ. Сондықтан, қоғамдағы адамның рөлі әлеуметтік процесте өсім жасағанымен ғана емес, оның қоғам өмірінің дамуында, өмірлік белсенділігінің маңыздылығына байланысты да болуы мүмкін. Ал бұл мағына, біз көргендей, шешуші болып табылады, өйткені адамның өмірінсіз қоғам мүлде бола алмайды. Бірақ бұл адам ғана емес, оның өмірлік қызметі – «тарих локомотивіне арналған отын». Әрбір адамға тән осы бірегей шығармашылық импульстің әлеуметтік-шығармашылық рөліне назар аударған жөн.

Қоғам, қандай болса да, және қай уақыт шегіне қатысты болса да, ешқашан қайталанбайды. Қоғам әрқашан процесс, динамика, даму, прогресс үстінде, яғни қозғалыста, бұл оның іргелі қасиеті. Осыған орай, әрбір адамның өмірлік белсенділігінің рөлі мен маңызын толығымен бағалай аламыз. Бір қарағанда, бір адамның рөлі соншалықты маңызды емес. Қалай болғанда да, көптеген ұрпақтар әзірлеген және мақұлдаған мемлекеттік бағдарламалардың аясында кейбір жеке өзгерулер мүлдем кішкентай, мардымсыз көрінуі мүмкін. Егер адамның жеке өмірінің әрекеті қоғамның жалпы көрінісінен кішкене өзгерсе, ол әлі күнге дейін жаңа қадам болып табылады. Бірақ мұндай қадамдар миллиардтап саналады, өйткені әрбір адамның өзіндік әрекеті бар екені белгілі. Егер біз ол әрекеттерді заман мен жағдаят сүзгісінен өткізіп, қоғамға әкелген жаңалығы мен ерекшелігінің шешімін шығарсақ, қоғамдағы олардың шексіз әртүрлілігін елестетсек, адамның қоғамның тарихи дамуындағы нақты рөлі айқын болады. Бұл әр адамға тән шығармашылық серпін, яғни әр адам өз өміріндегі өзінің субъективті сипатына негізделген ерекше қадамдар, қоғамның ең терең, ең шығармашылық күші, тарихи, адамгершілік әрекеттерін жасайды. Өйткені, бұл жерде адамдардың нақты іс-әрекеттері жаңадан құрылып, мұнда қоғам жаңа жетістіктерге қарай дамып келеді.

Тарих барысында қоғамдық өмірге әсер ететін әлеуметтік детерминанттар саны және түрлері көбеюде. Бірақ қоғамды жаңа деңгейге шығаратын шынайы

билік туралы айтатын болсақ, ол тікелей жаңадан құрылады, ол адамның тірі тіршілік әрекеті тарихтың жеке тақырыбы болып табылады. Сондықтан, қоғам мен адам арасындағы қарым-қатынаста белсенді шығармашылық импульстің рөлі, сөзсіз, адамға берілуі керек.

«...Барлық іс-әрекеттердің басында, әлемдік-тарихи жағдайларда, субъективтіліктің маңыздылығын жүзеге асыра алатын адамдар бар. Олар әлемдік рухтың елеулі әрекетінің тірі көрінісі және осылайша осы мәселеге тікелей байланысты, бірақ олар үшін ол жасырын болып қала береді және олардың нысанасы мен мақсаты ол емес» (Гегель Г. Сочинения, 8. 8. Р. 356). Адамның қоғамдағы рөлі мен маңыздылығын, оның тарихын бағалай отырып, тағы бір маңызды мәселені есте ұстау қажет. Қоғамдық өмірде түрлі ауқымды оқиғалар болуы мүмкін: азаматтық соғыс, революция, саяси төңкеріс, экономикалық реформалар және т.б. Бұл әлеуметтік құйын адамдар адамдарды ұстап, толықтай бағындырып, олардың тағдырларын біртіндеп бұзады дейді. Алайда, адамның өмір сүруінің терең негізі, жоғарыда жазғандай ақыл-ой, әлеуметтік өмірдің барлық тетігін ұстанбайды. Керісінше, адами ойлауға, мәдениет деңгейіне көтерілген кез келген макро-трансформация, өздерінің стандарттарына «түзетілген» адам түрінде өзгереді. Ал ұзақ мерзімді кезеңде әлеуметтік ауқымды трансформация адамның терең мәдени негізі сияқты жасалады. Қоғамда ең прогрессивті революция ең прогрессивті ұранмен жүзеге асырылуы мүмкін, бірақ егер бұл революцияны жүргізетін адамдар мәдениеттің төмен деңгейіне ие болса, анархизмге, жауыздыққа бейім болса, онда революция ақыр соңында осы деңгейге ауысады, ал оның нәтижелері жабайы болады. Негізгі рөл революцияның ұрандары мен жоспарларымен емес, адамдардың санының көпшілігін құрайтын әрбір адамның ой-өрісі арқылы орындалады. Біздің айтқандарымыз әлеуметтік өзгерістердің прогрессивтілігіне күмән туғызбайды. Біз сондай-ақ, адамның психикасы өзгеріссіз, әлеуметтік өзгерістерге ұшырамайтынына сенбейміз. Біздің қорытындыларымыз басқаша, түпкілікті талдауда әлеуметтік трансформацияларға және тарихтың өзгеруіне шешуші әсер ететін барлық іргелі ерекшеліктері бар нақты адамдар болып табылады. XX ғасырдағы біздің еліміздің қайғылы тарихы мұны дәлелдейтін сияқты.

Адам мен қоғамның қарым-қатынасында адамға бірінші орынды, шешуші орынды берген кезде салдарын ескеру керек еді. Адамның әрбір әрекеттері әлеуметтік маңызы бар және ол қоғамның жалпы талаптарын біріктіргендіктен ғана емес, сонымен қатар, ең алдымен өзінің бірегейлігімен, кішкене болса да, жаңа өмір саласына серпіліс бергендіктен өз тұғырынан түспей тұр. Әр жаңа адам – бұл жаңа негіздеме, адамзат үшін жаңа талант. Адамзаттың күштері мен қасиеттерінің саны адамдар санына тең. Әр адамның бәріне тән күші бар, бірақ ол жаңа күш ерекше сияқты көрінеді. Осы тарауға арналған тақырыпты ашып көрсету барысында бізге қоғамның бұрынғы көзқарасын, оның дамуының негізгі механизмдерін біршама түзетуге түрткі болды. Бұрын біз үшін басты идея объективті әлеуметтік тұрақтылық идеясы, қоғам дамуының идеясы табиғи тарихи процесс болатын. Әрине, адам туралы мәселе, оның рөлін, атап айтқанда, адамның даралығының рөлі мен маңызы кері қайтарылмады.

Тұтастай алғанда, адамның рөлі объективті заң тетіктерінде, бұл заңның өрнегі мен іске асуы ретінде, сөзсіз, тұйыққа түседі және қайталама туынды болып табылады. Осы түсініктің бір бөлігі ретінде тарихи, әлеуметтік үдеріс бірдей және бағытталған адам әрекеттерінің қағидаты бойынша жиынтық нәтиже ретінде ұсынылды. Бұл терең өзіндік адам қызметінің әрбір әрекетінің объективті заң талаптарына сәйкестігі мен бағынуы арқылы қамтамасыз етілді. Бұл бағынудың қаншалықты сенімді екендігін әлеуметтік процесс соғұрлым табысты және мақсатты түрде жүзеге асырады. Ол тек қоғам мен оның заңдарының мәніне байланысты емес, қоғамдық өмірдің бетінде кездейсоқ күштердің ойын сияқты әлеуметтік құбылыстардың саласына байланысты нәрсе ретінде бағаланады. Адамға шығармашылық сәттен және осы іс-бірегейлігі тән екені түсінікті. Енді біз мұндай көріністер жеңілдетілгенін, адамға деген сенімсіздікке негізделгенін, метафизикалық, қарапайым екенін көріп отырмыз. Әрине, әр адамның әрекеті, сайып келгенде, қоғамның объективті заңымен байланысты. Бірақ бұл заңдылық пен адам шығармашылығы талаптары бір-бірімен бәсекелесе отырып, бұл ұғым балама болмайды. Керісінше, әлеуметтік заң әрбір адамның шығармашылық бірегей өмірлік белсенділігін толық көлемде қамтиды. Дәлірек айтқанда, бұл әр адамның өмірінің әлеуметтік салдары емес. Мұның бәрі бізді адам өміріндегі және қоғамның дамуындағы шешуші рөлі туралы орталық қорытындыға жеткізеді.

Өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар:

1. Адамзат тарихындағы қоғам дамуының ерекшелігін көрсетіңіз.
2. Адамзат тарихындағы қоғамның өмір сүру формаларын сипаттаңыз.
3. Адамзат тарихындағы мәдениеттер тоғысын зерделеніз.
4. Азаматтық қоғам және оның маңыздылығына талдау жасаңыз.
5. Қоғамдағы антропогенез мәселесін түсіндіріңіз.
6. Қоғам дамуындағы әлеуметтік кеңістік мәселесін анықтаңыз.

2.5. ҚОҒАМДЫҚ САНА МЕН РУХАНИ ЖҮЙЕНІҢ ҚҰРЫЛЫМЫ

Оқу құралдары мен ғылыми әдебиеттерде сана, жеке сана, топтық сана, діни сана, саяси сана, қоғамдық сана терминдері қолданылады. Олардың арасындағы байланыс жалпы сана, ерекше қоғамдық сана, жеке сана ұғымдарында, сондай-ақ бөліктер мен тұтас санаттарда түсіндіріледі.

Сана адамға тән жалпыға ортақ қасиеттер жиынтығымен сипатталады. Сана адам мен материяның ара қатынасы табиғат философиясында талданады. Жеке сана жеке тұлғаға тән және сананың жалпы қасиеттерін де, тек жеке адамға тән қасиеттерін де қамтиды. Топ (масса) санасы әлеуметтік топқа кіретін адамдардың жеке сана-сезімінің жиынтығынан қалыптасады. Ол адамның санасына жалпы ортақ және топқа жататын адамдардың санасына тән қасиеттерден құралады.

Қоғамның саналы саласын және қоғамдық сананы ажырата білу қажет. Қоғамның саналы саласы мыналарды қамтиды: 1) саналы жеке тұлғалар, мекемелер, ұйымдар; 2) осы субъектілердің танымдық қызметі; 3) олардың арасындағы танымдық қарым-қатынас байланыс. Қоғамдық сана тек жоғарыда көрсетілген субъектілердің, қоғамның (отбасы, ауыл, қала, ел, адамзат) санасының қызметі. Бұл қоғамның жекелеген саналарын жинақтау және жалпылау (жалғыз және жалпы) болып табылады.

Қоғамдық сана бұл әлемдік рух немесе өндірістік күштер, мемлекет және басқа бейсаналық құбылыстар емес, аталған субъектілердің психикалық, саналы және рухани белсенділігі.

Эпистемологиялық (когнитивтік) жағынан қоғамдық сана табиғи, әлеуметтік, жеке тұлғаның (өткен, қазіргі, болашақ) болмысын сезім, білім, жобалар формасында «тірі» немесе мәтіндік сананы мақсатты ұғынудан тұрады. Әлеуметтік (нормативтік) жағынан қоғамдық сана – бұл адамдардың қажеттіліктері мен мүдделеріне сәйкес әлеуметтік байыппен қарау (басқару, құру) болып табылады. Қоғамдық санаға танымның білімі, формалары мен әдістері, рухани іс-әрекеттер мен операциялардың кезектілігі, адамдардың рухани қажеттіліктері мен мүдделері жатады.

Қоғамдық санаға ең алдымен тірі жандардың есінде сақталатын сезімдер, идеялар, ойлар, теориялар жиынтығы кіреді. Бұл сана осы қоғам үшін топтық және тірі деп аталады. Бұдан басқа, ол «жансыз» сана, тарихи жады, қолжазбалар, фильмдер, материалдық мәдениет объектілері сияқты кодталған және сақталатын «белгі» санасын қамтиды. Бұл сананың бір бөлігінің құпиясын ашып, тусінуге болады, ал бір бөлігі жоғалған болып, замандастарға түсініксіз болуы мүмкін.

Қоғамдық санаға біз қарастыратын әлеуметтік таным нысандары мен әдістері кіреді. Эмпирикалық танымның әдістері: байқау, эксперимент, сипаттама, модельдеу, әлеуметтік факт және т.б. Қоғамдық танымның теориялық әдістері: тарихи және логикалық, талдау және синтез, гипотеза және ұқсастық, ғылыми теория және ғылыми утопия. Әлеуметтік танымның нысандары мен әдістері халық, интеллигенция, қоғамның элитасы мен

өздерінің жиынтығымен, меңгеру тереңдігімен, оларды қолдану қабілетімен ерекшеленеді.

Әлеуметтік сана үрдісіне кіретін негізгі когнитивті әрекеттер бейнелеу, елестету, бағалау, жобалау, реттеу, нақтылау және т.б.

Бейнелеу – әлеуметтік бейненің сенсорлық және ақыл-ой көріністеріне көшірілуі.

Елестету – бұл жаңа ойлар мен психикалық бейнелерді қалыптастыру, нәтижесінде алынған көріністердің трансформациясы. Қиял ерікті және еріксіз, шығармашылық, нақты және дерексіз, сондай-ақ ғылыми, өнертапқыштық, көркемдікке бөлінеді.

Бағалау – сезіммен және ақылмен салыстыру үдерісі, білімді игі және зұлымға, пайдалы мен зиянға, әділ және әділетсізге, т.б. бөліп ажырату. Бағалаудың критерийі – әлеуметтік сананың мағынасын қалыптастыратын оның қажеттіліктері, мүдделері, мақсаттары, нормалары, принциптері.

Жобалау - қоғамның тиісті қажеттіліктері мен мүдделеріне сай әлеуметтік болмыстың ойша түрлену процесі.

Реттеу – бұл адамдардың нақты практикалық немесе танымдық белсенділігін басқару үдерісі.

Қоғамның рухани қызметі мен санасының негізі рухани (когнитивтік) қажеттіліктер. Олар материалдық (өмірлік), әлеуметтік (экономикалық, саяси), рухани деп бөлуге болатын адамдардың қажеттіліктерінің ең жоғары түрі. Адамдардың жоғарыда аталған барлық қажеттіліктері қоғамдық сананың әртүрлі дәрежеде жұмыс істеуі мен дамуы үшін негіз болып табылады. Рухани мұқтаждықтарда әлеуметтік сана әлеуметтік тұрмыстан ажырап, қоғамдағы тәуелсіз жұмысын бастайды.

Рухани қажеттіліктер, рухани талаптар мен рухани қанағаттандыру – субъектінің: жеке тұлғаның, әлеуметтік қауымдастық, әлеуметтік институт (отбасы, кафедра, кәсіпорын, т.б.), қоғамның элитасының ең маңызды жағдайы. Рухани қажеттілік – субъектінің санасындағы рухани құндылықтар жайлы жалпы түсінігі мен қоғамдың тұрмысы арасындағы қарама-қайшылық. Рухани қызығушылық, рухани қажеттіліктердің ажырамас аспектісі ретінде, рухани құндылықтар, таным, әлеуметтік өмір мен қоғамдық сананы бағалау жайлы ұғымдарды қамтиды.

Әлеуметтік ой-өрістің үш деңгейі бар, психологиялық, қалыпты (эмпирикалық), рухани (теоретикалық, интеллектуалдық және ой-өрістік). Әлеуметтік ой-өрістің әр деңгейі өзіне сәйкес субъектілермен, тану әдісімен, білім формаларымен, әлеуметтік құбылыстың дамуы мен өрлеу шартымен сипатталады. Әлеуметтік ой-өрістің деңгейлерінде танымдық (ұйқасын көрсету, ойлау, бағалау) және бағалау (жобалау, жөндеу, түзету) түрлері бар. Психологиялық, күнделікті (қалыпты) және рухани деңгей индивидтерге, әлеуметтік топтарға, халыққа және адамға тән. Әлеуметтік психологияны, әлеуметтік рухани ой-өрісті айтқанда біз, яғни осы қоғамның ой-өрісін айтамыз. Ол индивидуалдық, топтық, ұлттық ой-өрістен құралады, әрқайсысы психологиялық, күнделікті және рухани деңгейлерді қамтыған. Рухани деңгей төрт тармақтан тұрады: көркемдік (эстетикалық), ғылыми-дуниетанымдық,

идеологиялық, тәрбиелік. Әлеуметтік психология сезімдердің жиынтығы, сезімдік өкілдер, көңіл-күй, әдет. Ол әлеуметтік қауымдастыққа, топтарға, адамдарға тән, осыдан осы қоғамның адамдары құрылады. Әлеуметтік психология қоғамның әсерімен және қоғамның тәрбиесімен құрылады. Ол келесі себептермен сипатталады.

- Ол әлеуметтік тұрмыстың құбылыстарын (ойлану, қиял, бағалау) стихиялық түрде түсінуін білдіреді. Әлеуметтік психологияда әлеуметтік тұрмыстың мәні, оның заңдары мойындалмайды, сондықтан ол пайымдаулар, түсініктер мен тұжырымдар емес, сезімдік түйсінулер, сезім түрінде көрініс табады.

- Қоғамдық тұрмыстың болмысын әлеуметтік психологияда түсіну әлеуметтік қажеттіліктер мен мүдделерді ескере отырып, оны бағалаумен қатар жүреді. Нақ осы бағалау әлеуметтік психологияға эмоционалды және ынталандыратын сипат береді.

- Психикаға байланысты әлеуметтік психология адамдардың іс жүзіндегі әрекеттерімен тікелей байланысты болатын сезім, көңіл-күй, әдеттер (салт-дәстүрлер мен салт-жоралар, т.б.) формаларында көрініп, оны реттеудің формалары болып табылады.

- Таптық және көпұлтты қоғамда әлеуметтік психология таптық және ұлттық сипатқа ие, ол өзіндік қажеттіліктер мен мүдделерді көрсетеді. Бұл әлеуметтік психологияның (қоғамның психологиясын) ішінара қарама-қайшы әрі даулы болуына әкеледі.

Қоғамдық қарапайым сана әлеуметтік психология мен рухани сана-сезімнің ықпалында қалыптасады. Қоғамның қарапайым санасы бұл адамдардың қоғамына тән көзқарастар, қорытындылар, тұжырымдар, түсініктер, тиісті ойлау жолдары мен өзара пікір алмасулардың жиынтығы. Қоғамның қарапайым санасында ұлттың қоғамның қарапайым санасын қалыптастыратын топтардың, таптардың, билеуші элитаның және т.б. қарапайым сана-сезімді айрықшалауға болады. Осылайша, әлеуметтік психология мен қарапайым сананың субъектілері бірдей, бірақ өздерінің әртүрлі қырларымен әрекет етеді. Қоғамның қарапайым санасы да белгілі бір қасиеттермен сипатталады:

- қоғамның психологиясы сияқты адамның өз қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін атқарылатын күнделікті әрекеттерден туындайды, бірақ ол әлеуметтік объектіні тәуелсіз түсінуге, оның болмысына, мәніне енумен байланысты;
- халықтың ойлау қабілетінің, олардың білімі мен оқытуының деңгейіне тікелей байланысты;
- таптық және ұлттық қоғамда таптық пен ұлттық сипат алады;
- бұл қоғамның: отбасы, қауымдастық, мекеме, адамдар, ел, т.б. күнделікті жеке саналарының жиынтығын көрсетеді.

Рухани сана, субъектісінің басым көпшілігі зиялы қауым болатын, қоғамдық сананың ең жоғары деңгейін қалыптастырады. Бұл рухани жұмысшылардың зиялылардың, шіркеу қызметкерлері, ғалымдар, инженерлер

мен жазушылардың және т.б. еңбекті қоғамдық бөлісумен іске асатын рухани өндіріс, рухани құндылықтарды өндіру процесі болып табылады.

Рухани сана – сезім мен логиканың, эмпирика мен теорияның, рефлексия мен шығармашылықтың бірлігі. Бірақ рухани білімдегі жетекші бөліктер ретінде логикалық, теориялық, шығармашылық жақтар көрініс табады. Рухани белсенділік оның субъектісі, объектісі, процесі, әдісі және нәтижесі бойынша ерекшеленеді. Рухани өндірістің түпкілікті объектісі эмпирикалық фактілер, ғылыми білім ұғымдар; формулалар, гипотезалар, теориялар, т.б, өнер; картиналар, би, музыка, сәулет және т.б, әлемдік; мифология, дін, философия жұмыс істейді, сондай-ақ жеке тұлға болып табылады.

Қоғамның психологиясы мен қарапайым санасының рухани санаға әсері, әлеуметтік өмір, материалдық қажеттіліктер мен қызығушылықтардың ықпалынан пайда болатын мұқтаждықтар мен қызығушылықтар, пайымдаулар арқылы жүзеге асады. Мысалы, коммунистік идеологияны қабылдауға бейім болғандар; пролетарийлер (өмірді жақсы білетіндер) және интеллектуалдар (бұл өмірді идеализациялаушылар).

Қоғамдық сананың шеңберінде бірнеше формалар бөлінеді; техникалық сана, экономикалық, саяси, көркемдік және т.б. Әлеуметтік сананың осы нысандары өздерінің тақырыптарын қамтиды; таным әдісі (тәсіл); білдірудің психикалық күнделікті, рухани деңгейі; адамдардың өмір сүру қабілетін реттеу әдісі; қоғамдағы рөлі. Қоғамдық сананың аталған түрлері әлеуметтік саланың элементтері болып табылады. Мысалы, әлеуметтік сананың техникалық формасы – өндіргіш күштер, қоғамдық сананың экономикалық формасы – экономика, қоғамдық сананың саяси нысаны, саяси сала және т.б.

Қоғамның рухани жүйесі интеллигенцияны және оның санасы, рухани қызметі, интеллигенция арасындағы, сондай-ақ интеллигенция мен қоғамның қалған бөлігінің рухани қарым-қатынасын қамтиды. Функционалдық жағынан қоғамның рухани саласы рухани сананы, рухани белсенділікті, рухани қатынастарды қамтып, қоғамның рухани өмірінің белгілі бір нысаны ретінде әрекет етеді. Институционалдық жағынан рухани сала интеллигенция, рухани институттар; өнер, білім беру, ғылыми, департаменттер, ғылыми-зерттеу институттары, академиялар, БАҚ, кітапханалар және т.б. және олардың арасындағы қарым-қатынастарды көздейді. Осылайша, рухани сала рухани сананың, рухани белсенділіктің, рухани институттардың бірлігі.

Рухани салаға – сана, қызмет, институттар, өнер, ғылым, дүниетаным, идеология, білімді жатқызамыз. Ең алдымен, олар айрықша формадағы психологиялық, күнделікті, рухани деңгейлерді қамтиды. Бұдан басқа, әлеуметтік сананың бұл түрі олардың нысандары, таным түрлері мен әдістерімен, рухани құндылықтарымен сипатталады. Мысалы, симфонияны, Эйнштейннің теориясын, О.Конттың социологиясын салыстыр. Ақыр соңында, олар халықтың рухани және практикалық қызмет түрлерінің тиісті формалары арқылы әлеуметтік бірлікті реттеу нысандары болып табылады. Мәселен, әлемдік көзқарас қоғамды жанама түрде өнер және ғылым арқылы реттейді.

Қоғамның рухани саласы ретінде өнер төмендегі ұғымдарды қамтиды:

1) көркемдік субъектілердің жиынтығы, жеке тұлғалар, қоғамдар, институттар, ұйымдар, олардың көркемдік сана-сезімі, көркемдік қызметтің дағдылары мен әдістері; 2) көркемдік қызмет және суретшілер арасындағы қарым-қатынас; 3) көркем өнер тауарлары, құндылықтар, көркемдік, музыкалық шығармалар және т.б.

Көркемдік сана ретінде, өнер оның көркемдік тауарларының үйлесуі ретінде, олардың қабылдау тәсілдері, көркемдік қызмет әдісі ретінде қарастырылады. Осылайша, өнер рухани сала, институт және қоғамдық сана. Осыған байланысты ол әлеуметтік тұрмысқа өзіндік тікелей және жанама әсер етеді:

- суретшілердің санасындағы эстетикалық идеал үлгісіне сай, адамдардың табиғат пен әлеуметтік өмірге деген эстетикалық қарым-қатынасын көрсетеді;
- табиғи және әлеуметтік өмірдегі құбылыстарды, индивидуалдылықтың ішіндегі қарапайым, нақтылықтың ішіндегі эстетикалық идеалдың бірлігі болатын, көркемдік бейнеде суреттеп көрсетеді. Оған мысал ретінде, Гогольдың "Мертвые души" еңбегіндегі Чичиков бейнесін айтсақ болады.
- көркемдік суреттерде суретшілер өздерінің эстетикалық идеалдарын, мүдделері мен қажеттіліктерін тудырады, сондықтан көркемдік образ табиғи және әлеуметтік болмыстың көрінісі емес, оның көркемдік трансформациясы, жаңғыруы;
- бұл табиғи және қалыптасқан таланттары мен қабілеттерге ие көркем интеллигенцияның (суретшілер, музыканттар, сәулетшілер және т.б.) рухани белсенділігінің нәтижесі;
- әлеуметтік өмірге өнердің ықпалы, адамдардың эстетикалық талғамына әсер ететін көркем шығармалардың пайда болуына, әрі табиғат пен әлеуметтің өмірдің болашағы болатын көркем образдардың қалыптасуына алып келеді.

Ғылым – қоғамның бір саласы, әрі әлеуметтік сананың да бір түрі. Қоғамның ғылыми саласына жататындар: 1) ғалымдардың ғылыми бірлестігі, зертханалар, ғылыми-зерттеу институттары, олардың саналы білімі (білім, ойлау, есте сақтау және т.б.); 2) осы тұрмыстың бар екенін көрсететін ғылыми сана, 3) ғылыми сана-сезімді дамытуға және эксперименттер жүргізуге бағытталған рухани және практикалық іс-әрекеттер. Жалпы ғылыми сана ғылыми білімді, ғылыми білімдердің әдістерін, ғылыми ойлауды, тәжірибені және т.б. қамтиды.

Ғылыми сала ғылыми мекемелердің құрылысы, қандай да бір қаржыландыру процестері және т.б іске асқан кезде экономикалық саланың элементі ретінде көрініс табады. Ғылымның дамуы шешімін табуға тырысатын ішкі проблемалармен және қайшылықтармен анықталады. Оның дамуы практика мүдделері ретінде де, оны дамытуға бөлінген қаражат (қаржылық, адам, материал) арқылы да анықталады.

1. Ғылыми таным объектісі өмірдің қандай да бір жағы (табиғи, әлеуметтік, адами) болып табылады.

2. Ғылыми таным эмпирикалық және теориялық білімнің деңгейлерін қамтиды. Танымның эмпирикалық әдістері; байқау, эксперимент, ал теоретикалық әдістерге; талдау және синтез, тарихи және логикалық, гипотеза және ұқсастық, модельдеу және т.б. әдістер жатады.

3. Ғылыми білімдердің формалары; сипаттамалар мен ғылыми фактілер (табиғи, техникалық, әлеуметтік, антропологиялық), сондай-ақ ғылыми пайымдаулар, ұғымдар, гипотезалар, теориялар болып табылады.

4. Ғылыми білім негізінде құрылғылар мен өндіріс құралдары жасалады.

Қоғамның ғылыми саласы өздерінің зерттелу пәні, таным, білім, әлеуметтік таным мен олардың танымдық әдістері: 1) жаратылыстану ғылымы, 2) техникалық білім, 3) қоғамдық ғылым, 4) адам ғылымы, т.б. ерекшеліктеріне байланысты бірнеше тармақшаларға бөлінеді. Осы ғылыми салалардың әрқайсысы шеңберінде нақтырақ бірнешеуін бөліп көрсетуге болады; физика, химия, механика, сопромат, әлеуметтану, саясаттану, психология, өнер және т.б.

Еңбектің әлеуметтік бөлінуі нәтижесінде әртүрлі ғылыми салалардағы ғалымдар өзгеге қарағанда өздерінің зерттеу аймағын басымырақ біледі. Бұл күрделі жобаларды іске асыруда ғылыми білімді кешенді пайдалануға кедергі жасайды. Мысалы, Ельциннің либералды экономистері Ресейдегі либералдық-капиталистік реформаларды жүргізуде психология, әлеуметтану, саясаттану, тарих іспетті ғылым салаларын білмеген.

Дүниетанымдық сала өздерінің оқушылары мен студенттерінің санасында жүзеге асырылып, олардың рухани және практикалық қызметін басқаратын рухани сананың жалпыланған нысанын иеленетін дүниетанымдық тақырыптардың (философтар, теологтар, шіркеулер және т.б.) қауымдастығын қамтиды. Дүниетаным саласы мифология, дін, философия қалпында өмір сүреді.

Идеология – рухани сала мен адамдардың санасының ажырамас бөлігі. Ол субъектілердің (адамдар, қоғамдар, институттар, ұйымдар) идеологиялық қауымдастығы, қоғамның, таптың, этностың білімі мен көзқарастары, ұғымдары, гипотезалары мен пайымдаулары, сондай-ақ әлеуметтік өмірдің бет-бейнесін көрсететін, осы субъектілердің қызығушылықтары мен мүдделерінің жиынтығынан тұрады.

Қоғамдық идеология – бұл әлеуметтік қауымдастықтың, ұлттың, элитаның мүдделері негізгі мақсаттары қалыптасқан идеялар, теориялар мен көзқарастар, әрі сол мүдделерді жүзеге асыру әдіс-тәсілдері.

Идеология – белгілі бір дүниетанымды нақтылау және қандай да бір таптың, ұлттың, элитаның мүддесі үшін қоғамдық өмірді өзгертуге бағытталған іс-әрекеттер бағдарламасы болып табылады. Бұл адамдардың рухани-практикалық санасы түрінде көп көрініс табады:

- әлеуметтік болмыстың мәнін ұғынуды (рефлексия, қиял, бағалау), теориялық негізделген, логикалық жүйеленген пікірлер, тұжырымдамалар, гипотезаларды және т.б. көрсетеді;

- субъектінің (адамдар, топ, элита және т.б.) мүдделері тұрғысынан әлеуметтік өмір туралы түсініктің болуын білдіреді. XX ғ. негізгі пролетарлық-социалистік және буржуазиялық-либералдық идеологиялары болды.

- адамдардың мінез-құлқын реттеп, сол арқылы әлеуметтік бейімділікті дамытады.

Білім – қоғамның және рухани сана-сезімнің ең маңызды рухани саласы. Ол мыналарды қамтиды: 1) тәрбиелеу субъектілері (отбасы, мектеп, институт және т.б.); 2) нәтижесі жеке және әлеуметтік сана болатын тәрбиелік қызмет; 3) тәрбиелеу және тәрбиелеу пәндері арасындағы педагогикалық білімдік қатынастар. Адамзаттың дамуымен қатар қоғамның білім беру саласының маңызы артып келеді, өзінің дамуына бар күш-жігер мен уақытты қажет етеді. Бұл адамның жеке тұлғасы мен тәрбиелеу ортасының күрделенуіне байланысты.

Осылайша, қоғамның рухани саласы (өмір, жүйе) әлеуметтік еңбек бөлінісінде адам өмірінің салыстырмалы түрде дербес түрі (арнайы институттар). Егер қоғамдық сананың әлеуметтік мәні бар екенін түсіну және оны қалыптастыру ретінде әлеуметтік адамдардың миының функциясы болса, онда рухани сана – рухани белсенділікті, өзінің рухани құндылықтарын негізгі кәсіби қызметі арқылы шығаратын қоғам зиялыларының қызметі болып табылады.

Қорғау қызметін орындайтын мемлекеттік биліктен шығармашылық интеллигенцияның айырмашылығы ол басымырақ мутагендік рөлді атқарады. Оның міндеті – қоғамның рухани санасының парадигмасын өзгерту, жаңа идеяларды, бағдарламаларды, қоғамның алдында тұрған экологиялық, техникалық, экономикалық, саяси, рухани мәселелерді шешу жолдарын ұсыну.

Бұл мағынада ол мемлекеттік бюрократияның антагонисті болады. Қоғамдық сана барлық деңгейде психологиялық, қалыпты эмпирикалық, рухани теориялық, өзінің барлық түрлерінде жеке, топтық, таптық, ұлттық, тұрпатында; ғылыми, идеологиялық, көркемдік, дүниетанымдық, тәрбиелік, формаларында; жаратылыстану, технологиялық білімдерде, әлеуметтану, адамтану, тармағында; саяси, экономикалық, моральдық табиғат пен әлеуметтік өмірден біршама дербес дамиды. Бұл тәуелсіздік сананың формалары мен түрлерінің өзара әрекеттістігінен, күресі, жаңғыруы мен мирасқорлығы, жеке элементтердің өзгерісі, әлеуметтік өмірге, оның әртүрлі салаларына әсерінен көрінеді. Қоғамдық сананың мирасқорлығы оның бұрынғы сезімдер мен әдеттердің психологиялық деңгей, бұрынғы көзқарастар мен дағдылардың қалыпты деңгей, бұрынғы эстетикалық, ғылыми, дүниетанымдық, идеологиялық, тәрбиелік көзқарастардың сақталуынан байқалады. Мирасқорлығымен қатар, қоғамның психологиялық, қалыпты, рухани санасының көптеген дағдылары, көзқарастары мен әдеттері жоғалуда. Бұл қоғамдық сананың дамуының маңызды шарттарының бірі болып табылады. Жаңғырудың нәтижесінде қоғамдық сана адамдардың жаңа қызығушылықтары мен талаптарына сай келетін жаңа қоғамдық тұрмысты, әлеуметтік өмірді қалыптастыруға қабілетті. Мирасқорлық пен жоғалту, қоғамдық сананың дамуының екі диалектикалық қарама-қайшылығы.

Мирасқорлық қоғамның эволюциялық дамуы кезеңінде аса күшті. Ал революциялық даму кезеңінде қоғамдық сана ескірген түсініктер мен ұғымдардан жылдам арылып отырады. Қоғамдық сананың рухани саласындағы жаңғыру ең алдымен ғалымдардың жаратылыстану ғалымдарының, технологтар, элеуметтанушылардың, адамтанушылардың когнитивтік қажеттіліктерін іске асырумен байланысты. Ғалымдар қоғамдық тұрмыстың әртүрлі саласының ғылыми проблемаларын шешеді. Осы ғылыми және пратикалық проблемаларды шешу нәтижесінде әртүрлі идеялар, гипотезалар мен теориялар пайда болады. Мысалы, ХІХ ғ. ортасында Т.Мальтустың халық санының өсуінен тұтыну тауарларының өндірісінің артта қалуы туралы гипотезасы, халықты дамытудағы материалдық тауарлардың өндіріс режимінің жетекші рөлі туралы пролетарлық-социалистік революцияның сөзсіздігі және коммунизм құрылысы туралы марксисттік гипотеза пайда болды. Бір ғана географиялық, демографиялық, техникалық және экономикалық проблемаларға қатысты көптеген көзқарастар пайда болады. Олардың арасында ғылыми, идеологиялық, эстетикалық, дүниетанымдық күрес басталады. Ғылыми салада бұл күрес бір көзқарастың шынайылығын және басқа біреуінің жалғандығын дәлелдейтін жүйені білдіреді. Мысалы, ғылыми күрес нәтижесінде флогистон теориясы (жанғыш зат) жалған болып, Лавуазьенің оттегі жану теориясы дәлелденді. Идеологиялық салада бұл күрес теория-гипотезаның басқаларға қарағанда осы таптың мүдделерін көп дәрежеде білдіретінін дәлелдейді. Мысалы, Прудон-Бернштейн теориясынан гөрі, марксисттік-лениндік теория пролетариат пен жұмысшылардың мүддесін артық білдірді.

Мысалы, революциялық Ресейде футуристер, реалистер, және т.б. болды. Дүниетанымда дін мен философия арасында, философиялық дүниетанымның әртүрлі формаларымен үздіксіз идеялық қақтығыстар болып жатады. Мысалы, ХІХ ғ. аяғында ғылымдық пен нақтылыққа талаптанып, Гегель, Кант және басқа да философтардың диалектикалық және өзге идеализміне қарама-қайшы, диалектикалық материализм өзін танытты. Әртүрлі даму кезеңдерінде, әртүрлі қоғамда қоғамдық сананың қандай да бір деңгейлері, түрлері мен формаларының беделі мен рөлі не жоғарылайды немесе төмендейді. Мысалы, индустриаландыруға дейінгі кезеңде қарабайыр және феодалдық қоғамда идеологияның психологиялық, қалыпты деңгейі мен діни түрі билігін жүзеге асырды. Олар қоғамдық организмге адамдарды жинақтаған берік иерархияны қалыптастырды. Пролетарлық-социалистік (кенестік) қоғамда рухани салада марксист-лениндік идеологиямен, КОКП жетекші рөл ойнады. Қазіргі уақытта ғылыми сана барған сайын рухани сананың барлық түріне кіріп, қалыпты және психологиялық деңгейге үлкен әсерін тигізеді.

Рухани идеядан элеуметтік өмірге дейінгі жол жанама, бұралаң, күрделі және бірнеше деңгейден тұрады: рухани, күнделікті, психологиялық. Басында белгілі бір идея туындайды, мысалы, пролетарлық-социалистік революция идеясы. Бұдан кейін бұл идея БАҚ арқылы адамдар арасында таратыла бастайды. Қоғамдық мойындауды иеленсе, бұл идеяны жүзеге асырудың ұйымдастырушылық формалары пайда болады. Бұл ұйымдастырушылық нысандар, саяси өмір; саяси партиялар, экономикалық өмірде; корпорациялар,

банктер, сақтандыру компаниялары, рухани салада; зертханалар, мекемелер және т.б. ақыр соңында, бұл идеялар әлеуметтік қоғамның табиғатын өзгертетін осы қоғамдастықтардың, мекемелердің, ұйымдардың қызметіне айналады. Саяси салада бұл саяси режимдердің, конституциялардың, мемлекеттік органдардың, экономикалық өмірде; баға белгілеу, инфляция, сатып алу қабілетінің өсуі және т.б. өзгеруінде көрініс табады. Басқарушы элиталардың, институттардың, ұйымдардың өміріндегі рухани идеяларды жүзеге асырумен қатар әлеуметтік өмірдің біртіндеп өзгеруі орын алады.

Әлеуметтік өзгерістің әсерінен әлеуметтік психология және халықтың қалыпты санасы өзгере бастайды. Рухани сананың әрбір түрі әлеуметтік тұрмыстың белгілі бір аспектілерімен, іргелі әлеуметтік қарым-қатынастармен байланысты. Мысалы, ғылым; материалдық және экономикалық қатынастармен, идеология; таптармен, өнер; эстетикалық, дүниетаным; сана мен тұрмыспен өмір мен өлімнің мағынасы, адам өмірінің ұзақтығы және т.б. байланысы бар. Көркемдік сана өткен, бүгінгі және келешектегі әлеуметтік өмірдің көркемдік түсінігін береді. Бұқаралық ақпарат құралдары арқылы көркемдік сана әр түрлі іс-әрекеттерге себеп болатын адамдардың қажеттіліктері мен мүдделеріне әсер етеді. Ғылыми сана өндіріс құралдарын жетілдіру, еңбек, мүліктік қатынастарды ұйымдастыру, қоғамдағы тәртіпті қамтамасыз ету және т.б. байланысты адамдардың өндірістік қажеттіліктеріне жауап ретінде пайда болады. Ең алғаш жаратылыстану ғылымдары, кейін техникалық ғылымдар, содан соң адам және қоғам туралы ғылымдар дамыған. Дамудың белгілі бір кезеңінде жаратылыстану ғылымдары өндіріс проблемаларынан бөлініп, өндіріспен жанама байланысты өздерінің теориялық мәселелерін шеше бастайды. Капитализмнің пайда болуымен қоғамның құрылымын және адамдардың сана-сезімінің өсуін, олардың таптық саралануын, әлеуметтік ұтқырлықты және олардың мүдделерін есепке алудың қажеттілігін ескере отырып, қоғамдық ғылымдар мен адами ғылымдардың рөлі күрт өседі.

Әлемдік көзқарас сананың және тұрмыстың, әлеуметтік сана мен әлеуметтік өмірдің, жеке сана мен жеке өмірдің қарым-қатынасы туралы жалпы түсінік береді және осылайша адам өмірінің, қоғамдық және жеке өмірдің мәні туралы сұрақтарға жауап береді.

Капиталистік қоғамның пайда болуымен, әлеуметтік прогрестің жеделдеуімен, субъективті фактордың рөлі артуымен қатар идеологиялық сананың рөлі айтарлықтай артты. Ол болашақ әлеуметтік жүйенің үлгісін, оған қол жеткізудің құралдары мен әдістерін, әлеуметтік прогрестің мерзімін және бағасын, адамдарды, таптарды, институттарды біріктіріп, олардың жақтастарын әлеуметтік өмірдегі тәжірибелік өзгерістерге бағыттайды. Қоғамдағы таптар, саяси партиялар, элиталар қоғамды дамытуға әртүрлі идеологияларды ұсына отырып, сол идеологияларда әр түрлі әлеуметтік субъектілердің мүдделерін ұсынады. Демократиялық сайлау арқылы немесе революциялық соғыс арқылы сипаттағы идеологиялық және саяси күрес пайда болады.

Өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар:

1. Қоғамдық сана мен рухани жүйенің құрылымын көрсетіңіз.
2. Әлеуметтік философиядағы қоғам дамуының рухани жүйесін сипаттаңыз.
3. Қоғамдағы рухани құндылықтардың мәнін ашып беріңіз.
4. Қоғамдағы рухани қызмет және оның маңыздылығын талдаңыз.
5. Қоғам дамуындағы тұтас рухани өндіріс жүйесін түсіндіріңіз.
6. Қоғамдағы рухани сананың даму ерекшелігін анықтаңыз.

2.6. АДАМНЫҢ РУХАНИ ДҮНИЕСІ ОНЫҢ БОЛМЫСЫ РЕТІНДЕ

Қауымдастықпен бірлесе қарастырылатын тұлғаны, түрлі көзқарастармен сараптауға болады, мысалы басқа адамдармен ақпарат алмасушы, әрекеттенуші, нақты мәдениет тасымалдаушы, материалдық және объективті тұлға ретінде қарай аламыз. Әлеуметтік саланың осы қырларының әрқайсысы бастапқы нүктенің есебі ретінде қабылдана алады. Мұндай көп мағыналықты ескере отырып, оны адам ететін, қайталанбас жеке индивидуал ретінде, негізгі сапасының біреуін ескеру қажет. Біздің ойымызша, мұндай іргелі және негізгі адам сапасы оның руханилығы болып табылады. Адамның руханилығына және оның барлық өміріндегі маңыздылығына талдау жасайық.

Руханилықтың негізгі аспектілерін бөліп алайық.

а) Бәрін сыйдыратын мінез. Адамның рухани өмірі сан қырлы. Оған ішкі және сыртқы әлемге бағдарланған ұтымды және эмоционалды аффективті аспектілер, эпистемологиялық когнитивті және мән мотивациялық сәттер, сондай-ақ көптеген басқа аспектілер, деңгейлер, жағдайлар және т.б. адамның рухани өмірі жатады. Руханилық аталған барлық қырларды сіңіреді және ол ешқайсысын кері шегерткізбейді. Рухани процестердің мазмұнын қарастыратын болсақ: ғылыми ұғымдар, моральдық құндылықтар, діни көзқарастар, эстетикалық санаттар, күнделікті және практикалық білімдер міндетті түрде адамның руханилығын қосып алады. Айта кететін болсақ, барлық осы аталған қырлар, рухани өмір нысандарының аспектілері, оның мазмұны рухани тұрғыдан тек мозаикалық әртүрлілікте ғана емес, сонымен бірге оның бірлігі, өзара байланысы, тұтастығында.

б) Адамның рухани байлығы мінсіз. Идеалдылық әлемдегі кез келген құбылыстың мазмұны адамның объективті, материалдық-объектілі, кеңістіктегі уақытша сипаттамасынан босатылған таза нысанда адамның ішкі иесі болып табылатындығымен ерекшеленеді. Бұл шын мәнісіз объективті құбылыстардың объективтілігін меңгеру, осы заттарсыз өздерінің мәні мен мазмұнын, дүниежүзі жоқ әлемді меңгеру болып табылады. Идеализмнің қалыптасуы мен дамуында үлкен рөлді тіл, саналы-тұжырымдамалық сананың жүйесі атқарады. Адамның рухани әлемі идеалды нысандармен жұмыс істейтін мінсіз әлем.

«Жанды және одан да көп рухты терең түсіну ең басты идеализмнің анықтамасы, яғни идеализм – бұл шындықты жоққа шығару, сонымен бірге, соңғы нәрсе виртуалды, бірақ жоқ болса да соған сену». (Гегель Г. Философия духа. //Энциклопедия философских наук. Т. 3. Сер. «Философское наследие». М., 1977. С. 102).

в) Руханият адамның субъективті әлемі. Ол адамның ішкі, жеке өмірі ретінде адамның ішкі ой-пікірінде беріледі, оның имманент идеал кеңістігі мен уақытында пайда болады. Адамның руханилығы жалпы алғанда субъективті, ол адамның Өзі, әрекеті, өзіндік ерекшелігі реінде көрінеді. Руханият субъективті – жеке. Жалпы алғанда, руханият адамның ішкі субъективті шындық ретінде әрекет ететін ауызша және ауызша емес идеалды нысандарда көрінетін көріністерінің барлық байлығының және өзара байланысының адами рухы болып табылады.

«Біз рухани тұлғаның жекелеген саналарды толықтай біріктіруін, әсіресе рухани қабілеттерін және қасиеттерін қабылдаймыз». Адамның және қоғамның қарым-қатынасын ескере отырып, руханилықтың рөлі қандай, яғни мағынасы қандай екенін қарастырайық. Мұнда бірнеше талдау топтарын таңдауға болады.

Руханилық адамның өзін-өзі тану формасы. Руханияттың осы аспектісінің мағынасы мынада: адам өзінің руханилығы арқылы түсінеді, сезінудің жоғарғы шегіне жетеді, рухани әлемі қандай болса, өзін сондаймын деп біледі. Басқаша айтқанда, руханилық – бұл адамның өзін-өзі тану тәсілі, адамның өзін-өзі тану ерекшелігі.

Мүмкін, мұнда адамның рухын экзистенция ретінде, адамның өзі сияқты, өзін-өзі тану сияқты адамның рухы ретінде қабылдауға болатын шығар. Адам өзін-өзі тану формасы ретінде руханилыққа сүйене отырып, өмір сүреді, әрекет етеді, әлемді өзгертеді. Экзистенциалдар адам өмірінің тамырын руханилықтан іздеп, дұрыс шешім қабылдаған сияқты. Рас, олар осы тамырларды адам өмірінің шекаралас күйлерінен көрді. Бірақ бұл ұмтылыс осы мемлекеттерде жеңілдікпен қамтылған, адамның рухани әлемінің кейбір тереңдігін анықтаған, осы тереңдік адамзаттың өмір сүруінің түбегейлі маңыздылығын түсіндірген факті ретінде негізделген.

«Мен өзімді сезім мен рефлексия арқылы субъект ретінде танимын... Томас Аквинский интеллектуалды өмірдің артықшылығы болып табылатын рефлексияда әрқайсысымыз (ғылыми білім емес, экспериментальды және түсіндіре алмайтын) оның рухы бар екенін, сол объектінің бірлік ретінде өмір сүретінін, жақсы көретінін, қиналатынын, ойланатынын білеміз. (Маритен Ж. Краткий очерк о существовании и существующем//Проблемы человека в западной философии. М., 1988. С. 241).

Руханилық адамды айқындаудың қарым-қатынас субъектісі ретінде. Егер де руханилық адамның өзін-өзі тануы ретінде әрекет етсе, онда ол оның кейбір сапалық сенімділігі туралы мәлімдеме ретінде көрінеді. Осылайша, адамның руханилығы белгілі бір шекара ретінде, адамды барлық нәрседен бөліп, берілген Меннен, Мен емес мағынасында танылады. Басқаша айтқанда, руханилық – берілген Меннің кеңістігі, сонымен қатар, Мен эгосының осы кедергіден тыс қалған барлық тосқауылы. Адам рухани күйі арқылы бүкіл әлемнен ерекшеленетіндіктен, ол белгілі бір айырмашылық ретінде қалыптасады, осылайша ол осы дүниеге қатысты субъект ретінде әрекет етеді.

Негізінде, әлеммен адам қарым-қатынасының бояғыштары шексіз. Бұл ғарышқа, табиғатқа, Құдайға, отбасыңызға және т.б. қатысты қатынас болуы мүмкін. Біз өзіміздің тақырыбымыз бойынша адам қатынастарындағы ең кең тараған екі түрге тоқталамыз.

Руханилық адамның қоғамға және әлеуметке деген қатынасының негізі. Бұл көзқарастың мәні, егер де адам өзін-өзі руханилығының сапасы мен шекарасы айқындалған өзін-өзі таныған субъект ретінде көрсе, онда оның өзінен тыс жатқан қоғамдық, әлеуметтік өмірі, рухани емес болып көрінеді. Бұл әлем кез келген жүйе болуы мүмкін: техникалық жүйелер әлемі, ақпарат, ұлттық-этникалық қақтығыстар, соғыс аренасы немесе азаматтық бейбітшілік

және т.б., Бірақ адам үшін бұл дүние енді оның рухани да, субъективті де жүйесі емес. Демек, адамның осы әлемге қатынасы, оның бастапқы ұстанымдары адамның екі түрлі құндылықтарының қатынасы болып табылады: адамның рухани-субъективті көзқарасы және қоғамдық әлемнен, негізінен сыртқы, басқа, осы руханилыққа тән, екінші жағы.

Адамның осы қарым-қатынастарының рухани-субъективті емес қоғамға рухани тақырып ретінде жалпы сипатын бекіту осы қарым-қатынастың терең ерекшелігін және оның толық қарастыру қажеттілігін түсінуге бағытталған. Сонымен қатар, бұл мәлімдеме адам мен қоғам арасындағы әртүрлі сапамен байланысты күрделі тосқауылдың бар екенін көрсетеді. Бұл тосқауылда, шамасы, адам өзін толықтай таныта алмайды, өзінің әлеуметтік иелігімен өзін көрсетете алмайды. Шамасы, қоғаммен қатынасы бар адамның әрдайым толығымен көрсете алмайтын, айта алмайтын, жеткізе алмайтын түсініксіз, адамда «қалдық» ретінде қалатын пікірі, сөзі болады.

Руханилық өзін-өзі көрсетудің негізі, адамның өзіне деген қарым-қатынасы. Адамның өзін-өзі тануы оны сыртқы қатынастар субъектісі ретінде ғана емес, қоғамда да көрсетеді. Егер адам өзін өзі Мен деп танитын болса, онда сол Мен оны саналы түрде өзін-өзі көрсетудің нысаны болады. Басқаша айтқанда, рухани жағынан өзін-өзі анықтайтын адамның өзін-өзі тану процесі екі еселенеді. Бір жағынан, өзін-өзі тану арқылы, ол өзін белгілі қарым-қатынас субъектісіне айналдырады, Мен - субъект, басқа жағынан ол Менді белгілі қарым-қатынас объектісіне айналдырады, Мен-объект. Мен қарым-қатынас объектісі ретінде, әрине қоғамнан гөрі өзгеше сипат алады. Бұл Мен - адамнан тыс, оның субъективті рухани әлемі. Бұл Мен нысаны өздігінен субъекті сияқты табиғатқа ие рухани-идеалды объект ретінде белгіленуі мүмкін. Дегенмен, бұл Мен объектісі Мен субъектісінен ерекшеленеді. Сонымен, бұл жағдайда біз адамның өз-өзіне деген қарым-қатынасын, белгілі бір қатынасты көреміз.

Адамның өмір сүруінің және дамуының негізгі ерекшеліктерінің бірі оның өзін-өзі көрсетуі, өзіндік қарым-қатынасқа айналдыра алуында жатыр. Ол өзін дамыту механизміне талдауды, өзін-өзі бағалаудың оң және теріс жағын және үнемі өзін дамытудың бағдарламаларын енгізді. Өзін жеке қарым-қатынасқа айналдыруы, өзіне тән бөлінуі, өзін-өзі алшақтатуы және өзін саналы трансформациялай алуы адам мен қоғамның дамуындағы ең маңызды факторлардың бірі болып табылады.

«Адамның өзіне деген Мен ұғымының шексіз болуы оны Жердегі тіршілік иелерінің барлығынан жоғарылатады. Осыған байланысты ол адам және сананың бірлігі арқасында мүмкін болатын барлық өзгерістері бар, сол бір адам, яғни басқаруға болатын қабілетсіз жануарлардан ерекше өзінің жағдайы мен қадір-қасиеті, нәрселерден мүлдем өзгеше жаратылыс». (И.Кант Антропология с прагматической точки зрения. //Соч.: В 6 т. М., 1963. Т. 6. С. 357. Адамның рухани байлығы интернационализация формасы ретіндегі әлеуметтік тәжірибені игеру. Біз адамның рухани байлығын идеал құбылысымен байланыстырғанымызды айттық. Адам мен қоғам арасында

байланыс тұрғысынан руханилықты идеологиялық құбылыс ретінде қарастырайық. Мұнда идеалдың кейбір қасиеттеріне назар аудару қажет.

Ең алдымен, идеал ретінде руханилық абсолютті сыйымдылығымен, әмбебап ашықтығымен және қабылдау қабілетімен ерекшеленеді. Бұл әлемдегі барлық нәрселер мүлтіксіз игеріле алады, оның ішінде, әрине, қоғамда да. Сондықтан, қоғамның іргелі білім идеясы қоғамның іргелі идеализациясы ретінде толығымен көрінуі мүмкін. Идеалдылық адамның қоғамдағы барлық есіктерге апаратын кілті болып саналады. Бұл идеалдың әмбебап ашықтығы және оның философиядағы әлемнің кез келген қырларына әмбебап ену мүмкіндігі, сананың және идеалдың, материалдың жеке басының идеясы ретінде көрінеді.

Идеал ретінде руханилық дамудың абсолютті экономикасына, әлеуметтік тәжірибені инсталляциялауға ие. Кез келген әлеуметтік құбылыс өзінің заттылығына, материалдылығына немесе түрлі жоспардағы пәнділігіне ие. Бұл техникалық және күнделікті инфрақұрылымның материалдық маңыздылығы, әлеуметтік қатынастардың объективтілігі, саяси құрылымдардың шындықтары және т.б. Егер бұл әртүрлі қоғамның адами дамуы міндетті түрде олардың мәнін, объективтілігін, қоғамдық шындықты меңгеруімен байланысты болса, онда меңгерілетін әлеуметтік құбылыстардың ауқымы жергілікті және шектеулі болар еді.

Адамның рухани әлемінің идеалды табиғаты, ойлаудың ауызша түрлерін дамыту, дамудың осы кедергісін алып тастайды. Жоғарыда айтылғандай, идеалдылық бұл заттардың, процестердің, материалдықты ескермегендегі барлық құбылыстардың объективтілігі.

Демек, руханилықтың тиімділігі айрықша идеал ретінде. Бұл – рухани – өзінің мінсіз табиғатының арқасында әлеуметтік тәжірибе, қоғам әлемінің айрықша байлығы мен әртүрлілігін сіңіреді. Ассимиляция тұрғысынан, кез келген ақпаратты ораудан басқа экономикалық құбылыстар жоқ сияқты. Сондықтан, идеал қоғамның барлық есіктерінің кілті ғана емес, сонымен бірге осы үй-жайлардың мазмұнын өте үнемді түрде осы үй-жайларда өзгертпестен ештеңеге қолын тигізбестен игеруге мүмкіндік береді.

Мұның барлығы идеализм ретінде руханилық адам мен қоғам арасындағы қарым-қатынастың ең қуатты арнасы, ассимиляция нысаны, қоғамның әлеуметтік тәжірибесінің барлық материалдық құндылықтарын, оның материалдық және рухани мәдениетін адамзатты инсталляциялау ретінде пайда болуына әкеледі. Рухани идеализмнің арқасында адамның қоғаммен байланысы әмбебап.

«Руханилық – сыртқы әлемнің универсумын адамның ішкі әлеміне этикалық негізде аудару қабілеті, адамның жеке басын бейнелейтін ішкі әлемді құру, әрдайым өзгертін жағдайларға дейін оның еркіндігін жүзеге асыратын қабілеті болып табылады. Руханилық, сайып келгенде, әлемнің имиджін адамның моральдық заңымен біріктіретін семантикалық космогонға алып келеді».

Адамның руханилығы адамның өмір сүруінің детерминация-императивтілік компоненті ретінде. Адам тұрмысы – бұл тек бар болу деген сөз

емес. Адам өмірі бұл әрқашанда қимыл, іс-әрекет, шындыққа, оның өзгеруіне, жаратылуына, өзін-өзі жаратуға деген ықпалы. Бірақ егер де адам өмірі әрекет болса, онда бұл әрекет қандай басшылықты басқарады, ұйымдастырады, түзетеді деген сұрақ туындайды. Адамның қызметіндегі мұндай сөздің жалпы мағынасына адамның санасы, оның жалпы руханилығы жатады.

Бір сөзбен айтқанда, рухани бастау оңай емес және ол адам қызметін айқындап қана қоймайды, оны толығымен өзіне сіңіреді. Бұл адам қызметіне арналған басқару жүйесі, оның командалық бөлмесі, оның жаны. Руханиятсыз ешқандай адам әрекеті жоқ.

Руханилық және адам қызметі арасындағы байланыс басқа да, аса терең аспектілерді қамтиды. Оның мәні рухани құбылыстардың, рухани адамның үстінен билікке ие екендігінде, оның барлық өмірлік белсенділігіне қатысты маңызды императив ретінде әрекет етеді. Біз адамның рухани байлығының және оның өмірлік әрекеттерінің қарым-қатынасын бағалауға қолданылатын «күш», «императив» терминдерінің бұл қарым-қатынастың күрделілігін қамти алмауын ескертеміз. Бірақ та біз адамның рухына белгілі бағынышты екенін білдіретін басқа, дәлірек ұғымдарды ұсына алмаймыз.

Рухтың күші шексіз әртүрлі формаларда көрінеді. Осылайша, адамның өзін-өзі сыйлауы, өзіне деген құрметі, шындыққа деген адалдығы, жалғандықты қабылдамауы, адамның сенімі, оның ішінде діни сенім – адамның рухани және басқа да көптеген құбылыстары оның өмірінде өте маңызды. Олар қандай да бір іс жасауға итермелейді немесе оларды өзінен аулақ етеді. Және бұл құбылыстар адамды міндетті түрде бағындырады. Рухани күштің шарасы ұтымдылық дәрежесіне, ақиқаттың көрсетілуінің жеткілікті дәрежесіне, адамгершілік дәрежесіне байланысты емес. Адам ең қарапайым көзқарастарды, мүлдем елеусіз тұлғалардың пікірлерін тыңдай алады. Сондықтан, бұл жағдайда біз адамның руханилығының белгілі бір қырларының қасиеттері және олардың дамуы туралы емес, жалпыға бірдей руханилыққа тән белгілі бір сапа, руханилық туралы айтамыз. Мүмкін, бұл биліктің ең шоғырланған көрінісі, рухтың үстемдігі моральдық қағидалар, моральдық императивтер болып табылар. Рухтың билігі адам күшінен соншалықты зор, ол барлық басқа факторлардың, соның ішінде адам түйсігінен де асып түсуі мүмкін. Адамгершілік идеяның идеалдық негізінде сенімділік арқылы жанқиярлық іс-әрекеттерге, өлімге дейін бара алады.

Бұл ерекше билікті, өмірдегі адам рухының императивтілігін немен түсіндірсе болады? Мүмкін, бұны түсіндіруге арналған көптеген тұжырымдар бар шығар. Адам рухы – бұл адамзаттың рухани тәжірибесі, рухтың күші адамның қолдауының жанама, сублималды көрінісі, оның осы жинақталған тәжірибеге деген сенімі. Бұл түсінік социологиялық тұрғыда бейбіт жеңілдетумен байланысты болмаса сөзсіз қабылданар еді. Мүмкін, рухтың адам үстінен билігі адамның күш-қуатынан басқа еш нәрсе емес, өйткені адамның рухы адамның өзі. Немесе адамның үстінен рухтың билік етуі адамның өмірлік әрекеттеріне қарапайым мұқтаждықтарға, бейнеқосылғыларды қалыптастыруға емес, одан да тереңірек, өмірлерін стратегиялық тұрғыдан маңызды перспективалы бағыттармен байланыстыруға қабілеттілігінің көрсеткіші болып

табылар. Мүмкін, адамның үстінен рухтың билік ету күші кейбір құпияны білдіреді. Канттың екі нәрсені ең белгісіз деп санайтыны кездейсоқ емес те шығар: «Менен жоғары жұлдызды аспан, ал менімен бірге моральдық заң».

Руханилық адамның шығармашылық миссиясының серпіні ретінде. Адамның руханилығы адамның шығармашылық айналымымен және оның қоғамдық шығармашылық өзгеруімен байланысты. Бұл қатынас қандай?

Идеалдың объективті негізі мен маңызы бар болса да – көрініс, белгілі бір шындықтардың көбеюі, идеалдық сыртқы ауыртпалықтардан, маңыздылықтан, сыртқы өмірден босатылады. Және бұл құтқару идеалды пластикалық формацияны күшті етеді. Сонымен қатар, идеал адамды кеңістікте және уақытта субъективті шындық ретінде көреді және жұмыс істейді. Адам өмірінің бір бөлігі ретінде әрекет ететін адамның рухани және жан дүниесіне енгізілетін идеал адамға бағынады, оның субъективті өңдеуінің нысанасы болып табылады.

Адамның шығармашылық-трансформациялық белсенділігін түсіну үшін идеализмнің, жалпы руханилықтың икемділігі өте маңызды. Өйткені, шығармашылық деген не? Бұл – жаңа, бұрын болмаған нәрсе жасау. Бұл құру шындықтың элементтерін, қосылыстарындағы өзгерістерді, тәуелділікті өзгертуді болжайды және талап етеді. Адам әлемдегі тәртіпке кедергі келтіріп, оны қайта жасайды. Басқаша айтқанда, адамның шығармашылық жаратылысы – бұл қазіргі әлемдегі өзгеріс, бұл мүлдем жаңа объектіні, жаңа заттардың тәртібін тудыру болып саналады.

Осы тұрғыдан алғанда, адамның рухани қызметі, мінсіз нысандарымен тамаша мінез-құлықсыз мінсіз әрекеті, олардың иілгіштігінің арқасында мүмкін болатын нақты шығармашылық үдерістің үлгісі болып табылады. Идеал нысандармен жұмыс жасау арқылы, оларды біріктіру және олардың қиялының көмегімен рекомбинациялау арқылы, адам әлі жоқ шындықтың жаңа фрагментінің мінсіз бейнесін жасайды және оны жасауға ұмтылады. Адамның қазіргі бар тіршілігінен, тіпті рухани адамнан оңай ығыстыруға мүмкіндік беретін оның иілгіштілігі болып саналады, мүлдем жаңа идеал құрылымдарды, шын мәнінде трансформацияның прототипін жасау да осыған байланысты болып келеді. Басқаша айтқанда, адамның идеализациясы, руханияты – шығармашылық.

Рухани әлемнің болуы тұрмыстың парадоксалды жағдайын жасайды: тұлға берілген әлемді ішкі игілік ретінде қабылдайды және өзіндік Менмен осы өмірге объективті шындықпен қарайды... Рухани әлем тұлға үшін әлемдік тәртіп пен өз өмірінің кез келген нұсқаларын модельдеуге болатын рухани планетарий, яғни жеке әлем болып табылады.

Егер адам өзінің рухани әлемінде оңай және еркін өмір сүруге мүмкіндік беретін өзін-өзі жетілдіру шараларын қолданбаса, өзінің жеке қасиеттерін дамытпаса, шығармашылық қиялдың, шығармашылық қарымның ұйықтап қалуына жол берсе, ол объективті шындықта ештеңе жасай алмайды, яғни әлемге әсер ете алмайды. Шығармашылық мектебі – міндетті мектеп, оның идеалды формалармен еркін қатынасы болып табылады.

Біз жоғарыда айтып өткендей, адамның руханилығы өз кезегінде барлық адам өмірін басқарудың жүйесі, оның қымбат мағыналы императиві болып саналады. Енді біз бұл тезисті келесідей толықтыра аламыз, яғни руханилық идеалдық ретінде адамның шығармашылығында маңызды рөл ойнайды. Ол ішкі модельдің импульсі ретінде, сондай-ақ адамның шығармашылық әрекетінің өзіндік квинтэссенциясы ретінде көрінеді. Адам рухани адам болғандықтын жаратушы болып табылады. «Адамның өзін-өзі тану шығармашылығы оның түпнұсқасы, яғни өзін-өзі тану туынды емес», - деп жазды Н.А. Бердяев (Бердяев Н.А. Философия свободы. Смысл творчества. М., 1989. С. 342.) Адамның рухани байлығы оның еркіндігінің негізі. Адамның рухани байланысы адамның еркін дамуымен тікелей байланысты. Бұл қарым-қатынасты қарастырайық.

Адамның еркіндігі оның адамгершілік потенциалын жүзеге асыруы және іске асуы болып табылады, бұл өзін-өзі жүзеге асыру вакуумда емес, шынайы табиғи және әлеуметтік ортада жүзеге асады. Сондықтан, ол барлық жағдайларға, оның ішінде, әлеуметтік көмекке де, қарсылыққа да жол ашады. Бұл қарсылық адам өмірінің бостандығының маңызды шектегіші болып табылады. Адам осы дәрежеде осы қарсылықты еңсере алатындай дәрежеде соншалықты еркін болады. Егер ол мүмкін болмаса, онда ол еркін емес. Демек, сөзсіз, объективті әлем адамның еркіндік, белгілі бір дәрежеде бостандыққа қарсы тұруының белгілі бір элементтерін ұстанады.

Бұл тұрғыда адамның рухани әлемі мүлде басқа жағдайларды қамтамасыз етеді. Біз адамның рухани өмірінің идеалдылығын материалдық, объективті-заттық әлеммен бірегей деп жаздық, бірақ ол материалдықтың, заттықтың өзінсіз. Және бұл объективтілік, заттылық, адамның рухани белсенділігі, рухани саладағы белсенділігінен айрықша болмағандықтан, материалдық-объективті кедергіге келтірмейді. Сондықтан, адам, өзі қалағандай, рухани-идеалды нысандармен жұмыс істей алады, олардан кез келген комбинацияларды жасайды және ең керемет бейнелерді іске асырады.

Адам өмірінің бостандығына тағы бір келелі тосқауыл – әлеуметтік қатынастар әлеміне қарсылық. Әрбір адам әлеуметтік қарым-қатынастардың нақты әлемінде өмір сүреді және әртүрлі әлеуметтік қатынастарда әрекет етеді. Өмірді жүзеге асыру, қандай да бір трансформацияны жүзеге асыра отырып, адам әлеуметтік әлемде өзгерістер жасайды және сол арқылы өзіне-өзі қарсылық көрсете отырып, өзін объективті түрге қалыптастырады. Әрине, қоғамдағы бұл өзгеріс шынымен де көптеген адамдардың сұрағын тудырады және олардың мүдделеріне қандай да бір дәрежеде әсерін тигізеді. Және бұл реакциялар, бағалаулар адам үшін өте маңызды. Олар бұл реакциялар – ынталандырушы, адам қызметінің белсенділігінің катализаторы және оның еркіндігіне қатысты ерекше шектеулер ретінде әрекет етіп, оны кез келген әрекеттерден аулақ ұстауға немесе оларды қысқартылған түрде жүзеге асыруға мәжбүр етеді. Сол сияқты, әлеуметтік рецептер әлемі, құқықтық нормалар, дәстүрлер, биліктің ықпалы адамның өзін-өзі жүзеге асыруға, оны мәжбүрлеуге немесе көптеген ниеттерінен бас тартуға немесе қоғамның талаптарына бейімделуге мүмкіндік береді. Осыған байланысты адамның қарым-қатынасы,

сөздің кең мағынасында әлеуметтілігі, сондай-ақ әлемнің объективтілігі белгілі бір мағынада адамның еркіндігіне кедергі келтіретіндіктен, оның жүзеге асырылуына кедергі келтіретінін атап өту керек. Бұл қоғам арасындағы қарым-қатынастың нысаны ретінде қоғамның шыншылдығынан, тұтастай алғанда әлеуметтік қатынастар мен байланыстардың объективтілігінен туындайды.

Осы тұрғыдан алғанда, адамның рухани өмірі әртүрлі жағдайда жүреді. Мұнда руханилықтың, идеалдың басқа ерекшелігіне назар аудару керек. Идеализм мүлдем субъективті, ол адамның ішкі рухани әлемінде ғана бар, ол адамның ішкі көзқарасымен ғана көрінеді. Бұл мағынада адамның рухани және мінсіз белсенділігі мүлдем тәуелсіз және сыртқы әлемнен жабық, ол өзінің объектісінде қызмет көрсетуде толық ашылмаған.

Сыртқы әлемнен бұл жабықтық адамның өмірінің мәніне тән адамның рухани өмірінің тығыздығы оның ең іргелі негіздерін көрсетеді.

«Адамның осы ішкі сезімін басып алу мүмкін емес, оған зорлық-зомбылық жасау мүмкін емес, сондықтан мораль нормасы қол жетімсіз. Адамның құндылығы оның ішкі пәрменімен анықталады, сондықтан адамгершілік тұрғыдан өзіндік еркіндік болып табылады» (Гегель Г. Соч. Т. 7. 128-бет).

Егер де адамның рухани-идеалдық әлемі мүлдем жабық және сыртқы әлеуметтік әлемнен қорғалған болса, демек бұл дүниеде адам басқа адамдардан, әлеуметтік қарым-қатынастар мен тәуелділіктерден, әлеуметтік нормалардан, дәстүр, және кедендік реттеуден қысым көрмейді. Адам қоғамның ықтимал реакцияларынан қорықпауы тиіс. Бұл жағдайда ешқандай рухани өмірде қоғамдық тосқауыл жоқ, адамға мүмкін болатын тыйымдарды ойламауына болады, ол ойлай алады, белгілі бір нәрсені қалай алады және де ешқандай тосқауыл жоқтай, қалаған нарселерден бас тарта алады.

Осыған байланысты, адамның рухани өмірінің белсенділігі оның объективті әлеуметтік және объективті қызметіне қарағанда бірнеше өлшемдегі еркіндік болып табылады.

Сонымен, адамның рухани-идеалды өмірі заттардың материалдық объективтілігіне, әлеуметтік және әлеуметтік байланыстарға және қатынастарға қарсылық білдірмейді. Олардан айырылғандықтан, адамның өзін-өзі толыққанды жүзеге асыруы, адамның тереңірек өз-өзіне енуі үшін жағдайлар жасалады. Міне, адамның ең терең қалауы, оның шын ниеттері мен мақсаттары, оның имманент-адамдық маңызы айқын көрінеді. Басқаша айтқанда, осы тұрғыдан алғанда, оның руханилығында адам нақты объективті өмірлік белсенділігіне қарағанда әлдеқайда еркін заттық болып табылады.

Адамның рухани өмірінің еркіндік өлшемі туралы айтатын болсақ, адамның рухани және материалдық-объективті әрекетін таза механикалық салыстыру үшін бүкіл затты азайту дұрыс емес, бір облыста бұл көрсеткіш жоғары, басқа жерде ол төмен. Бостандық – қызметтің сапасы емес, ол рухани немесе идеалды немесе объективті қызмет. Бостандық адамның терең, іргелі сапасы, оның болуының негізі, жаратуы, шығармашылығы. Бұл тұрғыда рухани өмір бостандығының кең мүмкіндіктері адам рухының өркендеуінде адам өмірінің терең негіздерін, еркіндікке деген ұмтылысын түсінеді]. Оның рухани

күйінде, оның еркіндігінде, ол адам ретінде айқын көрінеді. Өйткені, бостандық өлшемі адамның адамгершілік өлшемі болып табылады. Гегель де дұрыс жазған: «Адам осындай еркіндікте ... Рухтың еркіндігі – табиғаттың ең басты қасиеті».

«Бостандық – бұл қоғамдық жаза қорқынышынан немесе аштық қорқынышынан, тіпті досыңнан шықпаса да сөгіс қорқынышынан қорықпай әрекет ету мүмкіндігі» (Кропоткин П.Л. Современная наука и анархия. М., 1990. С. 388).

«Жаңалықтың ферменттері, болашаққа деген шығармашылық ұмтылысы жеке рухтың тереңдігінде жатыр, бәрі де жаңадан басталады, өйткені біз өзіміздің еркіндігіміз деп атайтын осы жұмбақ ештеңеден басталмайтын ең терең орталықта жатыр» (Франк С.Л. Духовная основа общества. М., 1992. С. 126).

«Әлемдегі еркіндіктің орны адамның алдындағы нәрсемен байланыссыз, онсыз жоқ – ойлаудың «өнімі» ретінде мінсіз. Санадан бұрын болмаған және саналы түрде пайда болмайтын нәрсені жасау қабілеті – адамның ең маңызды сипаттамасы, құралдарды шығаруға қарағанда әлдеқайда іргелі. Адам өмірінің өзіндік ерекшелігі болып табылатын шара адам адамға тән қасақана болып табылады. (Зотов А.Ф. Выступление на дискуссии «Право, свобода, демократиям/Вопросы философии. 1990. № 6. С. 25).

Жалпы адамның өміріндегі руханилықтың рөлін сипаттайтын болсақ, ол адамның мән-мағынасының рухани жағынан екенін тағы да айта кету керек.

Біріншіден, адамның рухани жағы адамға тән іс-әрекеттің, трансформацияның импульсін сипаттайды. Адамның рухани өмірінде, адамның өмір сүруінің шығармашылық және шығармашылық принциптері, адамның бостандығы оның ең негізгі қасиеті ретінде, олардың тамырларында жатыр. Және бұл адамның рухани өмірінен басталатын трансформацияның, шығармашылықтың, еркіндіктің басталуы, сонымен бірге барлық адамның өмірлік белсенділігіне әсер етеді, оны басқарады.

Екіншіден, адамның руханияты оның мәні болып табылады, өйткені онда адамның мазмұны, оның байланысы мен әлеммен және қоғаммен қарым-қатынасы, адамзаттың ішкі байлығының барлық байлығы жинақталады. Руханилықта адамның әлеуеті зор, ол оны қоғаммен теңестіреді, бұл оны қоғамға ықтимал теңдестіреді. Ақырында, үшіншіден, рухани адамның мәні адамның жеке адамгершілігінен ажырамайтын, оның бірегейлігі мен қайталанбайтындығымен байланысты. Сонымен қатар, руханилық, идеализм тек адамның жеке қасиеттерімен үйлеспейді, ал шын мәнінде оның органикалық өнімі, өрнегі болып табылады, себебі адамның рухани өмірінің тірі адамы жоқ. Басқаша айтқанда, адамның руханилығы өзінің жеке қасиетін жоққа шығармайды, оны белгілі бір қайталама шамаға дейін азайтпайды, керісінше тікелей осы жеке даралықта өсіп, оны тікелей бейнелейді.

«Әлемнің гуманитарлық көзқарасының мәселесі - адамның үстіртін үстемдік-өкілділік шектеулерін жеңіп, онтологиялық жағынан маңызды фактордың салмағын алатын көрінісі. «Рухани бастаманың проблемасына адамның мәселесі – изоморфизм» деген тақырыпта рухани мәртебесі туралы мәселе көтерілді. Адамның өзін-өзі бағалауы. Адамның рухани,

шығармашылық, еркіндігі сияқты осындай іргелі және терең қасиеттерін бөліп көрсете отырып, олардан басқа адамның өмір сүру сапасын өзін-өзі бағалаудың өзіндік құндылығы ретінде қоюға болар еді. Бұл қасиеттің мәні әр адамның барлық іс-әрекеттері, оның бүкіл өмірі осы өмірдің мән-мағынасы, оның құндылықтары туралы нақты мәлімет ретінде көрінеді. Адам не істесе де, қандай мақсатқа ұмтылса да – үй салу, жаңа технологиялық схемаларды ойлап шығару, романдарды жазу, балаларды тәрбиелеу, агрессоршылармен күресу және т.б. ол әрдайым және барлық жерде өзі үшін өз өмірінің мағынасын іздейді және жеке адамның өзіндік құндылығын белгілейді.

Әрине, бұл мағына-құндылықты өзін-өзі бекітудің дамуы айтарлықтай өзгеше, әртүрлі түсінікті болуы мүмкін. Бірақ бұл айырмашылық, түсінік формасы, түсінік дәрежесі әр адамның өмір сүру негіздерінің бірі ретінде сезім-құнды өзін-өзі растаудың терең тармағын жоққа шығармайды, онсыз ешбір адамның тіршілік етуі мүмкін емес.

Гегель бұл туралы былай деп жазды: «Тақырыптың шексіз құқығы оның жұмысында қаншалықты қанағаттанғандығын, оның жұмысында екенін көрсетеді. Егер адамдар бір нәрсеге қызығушылық таныту керек болса, онда олар өздері оған қатысуы керек, өзін-өзі бағалау үшін қанағаттанушылық табуы керек. Сондықтан, қанағаттануды алатын белсенді адамдарсыз ештеңе болмайды және ештеңе жасалмайды; олар жеке тұлғалар, олардың ерекше қажеттіліктері, ұмтылыстары, жалпы мүдделері бар; осы қажеттіліктердің арасында олар өздерінің қажеттіліктері мен ерік-жігерін ғана емес, өзінің жеке түсініктеріне, сенімділігіне немесе кем дегенде жеке пікіріне сәйкес келетін пікірге ие болуы қажет және қажеттілігі оянған болса ақыл, пікір және парасат керек. Сонда адамдар, егер олар осы себеппен әрекет етуі керек болса, онда олар өздері ұнатқанын қалайды, сондықтан олар оған қатыса алатындай, өздерінің сіңірген еңбегі, оның заңдылығы, артықшылығы, пайдалылығы туралы пікірін басшылыққа алады». Мына сөз жақсы айтылған «субъектінің шексіз құқығы!» Біз осында субъектінің шексіз көре алу құқығын, оның бүкіл өмірінің мағынасын, құндылығын дәлелдеуге қосамыз. Дәл осы құқық адамды адам етеді. Адам өмірінің іргелі ерекшелігі ретінде маңызы бар құндылықты бекіту руханилық, шығармашылық еркіндікпен тығыз байланысты. Бұл қасиеттер өздігінен бекітілгендіктен, өз кезегінде олардың өзін-өзі бекітуі арқылы жүзеге асады.

Өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар:

1. Адамның рухани болмысының мәнін түсіндіріңіз.
2. Әлеуметтік сана мен қоғамдық тұрмыс қалай өзара байланыста екендігін түсіндіріңіз.
3. Қоғамдық, топтық және жеке сананың өзара байланысын анықтаңыз.
4. Рухани сананың даму ерекшелігін көрсетіңіз.
5. Адамның теориялық психологиялық (рухани) деңгейлерінің өзара байланысын сипаттаңыз.
6. Қоғамдық сана, дүниетаным, идеологияның өзара қатынасын нақтылаңыз.
7. Әлеуметтік сананың негізгі нысандарын, түрлерін және деңгейлерін атап өтіңіз.

III. ӘЛЕУМЕТТІК ФИЛОСОФИЯДАҒЫ ҚОҒАМ ДАМУЫНЫҢ САЯСИ ЖҮЙЕСІ

3.1. ҚОҒАМНЫҢ САЯСИ ЖҮЙЕСІ ЖӘНЕ САЯСИ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ

Саяси жүйе қоғамның басқа салаларын басқару үшін қызмет етеді. Ол интегралдау қызметін атқарып, қоғамдық жүйелердің жиынтығын органикалық тұтастыққа айналдырады. Саяси жүйе бірқатар саяси субъектілік жиынтықтардан (элиталар, мемлекеттер, партиялар, қоғамдық-саяси ұйымдар) және олардың арасындағы қарым-қатынастан тұрады. Қоғамның саяси жүйесінің басты элементі мемлекет және оның әлеуметтік философиялық және әлеуметтік тұрғыдан алғанда билігінің, халқының, аумағының және олардың арасындағы қарым-қатынастардың жиынтығы. Осылайша, мемлекет бірнеше әлеуметтік саланың: саяси, демографиялық, географиялық салалардың бөлігін қамтиды. Саясаттану ғылымында мемлекет көбінесе мемлекеттік билікке және қоғамның саяси жүйесіне ғана қатысты болып келеді.

Мемлекеттік билік (мемлекет саяси тұрғыдан алғанда) мыналардан тұрады; саяси элита, мемлекеттік аппарат, құқықтық нормалар (конституция, заңдар, нұсқаулар, т.б.), осылардың негізінде мемлекеттік элита, бюрократия және азаматтардың жұмыс атқаруы; саяси зорлық-зомбылықты жүзеге асыратын материалдық ресурстардан (қару, қаржы, байланыс, көлік, түрме және т.б.) тұрады. Мемлекеттің тұрғындары сол қоғамның демографиялық саласын қалыптастырады, мемлекет азаматтары ретінде (мемлекеттік билікке құқықтар мен міндеттерге ие адамдар) экономикалық құрылымдарда немесе саяси құрылымдарда қарастырылады. Мемлекеттің аумағы оның географиялық аймағына айналып, мемлекеттік билік пен заңдары қолданылатын ортаны қалыптастырады. Бұл мемлекеттің заңнамасына жатады және халықаралық шарттармен танылады.

Мемлекеттік биліктің негізгі функциялары:

- идеологиялық – бағдарламалық мақсаттарды, жоспарларды, оларды жүзеге асыру мерзімдерін дамыту;
- қорғаныстық – қоғамдағы ішкі тәртіпті сақтау;
- әскери – қорғаныс және шабуыл;
- құқықтық – құқықтық нормаларды белгілеу;
- кадрлық – даярлау, кадрларды бөлу;
- ұйымдастырушылық – шешімдердің орындалуы, түрлі органдардың қызметін үйлестіру, халықты жаппай жұмылдыру және т.б.
- экономикалық – салық жинау, ірі экономикалық жобаларды іске асыру, елдің қорғанысын ұйымдастыру және т.б.
- білім берушілік – жас ұрпақты тәрбиелеу;
- ғылыми – ғылыми зерттеулерді ұйымдастыру және т.б.
- әлеуметтік – халықты жұмыспен қамту, тұрғын үй, медициналық қызмет көрсету және т.б.

Алғашқы қоғамдық құрылыста мемлекет болмады: ол тек саяси және экономикалық қоғамдарда пайда болды. Шығыста Азиялық қалыптасу деспоттық мемлекет халықтың саяси қалыптасуына ықпалдасу орталығына айналды. Нәтижесінде, мемлекеттің жоғарыда аталған барлық функциялары бірігу (интеграция) сипатына ие болып, адамдарды күшті мемлекеттік аппараттың бір бөлігіне айналдырды. Осындай мемлекеттің пайда болуының себебі ұлттың өмір сүруге деген ұмтылысы болды.

Батыста экономикалық қалыптасуға орай демократиялық мемлекет халықтың шоғырлану орталығына айналды. Нәтижесінде, Батыс қоғамдағы жоғарыда аталған барлық функцияларды үйлестіруші сипатқа ие болды, және жеке меншік иелері өздері арасында нарықтық қатынастарға түсетін болды. Мұндай мемлекеттің пайда болуының себебі жеке меншік иелер тобының пайда болуында жатты. Ал деспоттық және демократиялық мемлекеттің арасындағы айырмашылық «Қоғамның саяси және экономикалық қалыптасу» бөлімінде сипатталады.

Саяси элита маңызды саяси шешімдерді жасайтын адамдардан тұрады. Оған президенттер, министрлер, саяси партиялардың көшбасшылары, кәсіподақтар, сондай-ақ беделді жазушылар, ғалымдар, журналистер және т.б. кіреді. Саяси элитаның қалыптасуы бұл саяси жүйе үшін ең құнды адамдарды таңдауының нәтижесі. Әрбір саяси жүйеде осындай іріктеу механизмі бар және ол әрдайым жетілдіріліп отырады. Саяси элита көптеген артықшылықтарға ие болады. Ол бір жағынан, оның тиімді жұмыс істеуі үшін жағдай жасаса, екінші жағынан оның қызметін ынталандыру нысаны болып табылады. Саяси элитаның басты позициясы – қоғамның мүддесі үшін жауап беру, өйткені ол адамдарды жетелеуге қабілетті қоғамның ең белсенді және шығармашылық бөлігі. Саяси элита мемлекеттік бюрократия (аппараттар) арқылы халықтың үстінен үстемдік жасайды. Мемлекеттік бюрократия саяси жүйенің жоғарғы бөлігі (саяси элита) және оның негізі (азаматтар) арасында делдал ретінде әрекет ететін саяси жүйе. Мемлекеттік бюрократия саяси элитаның шешімдерін бағыттаушысы және орындаушысы болып табылады, және оларды кәсіптік ортада төреші, полиция, салық инспекторы және т.б. арқылы нақты жағдайларда жанама бақылау арқылы басқарады.

Мемлекеттік бюрократия, бір жағынан, билеуші таппен қоғамның мүдделерін білдіруге, ал екінші жағынан, өз мәртебесін сақтау мен нығайтудың мүдделеріне ие болады. Егер мемлекеттік бюрократия бақыланбаған болса, онда ол өз өкілеттіктерін кеңейтуге ұмтылады. Бұл саяси жүйенің бюрократизациясына әкеледі. Сол себеппен, Макс Вебер қоғамда билік мәселесі бюрократияны бақылау мәселесі деп мәлімдегені кездейсоқ емес. Мемлекеттік бюрократияның әлсіздігі кез келген саяси жүйе үшін қатерлі болып табылады. Бұл әлсіздік саяси жүйе үшін кері әсерін тигізеді, бірақ онсыз да болмайды. Өйткені, әлеуметтік революциялар кезеңінде бір бюрократтардың басқа, шені жоғары (большевиктер сияқты) бюрократтармен ауысуы орын алады, немесе бұрынғы кеңестік республикаларда көрініс тапқан ұлттық белгілер бойынша ауысады. Саяси тұрғыдан элита өз күшін жақтаушы топтар арқылы жүзеге асырады, сондықтан оған «адал» болып табылатын

бюрократияның қалыптасуы өте маңызды міндет болып табылады. Бұны патша билігін бюрократиялық аппаратқа ауыстырған Ленин мен большевиктер жақсы түсінді. Халық билеуші элитаның қалауын қабылдаған кезде, іс жүзінде билік басындағы элитаның алға қойған мақсаттары мен міндеттерін де қабылдайды. Саяси элиталар зорлық-зомбылыққа негізделген биліктің әлсіз екенін түсінеді. Олар бұл үшін әртүрлі идеологияларды қолдана отырып, онымен қоса оларды халықтың санасына енгізе отырып, келісімге жетуге тырысады. Саяси элита халықтың қалауына, әділдік сезіміне, пролетарлық интернационализмге және т.б. шақырады. Олар адамзат алдында жалпыға ортақ құндылықтарды тасымалдаушылар ретінде көрінуге тырысады.

Саяси партиялар экономикалық немесе аралас саяси-экономикалық қоғамның саяси жүйелерінің элементі болып табылады. Олардың негізгі функциясы кейбір мақсаттарға жету үшін саяси билікті құру, ұйымдастыру және жүзеге асыру. Саяси партиялар өздерін кейбір класс немесе әлеуметтік топтың мүдделерін білдірушілер ретінде ұсынуға тырысады. Осыған байланысты, Ресей дамуының қазіргі кезеңі көптеген саяси партиялардың пайда болуымен сипатталады. Олардың көпшілігі өздерінің әлеуметтік базасын, яғни, қандай топтар мен әлеуметтік топтардың мүдделерін білдіруі керек екенін әлі анықтамаған. Бұл ресейліктердің аралас және экономикалық формацияны қалыптастыру үшін тағы бір әрекетінің дәлелі болып келеді.

Саяси жүйелердің маңызды элементі кейбір кәсіби және саяси функцияларды орындайтын әлеуметтік-саяси ұйымдардың рөлі үлкен. Бұл ұйымдарға бұқаралық ақпарат құралдары БАҚ, кәсіподақтар, шіркеу және т.б. кіреді. БАҚ-ты заң шығарушы, атқарушы, сот биліктерінен кейін тұратын төртінші билік деп те атайды. Олар ақпаратты өндіру мен тарату, қоғамдағы білім беру және тәрбиелеу рөлін атқарады, сонымен қатар саяси рөлді де атқарады. Кәсіподақ, лоббист, кәсіпкерлік ұйымдар мемлекеттік билік пен азаматтар арасындағы маңызды делдалдылықты жүзеге асырады. Мысалы, кәсіподақтар әртүрлі кәсіби топтардың (шахтерлер, мұғалімдер, ардагерлер және т.б.) мүдделерін білдіре отырып, мемлекеттің билік саясатына елеулі әсер етуі мүмкін. Адамдардың көп шоғырлануы мен дүниетанымына байланысты дін орталықтарының да саяси өмірде орны ерекше. Экономикалық немесе аралас қоғамның саяси жүйесінің маңызды элементі азаматтық қоғам болып табылады.

Азаматтық қоғам халықтың мүддесін білдіретін және олардың мемлекет алдында қорғайтын партиялардың, қоғамдық-саяси ұйымдардың және олардың арасындағы қатынастардың жиынтығы. Қатаң иерархиялық мемлекеттік билікке қарағанда, азаматтық қоғам негізінен көлденең және демократиялық түрде сипатталады. Қазіргі либералдық-капиталистік және буржуазиялық социалистік қоғамдарда діни қауымдастықтың саяси салада рөлі мен орны өте маңызды. Саяси жүйелерді түрлі себептермен жіктеуге болады, олардың кейбіреуі күрделі болып келеді. Марксистік көзқарасқа сәйкес, құл иеленушілік, феодалдық, буржуазиялық және кеңестік саяси жүйелерді бөліп қарастыруға болады. Саяси режимнің сипатына байланысты, яғни, билік қатынастарына қарай барлық саяси жүйелер тоталитарлық, авторитарлық және

демократиялық болып бөлінеді. Тоталитарлық (диктатуралық) жүйелерде, билік азаматқа, қоғамдық ұйымдарға және азаматтық қоғамға үстемдік етеді. Егер авторитарлық режимде азаматтар мен саяси ұйымдар авторитарлық билікке (теократиялық, монархиялық, әскери) қарсы болмаса, олар белгілі бір құқықтар мен бостандыққа ие бола алады. Демократиялық жүйеде сайлаудың, бақылаудың және саяси биліктің өзгеру тетіктері жұмыс істейді.

Саяси жүйені азаматтық қоғамның сипатына, саяси рөлдердің саралануына байланысты дәстүрлі және жаңартылған (модернизацияланған) деп бөлуге болады. Дәстүрлі саяси жүйе дамымаған азаматтық қоғам (саяси белсенді емес азаматтар), саяси рөлдердің әлсіз саралануы, билікті дәлелдеудің харизматикалық тәсілі деп сипатталады. Жаңартылған қазіргі саяси жүйелерде дамыған азаматтық қоғам, түрлі саяси рөлдер, билікті негіздеудің негізді заңды жолы болады. Саяси даму, қазіргі кезде қоғамда көрініс тапқан дәстүрлі қоғамнан жаңартылған қоғамға көшу мысал бола алады. Саяси жүйелер өзгеруге және бейімделуіне байланысты консервативті және ауыспалы деп бөлінеді. Консервативті жүйелер белгіленген саяси тәртіпті сақтауға бағытталған (мысалы, Брежнев кезеңіндегі кеңестік саяси жүйе). Ауыспалы жүйе белгілі бір өзгерістерге бағдарланған және өз кезегінде оларды реакциялық және прогрессивті деп бөлуге болады. Біріншісі бұрынғы кезге бағытталса, екіншісі қазіргі кезеңге бағытталған. Билік шоғырлану дәрежесіне байланысты саяси жүйені орталықтандырылған және орталықтандырылмаған деп ажыратады. Орталықтандырылған саяси жүйе арқылы билік бір саяси субъектінің; император, президент, диктатор қолында болады. Ал орталықсыздандырылған жүйеде заңнамалық, атқарушылық, соттық немесе орталықтанған және муниципалды болады.

Саяси саланың функционалдық құрылымы оның барлық негізгі элементтерінен (элита, бюрократия, партиялар, бұқаралық ақпарат құралдары және т.б.) саяси санадан, саяси биліктен, саяси белсенділіктен, саяси қатынастардан тұрады. Саяси сана бұл адамдардың топтық және қоғамдық мүдделері алға қойылатын саяси сезімнен, көзқарастардан, идеялардан және бағыттардан тұрады. Саяси сананың басқа да әлеуметтік сана секілді, танымдық, мақсаттық және реттеуші функцияларын орындайды. Саяси сананың танымдық функциясы ұйымдық тұрғыдан табиғи, демографиялық, әлеуметтік, экономикалық жағдайларын түсінуден тұрады. Бұл әскер, сайлау, парламент, саяси партия, сот және т.б. әлеуметтік ұйымдардың пайда болуынан және жетілдіруінен көрініс табады.

Саяси сананың объективті функциясы саяси басшылардың, элитаның және партиялардың тікелей және қашықтан мақсатты мүдделерді, жоспарларды және саяси қызметтің бағдарламаларын дамытуда көрініс табады. Ал саяси сана-сезімнің функциясы мемлекеттік бюрократияның, еліміздің азаматтарының кері байланыс негізінде мақсаттарын, бағдарламаларын, жоспарларын жүзеге асыруда көрініс табады.

Элитаның, мемлекеттік бюрократияның, саяси партиялардың және т.б. саяси сана-сезімін ажырата білу керек. Билеуші элитаның санасы саяси жүйенің жұмыс істеуіне ең көп ықпал етеді. Өйткені, ол мемлекеттік бюрократияның

негізгі қызметі болып табылатын мақсаттарды, бағдарламаларды, жоспарларды әзірлейтін ұйым болып табылады. Билеуші элитаның саяси санасы мен саяси партиядағы элитаның арасында айтарлықтай айырмашылықтар бар. Бұл айырмашылықтар көбіне саяси, экономикалық, әлеуметтік және рухани даму жолында қоғамда идеологиялық күрес тудырады. Негізінде, саяси билік (табиғаты, рөлі, түрі, дамуы және т.б.) бұл саяси емес сипаттағы билік түрі болуы мүмкін. Оның ең көп тараған тұжырымдамасы М.Вебердің билік анықтамасы болып табылады. Осы тұжырымдама бойынша, билік бұл бір субъектінің екінші бір субъектіні сендіру, тәртіп, зорлық-зомбылық және т.б. арқылы әсер ету мүмкіндігі. Осылайша, ол билеуші мен мойынсұнушының арасындағы билеушілік қарым-қатынасын білдіреді. Егер бағынатын адам бас тартса, билік жоғалады. Саяси билік тайпалық қоғамның ыдырауы мен ежелгі немесе азиялық қоғамның қалыптасуы кезінде тайпалық биліктен туындады. Оның себебі әскери қақтығыстардың, артық өнімнің, жеке меншіктің, таптық күрестің пайда болуына әкеледі. Саяси билік саяси жүйенің күші, бір жағынан, қарсы топтар мен әлеуметтік топтарды салыстыру үшін, екінші жағынан, экономикалық жетекші топтың үстемдігін қамтамасыз ету үшін қажет. Саяси билік бұл саяси жүйенің элементтері қоғамның азаматтарына және азаматтардың тиісті саяси нормаларға негізделген бұйрықтарға бағыну міндеті. Осы ұғымнан саяси биліктің негізгі белгілерін атап көрсетуге болады:

1. Қоғамның барлық азаматтары билік басындағы саяси жүйеге кіретін азшылық және көпшілікті құрайтын бағынышты халықтан тұрады. Егер биліктегі жоғарғы орган төмендегі органдарға үстемдік жасаса, саяси жүйедегі жоғарғы және төменгі органдар арасында да осындай билікті қарым-қатынас орнайды. Сондықтан, саяси билік әдетте әртүрлі саяси субъектілердің күшімен анықталады.

2. Биліктік қатынастар саяси нормаларға негізделген; мемлекет, партия, кәсіподақ, дін орталығы және т.б. тұрады. Мемлекеттік нормалар бұл конституциялар, заңдар, нұсқаулықтар. Партия, кәсіподақ, дін орталығы, т.б. нормативтер олардың басқарушы органдарының жарғылары мен шешімдері. Сондықтан, кейбір авторлар саяси билікті қоғамдағы адамдардың мінез-құлқын реттейтін саяси нормалар жүйесін анықтайды.

3. Саяси билік саяси, экономикалық және моральдық санкциялардың дамыған жүйесі, жазалар мен сыйақыларға негізделген. Рулық жүйесінен айырмашылығы, бұл санкцияларды арнайы жазалау ұйымдары прокуратура, полиция, әскер және т.б. жүзеге асырады. Санкциялар жүйесі бюрократиялық аппарат көмегімен бұйрықтарды орындауға қоғамның мәжбүрлі азаматтарының құралы ретінде әрекет етеді.

4. Азаматтар әрдайым психологиялық және саналы түрде саяси элитаның билігін мойындайды және жазалаудан немесе сыйақыдан қорқу үшін ғана емес, сонымен бірге олар билікті өз еріктерімен мойындайды, ал өздері үшін мойынсұну олардың міндеті болып табылады. Бұл заңдылық тұжырымдамасында көрініс табады, онсыз саяси билік қалыпты жұмыс істей алмайды.

5. Саяси биліктің субъектілері әрдайым мынадай саяси, материалдық, адамгершілік артықшылықтарға ие, олар: заңды қолсұғылмаушылық, жоғары жалақы, шетелге саяхат және т.б. Бұл үшін олар ынтымақпен жұмыс істеуі керек.

Саяси жүйенің маңызды функционалды элементі оның саяси ұйымдарының қызметі, қоғамның түрлі салаларын басқару: техникалық, экономикалық, әлеуметтік, рухани, саяси және т.б. Демографиялық, демо-әлеуметтік, экономикалық, халықаралық саясатты ажырата білу. Әрбір қызмет түрі, бір жағынан, таза кәсіптік сипатқа ие техникалық, экономикалық, әлеуметтік және басқа да саяси емес ұйымдарға, мысалы, автокөлік өндірісі концерніне, ал екінші жағынан бұл қызметті ұлттық мүдделерге қажетті саяси арнаға бағыттайтын саяси ұйымдарға бағытталған. Саяси мақсаттар мен бағдарламалар техникалық, экономикалық және демократиялық сипатқа ие болады және тиісті іс-әрекеттердің интеграциялық реттеушісін қалыптастырады. Мысалы, біздің еліміздегі социалистік және капиталистік қайта құру бағдарламаларын салыстырып көріңіздер. Мемлекет, партия, кәсіподақ бюрократиясы да саяси жүйенің қызметіне айтарлықтай әсер етеді. Саяси ұйымдардың қызметі мен саяси белсенділікті ажырата білу қажет. Кей жағдайларда саяси ұйымдардың қызметі саяси жүйемен байланысты болмауы да мүмкін. Саяси қызмет бұл саяси жүйенің билік қатынастарында басымдылық пен бағыныштылығына саяси субъектінің саналы және ерікті араласуы болып табылады.

Саяси әрекет әрдайым саяси жүйені, саяси ұйымдарды белгілі бір әлеуметтік топтардың мүддесін білдіретін белгілі бір мақсаттарға қол жеткізу үшін бағыттайды. Мысалы, демонстрация, сайлауға қатысу, конституциялық төңкеріс, қарулы көтеріліс және т.б. Саяси қатынастар әртүрлі саяси партиялардың арасында әртүрлі саяси билік мәртебесі мен саяси қызметі негізінде пайда болады. Мысалы, Президент пен әкімдер арасындағы қарым-қатынасты айтсақ болады. Субъектілер арасындағы саяси қатынастар конституциямен, заңмен, нұсқаулармен реттеледі. Олар саяси коммуникацияның түрлерін, мысалы, Президенттің халыққа жолдауы, еңбекшілердің саяси билік органдарына жіберген хаттары және т.б. қамтиды. Саяси жүйенің тұтастай және оның саяси ұйымдарының дұрыс жұмыс атқаруы тиімділік тұжырымдамасымен сипатталады. Егер мемлекет азаматтары өз өмірлеріне, медициналық, білім, көлік қызметтеріне және т.б. қанағаттанса, саяси жүйе тиімді жұмыс атқарып жатқанын білдіреді. Жалпы алғанда, саяси жүйенің тиімділігі мыналармен анықталады:

- тұрақтылық өмір сүру ұзақтығы;
- бейімделу сыртқы өзгерістерге реакцияның жеткіліктілігі;
- өнімділік пайда болған мәселелерді шешу қабілеті;
- заңдылық азаматтардың қолданыстағы саяси режимді қолдауы.

Егер қоғам тірі ағза болатын болса, онда генетикада ақпараттық жүйеде қоғамның табиғи, демографиялық және өзге де сыртқы жағдайларға бейімделетін жүйесі болуы керек. Бұл рөлді, ең алдымен, қоғамды жаңа жағдайда тудыратын, қазіргі жағдайы мен алдыңғы кезеңінің арасындағы үздіксіздікті қамтамасыз ететін бюрократия атқарады. Әлеуметтік организмді

жаңғыртудағы мемлекеттік биліктің рөлі туралы айтатын болсақ, біз басқа факторлардың: тілдің, менталитеттің және т.б. маңыздылығын да атап көрсетеміз.

Өзін-өзі бақылау сұрақтары:

1. Қоғамның саяси жүйесіндегі құрылымға не кіреді, көрсетіңіз.
2. Қоғамның саяси жүйесінің негізгі функциялары қандай, ашып беріңіз.
3. Қоғамның саяси жүйесінің функционалдық құрылымын талдаңыз.
4. Сіз саяси режимдердің қандай түрлерін білесіз, сипаттаңыз.
5. Саяси және әлеуметтік қарым-қатынас қалай өзара байланыста болады, сараптаңыз.
6. Саяси биліктің негізгі белгілерін анықтаңыз.

3.2. ҚОҒАМ ДАМУЫНЫҢ САЯСИ СУБЪЕКТИЛЕРІ

Қоғамның саяси процесі саяси субъектілердің қызметін орындауымен сипатталады. Бұл экономикалық, саяси және аралас қоғамдарда әртүрлі болып келеді. Бір жағынан, саяси үдеріс келесі саяси әрекеттерден көрініс табады; саяси мүдделерді дамыту мақсаттар, саяси шешімдер қабылдау, мемлекеттік билік арасында билікті бөлу және қайта бөлу; азаматтардың немесе субъектілердің орталық үкімет қабылдаған шешімдерді орындауына көңіл бөлу және т.б. Екінші жағынан, саяси үдеріс саяси элиталардың, бюрократияның, түрлі субмәдениеттердің өзара түсіністік дәстүрлерінің және басқа да көптеген факторлардан тұратын: сайлау, демонстрация, террор, заңсыз партиялардың қызметі, жаһандануға қарсы сөз сөйлеу және т.б. қамтиды. Онда адамдардың стереотиптері мен наным-сенімдері қызмет атқарады. Қоғамның саяси процесі (саяси болмысы) алдын-ала белгіленбейді және ол әлеуметтік объектінің бөлігі және бір түрі болып табылады. Қоғамдық мүдделерді дамыту саяси элиталардың мақсаттары мен қарсы элиталардың, бюрократияның, партиялардың және қоғамдық-саяси ұйымдардың әрекеттерінің қиылысу нүктесінде қалыптасады. Бұл жерде орталық рөл мемлекеттік биліктің жоғары институттарында (тоталитарлық, авторитарлық, демократиялық) болады.

Мысалы, демократиялық елдерде саяси процесс қалыптасады және әдетте сайлау циклына байланысты жұмыс істейді. Халықтың саяси белсенділігінің шыңы мемлекеттік биліктің жоғары заң шығарушы және атқарушы органдарында сайлау кезінде түседі. Саяси шешімдерді әзірлеу үдерісі саяси процестің негізгі құрылымдық байланыстарының мазмұнын анықтауға мүмкіндік береді:

- саяси шешімдерді қабылдайтын ұйымдарға әртүрлі бірлестіктердің қызметі, саяси қатысу нысандары арқылы топтар мен азаматтардың саяси мүдделерін көрсету;
- саяси шешімдерді әзірлеу және қабылдау;
- «жоғарғы» және «төменгі» деңгейлердегі кешенді өзара әрекеттесу, энергия ресурстарын жұмылдыру, халықтың саяси мінез-құлқын реттеу, элиталардың қызметін бақылау, саясатты қорытындылау және түзету арқылы саяси шешімдерді жүзеге асыру.

Әрбір билік тармағы (заң шығарушы, атқарушы, сот) тәуелсіз ғылыми және аналитикалық функцияларды орындау арқылы оңтайлы шешімдер қабылдауға ықпал ететін өз сараптамалық кеңестеріне, консультанттардың топтарына, интеллектуалды қолдаудың өзге де құрылымдарына ие болады. Қоғамның нақты қажеттіліктеріне сәйкес келетін саяси шешімдерді әзірлеу мүмкіндіктері бірқатар факторларға байланысты: орталықтандыру деңгейінен орталық және жергілікті органдардың құқықтары мен өкілеттіктері; партиялық және мемлекеттік құрылымдардың өзара іс-қимылы; заңнамалық, атқарушы және сот органдарының бөліну дәрежесі; шешімдер қабылдау үшін элиталық емес тұлғаларды бақылау дәрежесі; сарапшылардың пікірін ескеру, сондай-ақ энергетикалық технологияның басқа да бірқатар факторларынан тұрады.

Үкіметтік деңгейдегі өзара ішкі қарым-қатынас саяси процестің мазмұнына қатты әсер етеді: билеуші және оппозициялық элита арасындағы қарым-қатынас; байланыс басшылығы мен техникалық аппаратура; билеуші элитаның салалық сегменттері арасындағы қатынас (әскери, әкімшілік, аграрлық, экономикалық және т.б.). Саяси процестер, сондай-ақ, саяси күштердің консенсусына (келісімдеріне) негізделгеніне қарамастан, билеуші элита мен қарсы элитаның рөлі мен функциялары туралы, шешімдер қабылдаудағы қатысушылардың мәртебесі мен нақты мүмкіндіктері ерекшеленуі жоқ па? Саяси процестің ең маңызды сипаттамасы азаматтарды қосқанда, саяси субъектілердің саяси процеске заңды түрде қатысуы болып табылады. Заңсыз қатысуға наразылықтың бірнеше түрлері кіреді (қоғамдық көшедегі демонстрациялар, пикеттер, билік өкілеттігі жоқ митингілер); саяси режимнің (аштық ереуілдері, өрт және т.б.) «азғындық» әрекеттеріне қарсы наразылықтар; әділетсіз заңдарға және саяси шешімдерге мойынсұнудан бас тарту жатады.

Саяси қатысу ұйымдасқан немесе ұйымдастырылмаған, эпизодтық немесе тұрақты, заңды немесе заңсыз әдістерді пайдалана отырып, дербес және жұмылдырылған болуы мүмкін.

Автономиялық қатысу – бұл азаматтардың саяси сана немесе саяси өмір туралы хабардар болуы. Оның мақсаты сайланған саясаткерлердің қызметі мен ұстанымына әсер ету. Мұндай қатысу түрі негізінен тұрақты және демократиялық елдерде кеңінен таралған.

Жұмылдырылған қатысу – дауыс беру, саяси емес ынталандыруға байланысты саясатқа қатысу кезінде мәжбүрлеу.

Жұмылдырылған қатысу – дәстүрлі және тоталитарлық саяси қоғамдардағы режимдерге тән.

Саяси апатия мен бейтараптық көптеген саяси жүйелерге тән ерекшелік болып табылады. Саяси өмірге қатысуға өз еркімен бас тартқан адамдардың бірнеше тобы бар:

- жеке бас проблемаларына байланысты, кәсіби мәнсаптың талаптарына, субмәдениетке (жастарға, нәсіліне, дініне және т.б.) байланысты саясатқа қызығушылығы жоқ апатиялық адамдар;
- саясаттан алыстап кеткен адамдар саяси партиялар мен сайлаудағы кандидаттар арасында ешқандай айырмашылықты көрмейді, саясат тек мүдделерге қызмет етеді деп санайды;
- анемиялық адамдар өздерінің мақсатсыздығы мен әлсіздіктерін сезінеді, өйткені олар өмірдің мағынасын жоғалтқандай болады.
- әділеттілікке сенім артуға, заң үстемдігіне, тұрақтылыққа, саяси шешімдердің әділ екендігіне сенімдеріне байланысты саясатқа қатысудан бас тартатын сенгіш адамдар.

Әлеуметтік қатысу деңгейіне білім беру, әлеуметтік-экономикалық жағдай, жас, жыныс, ерлер әйелдерден гөрі белсенді, тұрақты тұру әсер етеді. Бірқатар зерттеулер адамның философиялық тереңдігіне әсер етпей, әдеттегі саяси сауаттылықты саяси қатысудың қарапайым нысандарын (саяси сайлаулар) белсендіруіне ықпал ететіндігін көрсетті.

Әлеуметтік процесте әртүрлі саяси шешімдерді қабылдау бірнеше жолдармен анықталады. Олар: популизм, элитизм, консерватизм, демократия және радикализм. Бұл түрлердің әрқайсысы реттеудің белгілі бір әдістерімен, билік органдарының халықпен қарым-қатынасының сипатымен, ақпараттық басқару режимінің тиісті түрімен ерекшеленеді.

Популизм – мақсаттарға қол жеткізудің негізгі құралы ретінде қоғамдық пікірге, көпшіліктің көңіл-күйіне байланысты не қалап тұрғанын тікелей үндеуді пайдаланады. Ол саяси жағдайда ұсынылған мақсаттардың нашарлауын жеңілдетуге бағытталған. Бұл жағдайда билеуші элиталар өз ұранын немесе алға қойған мақсатын дамытады, олардың ойынша, ол табысты жетістікке жетуді қамтамасыз етеді. Әдетте, мұндай саяси өтініштер қарапайым сана мен қоғамдық пікірге жағымды болғандықтан, негізгі нысан соларға көзделеді. Популизм көбінесе харизматикалық көшбасшы жағдайында көрінеді. Бірақ ол демократиялық жолмен сайланған басшылықтың саяси бағытының ажырамас бөлігі болуы мүмкін.

Элитизм – алға қойылған бағыттың жобасын жасауға және реттеу жұмыстарына азаматтардың қатысуына бөгет жасауға бағытталған. Элиталық кезеңдер саяси процестегі электорат пен, өкілді органдармен және құрылымдармен өзара әрекеттесу қызметін қолдайды. Осындай жағдайда көлеңкелі, аппараттық механизм биліктер кеңінен таралады. Биліктің қызметін жан-жақты бағалауға немесе олардың шешімдерін сипаттау үшін халыққа қысқартылған саяси ақпарат беріледі.

Консерватизм – биліктің кез келген әлеуметтік өзгерістерге, ең алдымен, белгілі бір институттарды, құрылымдарды немесе билік қатынастарын сақтау үшін тұрақтылыққа ұмтылысын сипаттайды. Мұндай жағдай элиталар мен халық арасындағы қарым-қатынастың сипатын, оппозициямен үн қатысудың тәсілдерін, болашақ саясатының жобалау принциптерін анықтайды. Азаматтардың саяси мінез-құлқын, мемлекеттік институттардың жұмыс істеуін және т.б. анықтау үшін дәстүрлі форма мен әдісті қолдануға басымдылық беріледі. Мұндай саясат, әдетте, саяси жағдайдың күрт ауытқуына ұшырамайтын тұрақты саяси режимдерге тән. Консерватизмнің жағымды жағы азаматтардың осы қоғамда сақталып, құрметтелетін құндылықтарға ішкі ұмтылысын ынтасын арттыру. Бұл сөзсіз патриоттық көңіл-күйді нығайтады және әлеуметтік және саяси организмдердің тұтастығын нығайтуға септігін тигізеді.

Радикализм – саяси билік нысаны ретінде қоғамға азаматтық бейбітшілік, адамдардың өмірін және тәртібін жақсартуын сирек қамтамасыз етеді. Ол саяси зорлық-зомбылық, азаматтық соғыстарда көрініс табатын төңкеріс, саяси экстремизм, блок саясаты және т.б. түрінде кездеседі. Ол революциялық кезеңдерде зорлық-зомбылық «халықтық» көтеріліс немесе түпкілікті өзгерістердің басқа формалары кезінде айқын көрінеді. Сондықтан, «халық деп аталатын билік өте жиі қырғынға ұшырататын» билік түрі болып табылады.

Демократизм – азаматтардың нақты мүдделерін, олардың құқықтары мен бостандықтарын басшылыққа алады және соларды көздейді. Ол қоғамда қарапайым азаматтар мен элита арасындағы өзара қарым-қатынас ортасын

реттейді және адамдардың билікпен өзара адал қызмет етуіне септігін тигізіп, сенімдеріне жетеді. Сайлау цикларының процедураларын дұрыс жүруін бақылау, биліктің бөлінуі мен теңгерімі қағидасын реттеу, оппозиция мен өркениетті қатынастарға бағдар беру, халықтың саяси белсенділігінің төмендігіне қарсы күрес олардың басты міндеттеріне айналады. Әдетте, олар өздерінің саяси басқаруында қатаң әлеуметтік қысым жасауды қолданбайды. Демократизм өзара келісімдерге, консенсусқа, бірлестікке жалпы мәселелерді шешуге негізделген. Демократиялық емес режимдерде көлеңкелі шешім қабылдау процесі пайда болады. Ашық шешім қабылдауға қарағанда, ол қоғамдық саяси институттар мен билік орталықтарына негізделген, сондай-ақ әртүрлі себептер бойынша ресми билік өкілдері не сілтеме жасамауға шақыратын топтар мен азаматтардың билік талаптарына негізделеді. Ал тыйым салынған құрылымдар билік орталығы рөлін атқара бастайды. Көлеңкелі саяси үдеріс ресми саясаттың альтернативті формасы ретінде, әрі кейбір институттардың жоғарғы билігін паш етпейтін, бірақ мойындайтын альтернативті емес формасымен анықталады. Бұл жағдай мемлекеттің жоғары дәрежелі билік функцияларын өзінің жеке құрылымдық бөлімшелеріне (мысалы, саяси тергеу, құпия полиция, репрессивтік құрылымдар және т.б.) немесе белгілі бір партиялардың қалыптасуына берген кезде тән болады.

Адамдар әлеуметтік үдерістердің қозғаушы күші кім немесе не екендігіне бұрыннан ойлана бастады, яғни қоғамның циклдік, сызықты немесе спиральдық дамуына негізгі жауапкершілікті өзіне алады, әлеуметтік құрылым мен өркениеттің түрін, адамдардың өмірі мен бақытын анықтайды.

Әлеуметтік өзгерістердің «қозғаушы күші» деген әлеуметтік ой-пікірі эволюция барысында әртүрлі тәсілдермен түсіндірілді. Ұзақ уақыт бойы адамдар Құдайлар қоғам дамуының, сондай-ақ қоғамда болып жатқан барлық оқиғалардың негізгі қозғаушы күші деп есептеген.

Тарихи материализмде бұл күштер әлеуметтік дамудың нақты субъектілері, сондай-ақ кейбір әлеуметтік құбылыстар (әлеуметтік қарама-қайшылықтар, өндірістік күштер, өндіру тәсілдері, еңбек бөлінісі, таптар күресі, әлеуметтік қозғалыстар, қажеттіліктер мен мүдделер, ғылым және т.б.) ретінде түсіндіріледі.

Тарихи реализм тұрғысынан алғанда, қоғам дамуының қозғаушы күші әртүрлі субъектілер болып табылады, яғни олар жеке тұлғалар, әлеуметтік институттар, сыныптар, ұлттар және т.б. Теориялық әлеуметтануда бұл пәндер қоғамның әлеуметтік құрылымы аясында зерттеледі. Әлеуметтік философияда әлеуметтік құрылым мәселесі тарихи әрекет тұрғысындағы әртүрлі субъектілерінің мәселесі болып табылады. Біз В.С.Барулиннің «әлеуметтік қарама-қайшылықтар, өндіргіш күштер қоғам дамуының субъектілері емес, керісінше қоғамдық субъектілердің қызметіне жағдай ұсынады» – деген пікірімен келісеміз.

М.Вебер қызмет субъектісі ретінде қоғам, мемлекет, тап, саяси партия, кәсіпорын бола алмайды, тек индивид қана болуы мүмкін деп санаған. Ол әлеуметтік философия мен теориялық әлеуметтануда отбасы, ұлт, мемлекет және қоғам сияқты түсініктердің қолданылуына қарсылық білдірмеді, алайда

әлеуметтік әрекеттің нағыз субъектісі тұлға патша, министр, командир, кәсіпкер, партия жетекшісі, қарапайым адам екенін атап өтті.

Ф.Хайек «Әлеуметтік ғылымдар фактілері» (1942) атты еңбегінде қоғам, мемлекет, тап сияқты тұтастықтарды жекешелендіруге қарсы болды. Жекешелендірудің негізі осы тұтастықтарды өзіндік қажеттіліктерімен, мүдделерімен, ниеттерімен, сана-сезім, еркіндік, қабілет, дүниетаным, және т.б. қасиеттерімен бөлеу болып табылады. Ф.Хайек даралық принципін әлеуметтік ғылымдардың ең маңызды әдіснамалық қағидаты деп санайды. Ол да Маркс сияқты кез келген қоғамдық білімнің тұтастық сырттай және олардан бөлек тұрған адамдар арасындағы қарым-қатынастар желісі деп санайды. Кез келген әлеуметтік құбылыс өзара әрекеттесетін тұлғалар әлеуметтік қоғамдар, мекемелер, ұйымдар болып табылады.

Әлеуметтік іс-әрекеттің әртүрлі түрлері бар, олар: 1) мақсатқа сай ұтымды іс-әрекет; 2) құндылыққа сай ұтымды іс-әрекет; 3) дәстүрлі іс-әрекет; 4) аффективті іс-әрекет. Вебер әлеуметтанудың әдіснамалық негізі жеке тұлғаның өз мақсатына деген түсінігін, оны жүзеге асырудың мүмкін болатын мүмкіндіктері мен жағдайларын, оны жүзеге асырудың ықтимал теріс және жағымды салдарымен ұтымды байланысы бар адамның мақсатты бағытталған әрекеті ғана деп санайды. Оның көзқарасы бойынша, қоғам, не халық, не мемлекет, не партия, не экономика, не өндіруші күш тарихи үдерістің шынайы субъектілері бола алмайды. Вебердің айтуы бойынша, тұлғаны әлеуметтік ағзаның тек қана жасушасы немесе атомы ретінде қарастыруға болмайды, себебі қоғам биологиялық ағзаға ұқсас емес.

Әрине, саяси қоғамды білмеген, қоғамның осы түрін зерттеуші Вебер, экономикалық қалыптасуы мен даралық өркениетінде тарихи процестің шын мәніндегі субъектілері тұлға болып табылады деп анықтайды. Бірақ КСРО-да КОКП және кеңестік мемлекет іс жүзінде және заңды түрде әлеуметтік процестің негізгі субъектілері болды. Бұл заңдылық ежелгі шексіз билік дәуірінен бері барлық саяси құрылымдарда қайталанатын. Қазіргі аралас буржуазия-социалистік қоғамдар, жеке тұлғалар мен әлеуметтік институттар, әсіресе демократиялық құқықтық әлеуметтік мемлекет, шын мәнінде тарихи дамудың субъектілері болып табылады. Қазіргі аралас буржуазия-социалистік қоғамдар, жеке тұлғалар мен әлеуметтік институттар, әсіресе демократиялық құқықтық әлеуметтік мемлекет, шын мәнінде тарихи дамудың субъектілері болып табылады. Осылайша, вебердік және органикалық әлеуметтану қоғамдардың әртүрлі түрлерін сипаттайды.

Соңғы талдау негізінде кең таралған әлеуметтік дамудың көп субъектілік теориясы болды. Осыған сәйкес әлеуметтік даму көптеген субъектілердің саналы әрекеттерінің нәтижесі: 1) мемлекеттік билік, үкімет, заң шығарушы органдар және т.б. 2) қоғамдық ұйымдар, қысым топтары, қоғамдық-саяси қозғалыстар және т.б. 3) жеке белсенді тұлғалар болып табылады.

Бұл субъектілердің кешенді өзара әрекеті тарихи оқиғалардың жиынтығын құрайды. Бұл оқиғалар ұжымның саналы іс-әрекеттерінің нәтижесі, сондай-ақ жеке адамдар көшіліктің шашыраңқы және байқаусыз іс-әрекеттерінің нәтижесі болып табылады. Әлеуметтік дамудың маңызды

субъектілері бірінші кезекте саяси көшбасшылар болып табылады. Бұл қоғамның даму бағытын өзгертуге және басқаруға қабілетті, әдетте, мемлекеттегі және қоғамдағы жетекші саяси ұстанымды иеленетін тамаша қасиеттері бар адамдар (патша, президент, бас хатшы және т.б.). Тарих көрсеткендей, саяси көшбасшылар ел дамуының күрделі кезеңдерінде пайда болып, қоғамдағы идеологиялық, саяси және экономикалық өзгерістердің бастамашылары мен ұйымдастырушылары болады.

Саяси көшбасшылардың көрнекті қасиеттерін жаратылыстану мінез, ерік, табандылық, магнетизм, түйсігі, моральдық (әміршілдік, қатыгездік, бір жағынан, гуманизм, қағидатты ұстану, жауапкершілік), кәсіби (даналық, аналитикалық, саяси ортада жылдам бағдарлану, ұйымдастырушылық дағдылар, ымыраға дайындық, эрудиция, шешендік қабілеттер және т.б.) деп бөлуге болады.

Саяси көшбасшыларды консерваторларға қоғамның қазіргі жағдайын тұрақтандыруға және сақтауға бағытталған, реформаторларға қоғамды бейбіт жолмен қоғамның түбегейлі өзгеруіне бағдарланған, революционерлерге ескі құрылымды жоюға және зорлық-зомбылыққа әкеліп соққан өзгерістердің нәтижесі ретінде жаңа құрылым жасауға бағдарланған деп бөлуге болады.

Саяси көшбасшылар дәстүрлі елдегі бар дәстүрлі әдіспен билікке келу, харизматикалық көшбасшының тылсым қабілеттеріне сенетін адамдардың қолдауы нәтижесінде алынатын билік, заңды конституциялық сайлау негізінде сайланған деп 3 түрге бөлінеді. Мысалы; Ресейде патшалар мен бас хатшылар дәстүрлі түрде болған, Ленин мен Сталин харизматикалық, Ельцин және Путин заң негізінде билікке келген. Сондай-ақ, бойында көшбасшыға тән бірнеше қасиеттері бар «аралас» көшбасшылар болады.

Қоғамда көшбасшылардың негізгі функциялары мыналар болып табылады: аналитикалық (қоғамдағы жағдайды жүйелі түрде зерттейтін), өкілдік (өз қызметінде қоғамның негізгі тап мүдделерін білдіретін), бағдарламалау (елдің даму стратегиясы мен тактикасы), ұйымдастырушылық (элиталық зиялы жұмылдыру, бұқараға ел алдында тұрған міндеттерді шешу), интегративті (атап айтқанда, қоғамның түрлі таптары мен салалары арасындағы, қоғам тұтастығы мен тұрақтылығын қолдауға бағытталған). Осыдан қоғамның дамуындағы олардың шешуші рөлі анықталады.

Элита – бұл қоғамдағы билік, байлық, беделге ие, қоғамдық қызметтің идеологиялық, саяси, экономикалық, әскери және т.б. негізгі салаларында белсенді жоғары лауазымға ие адамдардың шағын тобы. Қоғамның элитасы ұлттық: саяси қоғам басқарушы, экономикалық ірі капиталдар, экономиканың дамуын, жұмыспен қамтылуын, жалақысын және т.б. анықтайтын корпорация, банк басшылары, әскери генералдар идеологиялық жетекші қоғамтанушылар, мұғалімдер, бұқаралық ақпарат құралдарының өкілдері, діни сенім басшылары және т.б. мәдени жетекші әдебиет, музыка, театр өкілдері және т.б. ғылыми танымал ғалымдар мен ғылыми зерттеулердің ұйымдастырушылары қамтиды.

Саяси көшбасшы, әдетте, басқа элиталық компоненттердің арасында басты рөл атқаратын қоғамның саяси элитасының көшбасшысы болып табылады. Саяси элита мемлекеттік билікті шоғырландырып, қоғамда

басшылық лауазымдарды (президенттер, премьерлер, министрлер, парламент палаталарының басшылары, губернаторлар, және т. б.) атқаратын және қоғамды басқаратын қоғамның кішігірім бөлігі (2-5 мың адам көлеміне байланысты). Саяси элита билік көлеміне қарай жоғары, орта саяси (сенаторлар, парламентшілер, әкімдер, мэрлер және т.б.) және әкімшілік (жоғары лауазымды тұлғалар, яғни басқарма жетекшілері) болып бөлінеді. Саяси элитаның қалыптасуы қоғамды басқару қажеттілігімен байланысты. Элита саны шамалы және қоғамның басым көпшілігінен алшақ жатуының себебі, саяси элита мен халық арасындағы билік, білім беру, байлық, өмір салты, адамдардың өміріне әсер ету деңгейі арасындағы айырмашылықтардың болуында. Ол саяси қызметке қызығушылық танытатын адамдардан тұрады. Қоғамдағы саяси элитаның негізгі функциялары: бағдарламалау (қоғамның тарихи даму кезеңінде оның дамуының стратегиясы мен тактикасын құрастыру), ұйымдастыру (жаңа заңдарды қабылдау, ресурстарды бөлу, бұқаралық ақпарат құралдары арқылы насихаттау, бюрократияның әртүрлі деңгейлерінің қызметін үйлестіру, бақылау және т.б.), интеграциялық (әртүрлі әлеуметтік қоғамдардың мүдделерін интеграциялық үйлестіру, әртүрлі қауымдастықтар мен қоғамның салалары арасындағы тұрақтылықты қамтамасыз ету).

Итальяндық ғалымдар Моска (1858-1941) мен Парето (1848-1923) саяси басқарушы тап түсінігін алғаш ғылымға енгізіп, оның қоғам дамуындағы үлкен рөлін анықтаған болатын. Олар қоғамның дамуы негізінен элиталардың қасиеттеріне, олардың идеологиялық бағытына және берекелігіне байланысты деп санайды. Саяси көшбасшы бастаған қоғамның саяси элитасы өзінің билігін мемлекеттік аппарат арқылы жүзеге асырады. Мемлекеттік аппарат бұл адамдардың бірлестігі. Ол көптеген лауазымдар құрайтын және олардың әрқайсысы белгілі құқықтармен, міндеттермен және басқарушылық жұмыстағы өзіндік үлесімен сипатталады. Мемлекеттік аппарат негізгі функция ретінде саяси элита қабылдаған шешімдерді жүзеге асырады, олардың жүзеге асырылуына мониторинг жүргізеді, бюрократиялық иерархияның барлық деңгейлерінде саяси элита шешімдерін жүзеге асыру туралы ақпаратты енгізеді. Мемлекеттік аппараттың көптеген өзгерістерге ұшырайтын саяси элитадан айырмашылығы ол ұзақ уақыт бойы өзгермейді. Оның өзгеруі, әдетте, реформалар және әлеуметтік төңкерістер кезеңінде, яғни жаңа саяси элита ескі шенеуніктерді жаңартуға ауыстыруға мәжбүр болғанда орын алады.

Ең маңызды заңдылық шенеуніктердің мемлекеттік мүдделерге емес, өз мүдделеріне байланысты жабық кастаға айналуы. Бір жағынан, өзінің корпоративтік мүдделерін бірінші орынға қойып, саяси элитаның шешімдерін соның мазмұнына қарай бейімдейтін, ал екінші жағынан, жаңа жағдайларда жұмыс істей алмайтын немесе оны қаламайтын, бюрократияның бюрократизациясы пайда болады. Билік дағдарысы, саяси басшылар мен төменгі таптар арасындағы қарама-қайшылық туындайды. Бұл жағдайда шенеуніктердің ауысуы немесе саяси элитаның бойсұнуы орын алады.

Өзін-өзі бақылау сұрақтары:

1. Сіз қандай саяси сананың функцияларын білесіз, сипаттаңыз.
2. Қоғам дамуындағы саяси элитаның атқаратын рөлін анықтаңыз.
3. Қандай жағдайда саяси жүйенің жұмыс істеу тиімділігі жайлы айта аламыз.
4. Саяси процесс дегеніміз не, тарқатып ашып беріңіз.
5. Саяси элитаның қатысуы қандай түрде көрінеді, талдаңыз.
6. Саяси шешімдерді қабылдау мен енгізудің түрлерінің сипаттамасын келтіріңіз.

3.3. ӘЛЕУМЕТТІК САЯСИ ЖӘНЕ ТАРИХИ ҚАУЫМДАСТЫҚТАР

Қоғам дамуының маңызды әлеуметтік субъектілеріне әлеуметтік қоғамдастықтар жатады: зейнеткерлер, шахтерлар, жұмысшылар, қала тұрғындары және т.б. Бір жағынан, олар көшбасшылар, элиталар, мемлекеттік билік органдары арқылы ұйымдастырылады, ал екінші жағынан олар өздерінің тәуелсіз қызметіне ие бола алады.

Әлеуметтік саяси қоғамдастық сезімнің, көзқарасының, ойының, қоғамдағы рөлінің кейбір объективті белгілерімен (жұмыс, тұрғылықты жері, кіріс деңгейі және т.б.) сипатталатын адамдардың нақты бірлестігі. Олар топтық және жаппай әлеуметтік қоғамдастықтар арасында бөлінеді.

Бұқаралық қауымдастықтар тікелей қарым-қатынастың жоқтығы мен салыстырмалы түрде әлсіз бірлігімен сипатталатын қоғамның бір бөлігі болып табылады. Бұқаралық қоғамдастық әлеуметтік топтардан тұрады, сондықтан «қауымдастық» және «топ» ұғымдары жиі сараланбайды.

Әлеуметтік топтар бұл қандай да бір іс-әрекетте тұрақты өзара іс-қимылмен, бірлестіктердің жоғары деңгейімен және бұқаралық қауымдастыққа кіретін адамдардың бірлестігі. Әртүрлі әлеуметтік топтар бір-бірін жұмысының сипаты, мінез-құлқы және киімі, сөйлесу мазмұны мен стилі, бос уақытын өткізу формасы пен саяси құмарлығына және т.б. байланысты «өзіміздікі» немесе «бөтендер» деп қабылдайды.

Әлеуметтік топтар шағын және үлкен болып бөлінеді. Шағын негізгі әлеуметтік топтар, мысалы, студенттік топ, жұмыс тобы, спорттық топ; үлкен қосымша факультет студенттері, цех ұжымы, клубтың спортшылары және т.б. Егер негізгі әлеуметтік топтар тікелей, эмоционалды және белсенді өзара әрекеттесудің нәтижесінде қалыптасса, онда екіншісі делдалдық, ресми және ұйымдық өзара әрекеттесудің нәтижесінде құрылады. Қоғамның ең маңызды негізгі әлеуметтік тобы адамдардың пайда болуы мен әлеуметтенуіне әсер ететін отбасы болып табылады.

Бұқаралық қауымдастықтар оларды қоғамда анықтайтын негізгі белгілеріне қарай бір-бірінен ерекшеленеді.

- Жас топтары (жастар мен зейнеткерлер) әлеуметтік тәжірибеде: идеологиялық, саяси, экономикалық, еңбек түрлерімен ерекшеленеді. Кейбір

(революционерлер) болашақ үшін қазіргі күнді құрбандыққа шалса, соңғы (консерваторлар) бүгінгі күнді өткені үшін мойындамайды.

- Экономикалық қауымдастықтар (таптар) экономикалық жүйесіндегі орнымен, бөлісу деңгейімен, билік, мүдделер, психология, менталитет, дүниетаным, өмір сүру салтымен ерекшеленеді: мысалы, буржуазия мен пролетариат.
- Саяси қоғамдастықтар мемлекеттік билік жүйесіндегі орнына, табыстарды бөлу деңгейіне, мүдделеріне, психологиясына, менталитетке, өмір сүру салтына байланысты ерекшеленеді, мысалы, патшалық, дворяндық, т.б.
- Кәсіптік қоғамдастықтар еңбек қызметінің табиғаты (кеншілер, шаруалар, мұғалімдер және т.б.), кәсіби мүдделер мен өмір сүру салтына байланысты өзгешеленеді.
- Ұлттық қауымдастықтар ұлттық мүдделер, өзіндік сана-сезім, тіл, психологиялық құрылым, салт-дәстүрлер, өмір салты бойынша ерекшеленеді.
- Діни қоғамдар сенген дініне, діни мүдделердің сипатына қарай қалыптасады.
- Қалалық және ауыл тұрғындары олардың өмір сүру режиміне байланысты бөлінеді.

Басқа да көптеген әлеуметтік топтар бар.

Экономикалық қоғамдастықтарығни, еңбек қоғамын ұйымдастырудағы рөлдері, өндіріс құралдарына иелік ету формасы, кірістерді қалыптастыру тәсілі, қаржылық деңгейі, психологиялық ерекшеліктері, дүниетанымдық рөлдері арқылы біріккен анадардың үлкен тобы, қоғамды дамытудағы маңызды рөл атқарады.

Экономикалық таптар дасубъективтік белгілер (психология және идеология) өндіріс және экономика жүйесіндегі орнына байланысты болып келеді. Бұларға мысалы, буржуазия мен пролетариатты жатқызуға болады. Таптар үшін маңызды саяси және экономикалық мүдделер болып табылады.

Қоғамның дамуындағы экономикалық таптардың рөлі Макиавеллидің, француз революциясының тарихшыларының Маркс, Энгельс, Лениннің және т.б. еңбектерінде зерттелген. Марксисттікі идеяларға сәйкес, алғашқы қоғамның (құлдық, феодалдық, капиталистік) даму тарихы антагонистік экономикалық таптар құлдар мен құлиеленушілер, феодалдар мен басыбайлылар, буржуазия және пролетарийлер күресінің тарихы болып табылады. Бұл таптар экономика, саясат, идеология саласында қарама-қарсы мүдделерге ие. Мысалы, пролетарийлер еңбек ету, жалақы алу, сайлауда дауыс беру, өмірлік қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін ғана емес, сонымен қатар, өз акцияларын иелену, өндірісті басқару, өз мемлекет басшылары сияқты мемлекетті басқаруды қалайды. Бұл күрес антагонистік таптардағы, әлеуметтік қатығыстардың алдыналатын және пролетариат диктатурасының бақылауындағы қоғамның әлеуметтік бейбітшілігін орнататын пролетарлық-социалистік революцияның салдарынан тоқтатылады.

Қазіргі кезде тап түсінігі кең ауқымда қолданылуда. Егер Маркс идеологиялық, психологиялық және саяси белгілер толығымен анадардың экономикалық жағдай

ынатәуелді болса, қазіргі заманғы түсініктемеде (М. Вебер, Р. Дарендорф және т.б.) олар тәрбие, дін, білім және т.б. деңгейі мен анықталады. Маркстың жолын қуған Р. Дарендорф таптардың маңызды «жанжалдаушы әлеуметтік топтар» деп санады, бірақ ол негізгі тапты қалыптастыратын ерекшелік саяси үстемдік немесе одан шығуды епесептеді. Р. Дарендорфдың пікірінше, топтық қатығыстар қоғамда биліктің сипаты, пайдалану емес, үстемдік болып табылады.

Р. Дарендорфтың пікірінше, қоғамдағы таптық қатығыстар пайдалану жеке меншік сипатымен емес, билік таптық, үстемдік билік сипатымен анықталды. Әлеуметтік топтардан басқа, әртүрлі қоғамдастықтардың арасындағы әлеуметтік айырмашылықтарды анықтайтын, әлеуметтік топтар страталар бар. «Стратификация» термині латынның *stratum* – қабат пен *fatio* – жасаймын деген мағына береді. Әлеуметтік стратификация қоғамдағы жанжалдар субъектілерінің топтық әртүрлілігін анықтап қана қоймайды, сонымен қатар қоғамдағы әлеуметтік топтардың иерархиялық позициясын анықтайды.

М. Вебер стратификацияның белгілерін кеңейтіп, меншікке, сондай-ақ белгілі бір саяси партияларға, қозғалыстарға және әлеуметтік мәртебесіне қатысты көзқарасты анықтайды. Әлеуметтік мәртебе әлеуметтік топтың және оның өкілінің қоғамдағы құрметін беделін сипаттайды. Бедел нақты бір кезеңдегі қоғам дамуындағы мамандықтың, шығу тегінің, білімнің және т.б. құндылығымен анықталады. Мәселен, феодалдық қоғамдарда мәртебе адамның шыққан тегіне дворяндардан, саудагерлерден және т.б. байланысты анықталды. Кеңестік қоғамда да жұмысшы немесе ақсүйектер жоғары мәртебеге ие болған. Біріншісілерге әрқашан да жол ашық болып, екіншілеріне әлеуметтік баспалдақтың төменгі жерінде ғана орын болған.

Экономикалық таптар арасында идеологиялық, саяси және экономикалық қайшылықтар бар: олар өндіріс, экономика, саясат, идеологияның қарама-қайшылықтарына ие. Таптар арасында, қоғамның даму көзі болып табылатын, идеологиялық, экономикалық, саяси күрес бар.

Таптардың идеологиялық күресі дүниетанымның, идеологияның, саяси бағдарламалардың деңгейінде орын алады. Экономикалық, саяси, білім беру жағдайына негізделген әрбір тап қоғамның, оның құрылымының және дамуының өз көрінісін анықтап қалыптастырады. Бұл идеологиялық көзқарас таптың ұстанымдарына сай келетін және әлемде болып жатқан барлық нәрселерді осы тап тұрғысынан қарастыратын зиялылардың көмегімен жүзеге асырылады. Мысалы, пролетарлық-большевиктер интеллигенциясының (Ленин және т.б.) көзқарасы бойынша, социалистік революцияның, пролетариат диктатурасының құрылуы, ескі буржуаздық қоғамның орнына жаңа пролетарлық қоғам құрылуы, және т.б. нәтижесінде ескі қоғам жойылу керек. Ал буржуазиялық интеллигенция қоғамның келешегін, оның қалыптасуы мен дамуын ойластырады. Осылайша, буржуазиялық-социалистік интеллигенция Батыс Еуропа елдерінде жүзеге асырылған буржуазиялық-социалистік тұжырымдаманы әзірледі. Бұл тұжырым пролетарлық-социалистік пікірге тікелей қарсы болды.

Таптардың экономикалық күресі олардың экономикалық жағдайын жақсарту үшін күрес: меншік нысандарын өзгерту, еңбек қоғамдық ұйымдағы рөлі, алынған табыстың нысаны мен мөлшері және т.с.с. Буржуазия тарапынан, мысалы, еңбек құралдарын жетілдіру, оның тиімділігін көтеру, инвестицияларды көбейту және т.б. жұмысшылардың жұмысын қиындатып, оларды наразылыққа әкеліп соқтырады. Келіссөздер, ереуілдер, демонстрациялар, саяси сайлаулардың нәтижесінде белгілі бір консенсус пайда болады, сондай-ақ мемлекет жұмыс берушілер мен кәсіподақтар арасындағы төреші болып табылады. Нәтижесінде тұтастай алғанда экономика, әлеуметтік сала және қоғам дамиды.

Таптардың саяси күресі мемлекеттік аппараттың билігі үшін, мемлекеттік билік үшін күрес. Бұл билік қоғамды осы тап үшін қажетті бағытта дамытуға мүмкіндік береді. Саяси билікті жаулап алу бұл өзінің таптық элитасын қалыптастыру және ескі немесе әлеуметтік сәйкес жаңа мемлекеттік аппарат құрастыру мүмкіндігін білдіреді. Сондықтан саяси күрес қоғамдағы классикалық күрестің негізгі түрі.

Қазіргі жағдайдағы таптық күрес көбінесе заңның шеңберінде саяси мүдделер үшін күресетін түрлі саяси партиялардың көмегімен мемлекеттік органдарды сайлау кезінде жиі кездеседі. Тарихи қауымдастықтың адамдары – бұл халық. Бұл шығармашылық азшылықтың біртұтастығын және этнос, ұлт түрінде өмір сүретін инертті халық бұқарасын білдіреді. Аумақ, шикізат, қолайлы геосаяси ахуал үшін халық арасындағы күрес адамзат дамуының негізі болып табылады.

Этнос – халықтың тілімен, тұрғылықты жерімен, тарихи тағдырымен, психологиялық қасиеттерімен тарихи тағдыры ұқсас адамдар қоғамдастығын сипаттайтын заманауи ғылымның екіұшты термині. Тіл, аумақ, тарихи тағдыр бұл этнос қалыптастырудың объективті шарттары болса, психологиялық қасиеттері, рухани мәдениеті, этникалық өзін-өзі тануы оның субъективті ерекшеліктері болып табылады.

Тарихи материализмде ұлт этникалық ерекшеліктермен қатар, экономикалық, саяси, мәдени қоғамдастыққа ие бола алатын тарихи қоғамдастықтың ең жоғары түрі болып табылады. Қазіргі заманғы еуропалық ғылымда ұлт - бұл мемлекет, заң, саяси және құқықтық мәдениет арқылы біріккен, әртүрлі ұлт өкілдерін қамтитын, азаматтық қоғам болып табылады. Немістер, француздар, американдықтар және т.б. ұлт болып есептеледі. Тарихи тағдыр осы ұлттың өкілдері өмір сүрген кезеңде кездесетін тарихи оқиғалардың жиынтығын қамтиды. Татар шапқыншылығы, Кулиководағы шайқас, 16-шы ғасырдың қиындықтары, Наполеонның шабуылы, Октябрь революциясы, социализм, Ұлы Отан соғысы және т.б. бұл халықтардың бастан кешкен оқиғалары.

Ұлттық сипаты – бұл ұлттың өкіліне тән ажырамас сипаттамасы. Тұлға сипатының негізгі элементтері: 1) жүйке жүйесінің түрін білдіретін – темперамент; 2) қажеттіліктер мен мүдделер; 3) сезім мен эмоциялар; 4) ақыл сапасы (интеллект); 5) мінез ядросын қалыптастыратын сенімдер; 6) еркіндік болып саналады. Осылайша, «жеке тұлғаның» интегралды сипаты психиканың

барлық негізгі элементтері мен деңгейлерін қамтиды. Мінез бұл белгілі бір тұрақты психикалық нысандар мен олардың арасындағы қарым-қатынастардың жиынтығы.

Әлеуметтануда адамның сипатын, ең алдымен мұқтаждықтарына, мүдделеріне, наным-сеніміне негізделген әлеуметтік белгілер элементтерін қамтитын «әлеуметтік сипат» ұғымы бар. Осыған байланысты «нарықтық мінез» (Э. Фромм), дәстүрлі мінез (қоғам дәстүріне бағдарланған), даралық мінез (өзін-өзі бағдарлау), коллективистік (басқаларға бағдарланған) және т.б. түрлерін белгілейді.

Ділдік қабілет – әлемді қабылдау, түсіну және өзгертуге мүмкіндік беретін идеалдар жүйесі, сондай-ақ құндылық бағдарлары, көзқарастары, әлемді қабылдау мен түсінудің психологиялық және психикалық механизмдері. Басқаша айтқанда, ділдік қабілет бұл идеялар мен құндылықтар бір-біріне тән психикалық көзқарастар және белгілі бір әлеуметтік қоғамдастықтың бөлігі ретінде осы адамға тән таным тәсілдер.

Ұлттың ең маңызды белгісі оның мүшелерінің өзін-өзі тану. Осылайша, Э.Геллнердің айтуынша, егер осы топтың мүшелері біріктіруші мүшелікке байланысты бір-біріне қатысты белгілі бір жалпы құқықтар мен міндеттерді мықтап танитын болса, адамдар тобы ұлтқа айналады. Бұл бірлестікті өзара тану, оларды ұлтқа айналдырады.

Э.Геллнер айтуынша адамдарды ұлтқа айналдыратын объективті факторлар емес, бұл сенімі, тәуелділігі мен бейімділігі, яғни, адамның саналы, идеологиялық, ақыл-ойдың аспектілері болып табылады.

Ұлттың маңызды белгісі оның ұлттық идеясы. Бұл идея мемлекетті белгілі бір тарихи мақсаттардағы жағдайларды шешуші мәнге ие белгілі мақсаттарға, міндеттерге бағытталған. Ұлттық идея халықты тұтас мемлекет ретінде сипаттайды және ұлттық сананың негізі мен ұлттың белгісі болып есептеледі. Өз идеясына ие болу арқылы ұлт өзін-өзі тану, өзін-өзі ұйымдастыру, бірлік, бастамашылық пен белсенділіктің жоғары деңгейіне көтеріледі.

Адамдар, әлеуметтік қоғамдар, институттар, ұйым мүшелері қоғамның рухани құндылықтарын бір деңгейінде біріккен; 1) субъектісі (сақтаушы, аудармашы, құрушы, насихатшы, тәрбиеші) гуманитарлық интеллигенция, оның ішінде діни бірліктің рухани саласындағы идеологиялық теория; 2) рухани, саяси, экономикалық, техникалық қауымдастықтардың, мекемелердің, ұйымдардың қызмет ету принциптері; 3) әлеуметтік психология, ділдік қасиет және адамдардың өмір салты.

Ұлттық идея халықтың жүйелік сапасын білдіреді және оны басқа халықтармен қарым-қатынаста сипаттайды. Ұлттық ретінде таңдайтын халықтар өзінің басқарушы элитаның идеялары төмендегідей болуы мүмкін: 1) басқа халықтардың арасында демографиялық, мәдени, экономикалық, саяси қарым-қатынаста өзін сақтау; 2) өз жерін реттеу, оның ұлттық мәдениетін және өркениеттік сәйкестігін сақтау және дамыту мақсатында федерация құрамында мемлекет ретінде өзін-өзі белгілеу немесе тәуелсіз ұлттық мемлекет құру; 3) жерді орнықтыру және жер тұрғындарының өмірін ұйымдастыру жөніндегі

мәселеге басқа халықтармен бірлесіп қатысу; 4) өңірлік немесе әлемдік үстемдікке ұмтылу және т.б. Аталған ұлттық идеялардың түрлері біріктірілуі мүмкін.

Осы немесе басқа идеяны ұлттық ретінде таңдау халықтың санына, оның аумағының көлеміне, экономикалық қуатына, әскери әлеуетіне, билеуші тапқа, билеуші элитаға, уағыздаған идеологияға, көшбасшыларға байланысты. Халқы шағын, аумағы кішкентай, экономикасы әлсіз және т.б. ұлттық идея ретінде өзін-өзі сақтау, дамыту және басқа да халықтармен Жердің орнығуына бірлесе қатысуды таңдайды. Ұлттық өзін-өзі тану, мәдениет, экономика және т.б. белгілі бір деңгейге жеткен халықтар орыс кеңістігіндегідей, ұлттық-саяси өзін-өзі анықтауға ұмтылады. Орыстар өздерінің билеуші элитасы ретінде ұлы халық ретінде ғасырлар бойы православиелік-славяндық және пролетарлық ұрандар негізінде аймақтық және әлемдік үстемдікке ұмтылды. Жаңа президент ұлт идеясы ретінде ресейліктердің өмір сүру сапасын жақсарту емес, патриотизмді, билікті, ынтымақтастықты ұсынады.

Ұлттық идея билеуші элитаның, билеуші таптың, халық бұқарасының ой-санасында әртүрлі психологиялық түрде өмір сүреді. Билеуші элита мен билеуші тап үшін ол психологиялық тұрғыдан әрекет ететін идеялардан, көзқарастар мен нанымдардан құралған, ой, құндылықтар, танымнан тұратын идеология формасы. Халық бұқарасы үшін ұлттық идея мифтер, сенімдер, көзқарастар, жаппай дүниетаным түрінде бар. Билеуші элитаның ұлттық идеясы мен халық бұқарасы арасындағы айырмашылық бейсаналық пен саналықтың арақатынасында. Халық пирамидасының барлық элементтерін біріктіретін идея ұлттық идея болып саналады. Біріншіден, ұлттық идея басқарушы элитаны және билеуші элита мен басқарушы элитаны біріктіре алу керек. Егер жетекші тап мемлекеттің билеуші элитасы арқылы ұсынылса, ол оны билеуші тапқа айналдырады. Егер билеуші элита және қоғамның жетекші тобы біртұтас болса, олар халықты жоспарланған жолмен басқара алады, өздерінің легитимді ұлттық идеяларын құрастырады және халықтың қалған бөлігін шабыттандырады.

Осылайша, ұлт адамзат пен жер кеңістігіндегі орны үшін бәсекелестікке түсетін, ұлттық-өркениет идеясы, рухани мәдениет, мемлекеттік билік, әлеуметтік қалыптасу, өмір сүру тәсілі арқылы біріктірілген ұлттық элита, зиялы қауым, халықтық бұқарадан тұратын тарихи қоғамдастық. Осыған байланысты, ұлт өркениет дамуының негізі және кедергісі болып табылатын, тарихи тұрғыдан өркениетпен салыстырғанда бұрынғы қауымдастық ретінде танылады. Ұлттың ең маңызды құрылымдық элементі күрделі тарихи жағдайларда халықты басқаратын ұлттық элита ол оның миы және санасы.

Өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар:

1. Тарихи әрекеттің мәні қандай, көрсетіңіз.
2. Вебер және Хайек тарихи әрекеттің тақырыбын қалай анықтайды, сараптаңыз.
3. Тарихи үдерісте көшбасшылар мен элиталардың рөлі қандай, анықтаңыз.
4. Қоғамдық дамудағы мемлекеттік бюрократияның рөлін көрсетіңіз.

5.Этнос пен ұлт арасында қандай айырмашылық бар сипаттаңыз.

3.4. ҚОҒАМ ДАМУЫНЫҢ САЯСИ МИХАНИЗІМДЕРІ: ӘЛЕУМЕТТІК ЖАНЖАЛ МӘСЕЛЕСІ

Қоғамдық дамудың негізгі нысаны әлеуметтік қайшылықтар болып табылады. Олар әлеуметтік игіліктердің жетіспеушілігінен туындайтын қарама-қайшы мүдделерге ие әлеуметтік субъектілердің бірлігі мен күресінің қарым-қатынастары болып саналады. Бұл берілген субъектілердің мүдделерінің бірлігі мен күресі емес, қарама-қайшы мүдделер негізіндегі субъектілердің өзара бірлігі мен күресі. Әлеуметтік қайшылықтарды материалдық (тамақ, киім, тұрғын үй, т.б.) практикалық, рухани деп бөлуге болады.

Адамзат қоғамы дамуының негізгі механизмі әлеуметтік жанжалдар болып табылады. Әлеуметтік жанжалдар қажетті игіліктер үшін сәйкес келмейтін әртүрлі және қарама-қайшы мүдделер түрткі болатын, әлеуметтік субъектілердің өзара және ашық күресі. Осылайша, әлеуметтік жанжалдар қарама-қайшылықтар күресі деп аталатын әлеуметтік қайшылықтар жағын сипаттайды. Қарама-қайшылықтардың бірлігі әлеуметтік жанжалдың шарты ретінде шығады. Қарама-қайшылықтар күресі әлеуметтік қайшылықтардың қалыптасуын, күшеюін, аяқталуын сипаттайды. Сондықтан, әлеуметтік жанжал тек әлеуметтік қайшылықтың күшею кезеңі ретінде ғана емес, барлық кезеңдердің әртүрлі деңгейінде болады. Өзара практикалық күрес идеологиялық, саяси, экономикалық, әскери, физикалық әрекеттер түрінде болады. Олардың көмегімен дауласқан субъектілер субъектілердің өзіне зиян келтіріп, жанжал шығаруға ұмтылады. Мысалы, шешендер мен орыстар арасындағы жанжал шешендер территориясы, мұнай, геосаяси жағдай себебінен болған жанжал.

Әртүрлі әлеуметтік субъектілердің бірдей игілік үшін бірдей мүдделері немесе бірдей игілік үшін әртүрлі мүдделері сәйкес келмейтін болып табылады. Бірінші жанжалдың мысалы – Ресейдегі алюминий және электр энергиясы саласындағы мүлікті қайта бөлісуі бола алады. Екінші жанжалдың мысалы – Шешен соғысы. Онда шешендердің мүддесі – ұлттық тәуелсіздік, ал орыстарда – Ресей құрамындағы Шешендер. Әлеуметтік жанжалдың себебі белгілі бір субъектінің игілігі, қажеттілігі үшін күресі болып табылады. Ол материалдық (тамақ, киім, мұнай, орман, т.б.), экономикалық (шикізат, ақша, акциялар, т.б.), саяси (билік, лауазым, т.б.), заңды (құқықтық, мәртебе, т.б.), рухани (ұлттық, діни, ғылым, эстетикалық, т.б.) болуы мүмкін. Әдетте, әлеуметтік жанжалдың пәні ретінде ресурстарды, мәртебе, рухани құндылықтарды атайды.

Әлеуметтік жанжалдардың жақтары әлеуметтік субъектілер: адамдар, әлеуметтік қауымдастықтар (топтық және бұқаралық), әлеуметтік институттар, халықтар, қоғамдық формациялар, өркениет. Әлеуметтік субъект қандай да бір қоғамдық құбылыстың болмысы болып табылатын әлеуметтік қайшылықтың жағы және қарама-қайшылығы ретінде, ең алдымен, сәйкес қызығушылықтармен, іс-әрекет тәсілдерімен, тұтыну заттарымен сипатталады.

Әлеуметтік субъектілер қарама-қайшы игіліктермен бірге бірін-бірі өзара болжайды және шығарады. «Өзара ұсыныс» қоғамның тек қарама-қайшы

мүдделері бар әлеуметтік субъектілердің бірлігінде өмір сүре алатынын білдіреді. Қоғам тек бай, заңға бағынатын, зиялы, «жақсы» адамдар немесе тек кедей, бұзақы, қара халық, жауыздар тобынан құралса, онда қоғам өмір сүре алмайды. Табиғаттың, қоғамның, сананың әрбір құбылысы көптеген ішкі және сыртқы қайшылықтарды құрайды.

Сонымен бірге, субъектілердің қарама-қайшы мүдделермен күресі қоғамның және оның барлық элементтерінің: индивид, топ, ұйымның даму көзі болып саналады. Ғылым, техника, өндіріс, экономика, саясаттағы қарама-қайшылықтардың күресі нәтижесінде қоғамның дамуы жүреді, халықтардың, ұйымдардың, топтардың, индивидтердің жойылуы және жаңа халықтардың пайда болуы, жалпы адамзаттың жетілуі. Әлеуметтік жанжалдар қалыптасу, күшею, жойылу кезеңдерінен өтеді.

Әлеуметтік жанжалдың қалыптасу кезеңі әлеуметтік субъектінің кикілжің жағдайын, әлеуметтік шиеленісушілігін, зорлықпен іс-әрекет жасауын құрайды. Ол басқа субъектілердің мүддесіне қысым жасайтын өз мүддесі мен әрекеттерін ұғыну сәтін болжайды. Кейде субъект басқа субъектілерге қысым жасайтынын түсінеді, кейде түсінбейді. Бірінші жағдайда әлеуметтік жанжалдың қалыптасуы саналы сипатта, екінші жағдайда стихиялық сипатта. Бірінші жағдайда әлеуметтік жанжалдың қалыптасуы өз мүддесін жүзеге асыруға және басқа субъектілердің мүдделеріне қысым жасауға бағытталған мақсаттар мен жоспарларды дайындауды құрайды. Ұғыну өз қарсыластарына дұшпандық сезіммен және өзінің жақтастарына ниеттестік сезімдерімен бірге жүреді. Екінші жағдайда субъект іс-әрекеттерді өз мүдделерімен сәйкес жүзеге асырады және басқаларға зиян тигізетінін нашар түсінеді. Қарама-қайшы мүдделері бар субъектілер әртүрлі уақытта және әртүрлі кезеңде өз мүдделерінің қарама-қайшылығын түсінеді. Тиімді жағдай деп өз мүддесін ерте түсінген субъектілерді айтуға болады. Мысалы, мұндай жағдайда батыс буржуазиясы өз пролетариатына қатысты, посткеңестік Ресейдегі жаңа орыстар кеңес адамдарына қатысты т.б.

Әлеуметтік жанжалдың күшею деңгейі идеологиялық, экономикалық, саяси, әскери күрес түрінде көрінеді. Бұл күрестің сипаты қарама-қайшылық типіне әскери, экономикалық, саяси және субъект типіне индивид, топ, институт, халық байланысты болады. Әлеуметтік қарсы тұрудың жоғарғы формасы таптар күресі, азаматтық соғыс, әлем соғысы, халықаралық терроризм, формация аралық күрес, өркениет аралық соғыс, т.б. болып табылады. Әлеуметтік жанжалдың күшею кезеңінде қарсы күресуші тараптардың әлеуметтік зорлық-зомбылығының әртүрлі формалары болады, оның айғағы Азамат соғысындағы «қызылдар» мен «ақтар» терроры, жақында аяқталған шешен соғысы. Әлеуметтік жанжалдың күшею кезеңінде жиі тығырыққа тіреледі, қарсы күресуші таптар бір-бірін жеңе алмай, айтарлықтай физикалық, моральдық, экономикалық шығынға ұшырайды, мүмкін болатын жеңістің үлкен бағасын сезінеді. Жанжалдықтығырыққа тірелген жағдайда келіссөздер жүргізіледі, қарсы тұру әлсірейді, әлеуметтік мәміле қарастырылады.

Әлеуметтік жанжалдың аяқтаулы кезеңінде бірнеше нұсқа болады: 1) жанжалды жою, 2) жанжалды бірыңғайлау, 3) жанжалды шешу. Әлеуметтік жанжалды жою бір жақтың жеңісі кезінде, екі жақтың жойылуы кезінде, берілген қақтығыстың басқаға ұласуы нәтижесінде болады. Әлеуметтік жанжалды бірыңғайлау қақтығыстық жағдайды сақтау барысында жанжалды аяқтау болады. Мұндай жағдай 1986 жылы Шешенстан туралы Масхадов пен Лебедь арасындағы Хасавюрт келісімінде орын алды. Әлеуметтік жанжалды шешу оны туындатқан себептерді жою болып табылады: субъектілер мүдделерін өзгерту, жанжал нысанын бөлісу, оны бірігіп қолдану, т.б.

Тарихи материализмдегі әлеуметтік қайшылық, ең алдымен, қарама-қайшылықтардың күресіне алып келді, сондықтан әлеуметтік қайшылық пен әлеуметтік қақтығыстарбір-біріне теңдестірілді. Сонымен қатар, бұл әлеуметтік қайшылықтардың субъективті құрамдас бөлігін жасырып, әлеуметтік жанжалды сана-сезімге тәуелсіз объективті әлеуметтік құбылыс ретінде ұсынуға мүмкіндік берді.

Қоғамдық қақтығыстар қоғамның дамуында бірнеше рөлдерді атқарады: ол ескілерді жойып, жаңа нәрселер жасай алады. Әлеуметтік жанжалдың бұзушы-конструктивті рөлі әлеуметтік қақтығыстарға қайшы келеді. Бір жағынан, әлеуметтік жанжалдар қоғамдардың, оның әлеуметтік салаларының, қалыптасуларының, өркениеттерінің, өмір салтының жаңару (прогресс) көзі болып табылады. Екінші жағынан, бұл прогресс ескі, ескірген, әлі де қажет ететін бұзылуымен бірге жүреді. Әлеуметтік қақтығыстар, ең алдымен, әлеуметтік қақтығысты ұстанатын бұзушы тарап ретінде әрекет етпейтіндіктен, оны өрістеу кезеңіне шығаруға болмайды, қалыптасу кезеңінде шешу қажет.

Деспоттық қоғамда қоғамдық тәртіпсіздіктер тоқтатылған және жазалаушы органдарының қуатты жүйесі арқылы түбірімен жойылған болады. Сондықтан, мұндай қоғамдардағы (мысалы, кеңестік) даму, негізінен, осы қоғамның құлдырау кезеңін есептемегенде, жоғарғы деңгейден өтеді. Керісінше, демократиялық қоғамға тұрақты қақтығыстар тән, бұл көптеген әлеуметтік субъектілердің мүдделерін еркін білдіруіне байланысты. Демократиялық қоғамда әлеуметтік жанжалдардың пайда болуын болдырмауға тырысатын, оларды әскери және террорлық қақтығысқа айналдыруға тырысатын күшті және жақсы жұмыс істейтін мемлекеттік, құқықтық және мемлекеттік органдардың жүйесі бар. Бұл жерде әлі күнге дейін дүниетанымның, менталитеттің, адамдар табиғатының, қалыпты өмір сүру жағдайларын жасаудың, сондай-ақ жаратылыстан туындайтын әлеуметтік жанжалдардың алдын алатын және шешетін органдарының жүйесі тұрғысынан көп жұмыс істеу керек.

Әлеуметтік жанжалдардың типологиясы өте күрделі. Кікілжіңдердің түріне байланысты әлеуметтік жанжалдар ішкі және сыртқы, негізгі және негізгі емес, тұрақты және қайталама, антагонистік жәнеантагонистік емес болып бөлінеді. Жанжалдың тақырыбына байланысты мүдделердің табиғаты, әлеуметтік жанжалдар экологиялық, өндірістік, экономикалық, саяси, рухани (эстетикалық, ғылыми, діни және т.б.) жанжалдар деп бөлінеді. Топтарға, мақсаттарға және нәтижелерге байланысты әлеуметтік жанжалдар қалыптасу

және өркениеттерге бөлінеді. Осы қақтығыстардың нәтижесінде қоғамдар бір қалыптасудан және өркениеттен екіншісіне ауысады. Сабақтарға байланысты, қақтығыстың сипаты, мақсаттары, әлеуметтік қақтығыстар азаматтық және әскери (азаматтық соғыс, жергілікті соғыс, әлемдік соғыс, халықаралық терроризм және т.б.) деп бөлінеді.

Бұл қоғамды сипаттайтын әлеуметтік жанжалдар жүйесі оның даму тетігін қалыптастырады. Бұл механизмде қоғамның дамуына айтарлықтай ықпалын тигізетін негізгі қайшылықтар мен жанжалдардың әртүрлі топтары болады. Әртүрлі әлеуметтік қақтығыстар дамудың әртүрлі кезеңдерінде, бір-біріне өзара ықпалдасып, күрделі, әдетте, нашар белгілі және болжамды конгломератты қалыптастырады. Саяси партиялардың, билеуші элитаның, ғалымдар, жетекші лауазымды тұлғалардың міндеті қоғамдағы әлеуметтік кикілжіңдерді болжау, диагностикалау, барынша тігісін жатқызып, шығынын азайта білу.

Өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар:

- 1.Әлеуметтік жанжал мәселесін қалай, түсінесіз.
2. Қоғам дамуының әлеуметтік механизмдерін қалай анықтайды, сараптаңыз.
- 3.Әлеуметтік жанжалдардың типологиясы, анықтаңыз.
- 4.Қоғамдық дамудағы мемлекеттік саясаттың рөлін көрсетіңіз.
- 5.Әлеуметтік жанжалдың шығу себептерін сипаттаңыз.

3.5. ҚОҒАМ ДАМУЫНДАҒЫ ЭВОЛЮЦИЯ ЖӘНЕ ТӨҢКЕРІСТІҢ РӨЛІ

Әлеуметтік эволюция және төңкеріс қоғамдағы әлеуметтік жанжалдардың маңызды нысандары болып табылады. Олар кеңестік және буржуазиялық әлеуметтік ғылымдарда басқаша анықталады. Кеңестік әлеуметтану ғылымында эволюция баяу, біртіндеген сандық өзгерістер төңкеріс радикалды, сапалы өзгерістер деп көрсетіледі.

Еуропалық әдебиетте эволюция және төңкеріс сандық және сапалық өзгерістер ретінде қарастырылады, бірақ енгізілген өзгерістердің жолдары, қарқыны, бағалары, күші әртүрлі болады. Біз адамдардың, қауымдастықтардың, институттардың, қоғамның және адамзаттың дамуын бағалауда әлеуметтік эволюция және төңкеріс туралы еуропалық көзқарасты ұстанамыз.

Әлеуметтік эволюция және төңкеріс, біздің ойымызша, олардың мақсаттарына, қатысушы субъектілерге, үдерістерге, нәтижелерге қалыптасу және өркениетаралық қақтығыстардың нысаны болып табылады. Әлеуметтік эволюция және төңкеріс бұл бір әлеуметтік құрылым мен өркениеттің екіншісіне өзгеру процесі мен механизмін білдіретін әлеуметтік өзгерістер. Әлеуметтік өзгерістер белгілі бір мақсаттар мен идеалдарға ұмтылатын көптеген адамдардың саналы өзара әрекеттесуінің нәтижесі. Көрнекті адамдар, топтар, халық көпшіліктің рөлі бірдей.

Әлеуметтік эволюция әлеуметтік біртұтастығы мен өркениетті басқа біреуге, кемелділікке, өткенді жойып, адамның құрбаны болмай, жаңа қоғамда оңнәрсені сақтай отырып, біртұтас әлеуметтік құрылымды өзгертудің біртіндеп ойластырылған, сатылы процесі. Әлеуметтік эволюцияның мысалы ХХ ғасырдағы марксистік капитализм елдеріндегі буржуаздық социализмнің пайда болуы деп санауға болады. Әлеуметтік эволюция әрбір жеке кезеңде саналы түрде жүзеге асырылатын, өздігінен жүретін процесс. Сондықтан, әлеуметтік төңкерісті қоғамның прагматикалық трансформациясы деп атауға болады.

Әлеуметтік төңкеріс бір әлеуметтік қалыптасуды және өркениетті басқаға айналдырудың жылдам, өздігінен жүзеге асатын, радикалды процесі, ескі өркениеттің көптеген құрбандарын жою арқылы, қоғамды жаңарту. Әлеуметтік төңкеріс түпкі мақсатына қатысты ғана саналы, сонымен бірге оның әрбір сатысында прагматизмге ұшырайтын өздігінен жүретін процесс. Нәтижесінде, әлеуметтік төңкеріс оның көшбасшыларымен тұжырымдалған әлеуметтік тәжірибе болып табылады. Сондықтан, барлық ойшылдар социалистік төңкерісті эксперимент ретінде қарастырды. Әлеуметтік өзгерістер мен әлеуметтік төңкерістер қоғамның әлеуметтік өзгерістерінің екі негізгі түрі ретінде сол партиялардың бағалауында қарсы қасиеттермен сипатталады.

Әлеуметтік эволюция кезінде билеуші элиталар әртүрлі дәрежеде қоғамның таптарының мүдделерін білдіріп, қоғамдағы реформаларды жүзеге

асыру үшін объективті жағдайларды күтеді. Әлеуметтік төңкеріс жағдайында билеуші элиталар қоғам мүдделерін әлеуметтік жағдайды қамтамасыз ететін таптармен байланысын жоғалтады.

Нәтижесінде, әлеуметтік реформалар үшін (мысалы, француз буржуазиялық төңкерісі) объективтік жағдай немесе пісіп-жетілген немесе әлі де жетілмеген (Ресейдегі пролетарлық-социалистік төңкерістерісі сияқты) болады. Осылайша, эволюциялық немесе төңкерістер жолды таңдау субъективті факторының жетілуіне, этностардың, элитаның және бюрократияның қарсы тұру жағдайын уақтылы бағалау қабілетіне және уақытында тиісті шешімдер қабылдауға байланысты.

Әлеуметтік эволюция кезінде, билеуші элита қоғамның топтары қысымымен әлеуметтік дамудың шұғыл жеке мәселелерін шешеді және сол арқылы қоғамды кезең-кезеңмен өзгертуді жүзеге асырады. Әлеуметтік төңкеріс жағдайында билеуші элита реформалардың өзекті мәселелерін шешпейді, нәтижесінде объективті шарттары мен субъективті факторлары, бір жағынан, әлсіреп, екінші жағынан әлеуметтік төңкеріске жетуге жақындайды. Ескі дәстүрлердің, өмір салтының, институттардың ыдырауы пайда болады.

Әлеуметтік эволюция кезінде «қозғалыс бастысы, ал түпкі мақсаты ештеңе емес» (Бернштейн). Қарама-қайшылықтар қоғамның осы немесе өзге салаларында пайда болған кезде билеуші демократиялық элита мәселені шешудің жобасын ойластырады және оны іс жүзінде жүзеге асырады. Әлеуметтік төңкерістің арқасында көптеген шешілмеген мәселелер жинақталып, қыңыр конгломератқа айналады. Оларды реформа жүйесі арқылы теориялық, жобалық және іс жүзінде (лайықты құрал-институттары жоқ) шешу мүмкін емес болады. Сонымен қатар, өз артықшылықтарымен бөлісуді қаламайтын билеуші элитаның және оның артындағы билеуші таптың қатал қарсылығы айқындалады. Әлеуметтік эволюция (демократиялық) бейбіт құралдарын пайдаланады, ескінің елеусіз қираулары мен құрбандықтармен қатар жүреді, оның нәтижелері өте берік болады. Сондай-ақ, ескі салт-дәстүрлердің, өмір салттарының, әлеуметтік институттардың кейбір бөлігі сақталады, ал кейбірі алынып тасталады. Әлеуметтік төңкеріс зорлық-зомбылық амалдарын қолданады, бұрынғы қоғамның құрылуға дейінгі, оның салт-дәстүрлерінің, өмір салтының, әлеуметтік институттардың айтарлықтай бұзылумен қатар жүреді, адамдарға құрбандық пен азап алып келеді, оның нәтижелері берік емес және ұзақ уақытқа созылмайды. Жойылғандардың орнына жаңа дәстүрлер, өмір салты және әлеуметтік институттар тез және қарқынды пайда бола бастайды.

Әлеуметтік эволюция демократиялық күрестің нәтижесі ретінде қанағаттандырылған қоғамның негізгі топтарының шұғыл қажеттіліктері мен мүдделерін қанағаттандыруға негізделген. Басқарушы элита дәл осындай тарихи тұрғыдан қалыпты қажеттіліктерді, мүдделерін, идеалдарын жүзеге асыруға бағытталған. Әлеуметтік реформалардың бағасы халық үшін өте қолайлы. Қоғамдық төңкеріс қоғамда артықшылықты мұраттарды, мүдделерді, күтулерді қалыптастырады. Қоғамда пайда болатын төңкеріс элита езілуші таптың өрескел талаптарын қолданады және оларды күреске талпындырады.

Нәтижесінде, әдетте, элитамен есептелмеген әлеуметтік төңкерістің бағасы өте жоғары. Әлеуметтік қалыптасулар мен өркениеттердің әлеуметтік эволюция мен төңкерістің сапалы өзгерістері әртүрлі тереңдікте және жылдамдықпен әртүрлі кезекте жүреді.

Біріншіден, қоғамның дүниетанымы мен идеологиясы өзгереді, жаңа идеяларды ескі мұраттардың орнына ұғыну жүреді. Мысалы, Кеңес Одағында «самодержавие, православие, ұлыс» идеясының орнына Кеңес өкіметі, коммунистік идеология, кеңестік халық пайда болды. Сонымен қатар, Батыста «жалпыға бірдей береке қоғамы» идеясы жалпы бәсекелестік пен пайда алу қоғамының орнына келді.

Екіншіден, саяси салада өзгерістер, мемлекеттегі ұлттар, таптар, арасында осы субъекттердің өзгерген жағдайына байланысты билікті бөлу жүреді. Лениннің дұрыс айтқанындай, билік мәселесі – басты мәселе. Тек билік арқылы қандай да бір субъект қоғамда өз мүдделерін білдіруге және іске асыруға, өз мүдде шегінде экономикаға әсер етуге қабілетті болып табылады.

Үшіншіден, экономикалық салада өзгерістер жүреді: өндіріс құралдарын меншіктеу формасы; экономиканы басқаруда меншік пен басқару байланысы, жеке, кооперативтік, мемлекеттік меншік қатынасы өзгереді, және олардың қоғамдық функциялары күшейеді.

Төртіншіден, қоғамның жетекші тобы өзгереді. Мысалы, 1789 жылы Франция төңкерісі кезінде король бастаған ақсүйектерді жойған буржуазия билікке келді. 1917 жылғы Қазан революциясы кезінде буржуазияның билігін жойып, билікке жұмысшылардың мүдделерін білдірген большевиктер келді. 1991 жылы жаңа ресейлік буржуазияның мүдделерін білдірген номенклатуралық либералдар билікке келді. Енді оларға, Патриотизмді, Өктемдікті, Ынтымақтастықты қалпына келтіргісі келетін, Ресей халқының патриоттық, өктем және ұжымдық бөлігін көрсететін Ресей қауіпсіздік күштері қосылды. Біз қайтадан саяси қалыптасқан орамның ішіне кіреміз.

Ресейде бірінші социалистік революция 1917 жылдың қазан айынан 1937 жылға (социализм негіздерін құру жылы) дейін болды, пролетарлық диктатура құрумен, "құруға дейінгі" ескі Ресейді жоюмен, зор құрбандықтар, әлеуметтік және кедейлік теңдігі бар кеңестік қоғам құрумен жүрді. Батыс Еуропада буржуазия-социалистік төңкеріс XX ғасырдың бірінші жартысында, демократиялық жолмен, әскери зорлық-зомбылықсыз өтті. Ол постиндустриялық қоғамда одан әрі трансформация мүмкіндігін сақтап, буржуазиялық демократия мен заң құру, халықтың өмір сүру сапасын күрт жақсаруына әкелді.

Әлеуметтік төңкеріс және әлеуметтік эволюция қоғамдар мен адамзаттың бір қалыптасу сатысынан және өркениеттен екіншісіне сапалы көшуін білдіреді. Бірақ бір жағдайда, әлеуметтік жанжал қарсы топтар арасында өрістеу деңгейіне әкелмейді, ал басқа жағдайда әкеледі. Және бұл жағдайға бұндай оқиғалардың дамуына жол ашқан билеуші таптар жауапты болады. Осыған орай, біз Ресейде пролетарлық-социалистік төңкерісі саяси шешімдерде орыс шаруалары мен жұмысшылардың мүдделерін түсінуге және білдіруге қабілетсіз болған орыс ақсүйектері және буржуазия себеп болған деп айта

аламыз. Сондықтан, Ресейдің бұзылуында және Кеңес өкіметінің орнауында пролетариат және большевиктердің емес, патша мен Мемлекеттік Дума бастаған ақсүйектер мен буржуазияны кінәлауымыз керек. 1991 жылы КСРО-дағы революцияны буржуазиялық социализмге қарсы әлеуметтік эволюция жүргізу арқылы болдырмауға болатын еді. Бірақ билікте болған КОКП КСРО-ның әлеуметтік эволюциясына (реформалауға) қабілетсіз болды. Бұл, алайда, Югославия нұсқасы бойынша КСРО-ның ыдырауына алып келген жоқ, Горбачев және Ельцин кенеттен жүзеге асырған кеңес қоғамының айтарлықтай әдісті бөлшектенуі еді.

Қоғамдағы экономикалық және әлемге деген көзқарастың өзгеруінің базистен артта қалуына байланысты, экономикалық және саяси қоғамдағы әлеуметтік төңкерістер әдеттегі жағдайлар болып қалғанын тарихи талдаулар көрсетеді. Аралас қоғамның ең басты жетістігі болып әлеуметтік төңкерістің даму формасы ретінде жоғалуы және соған байланысты қайғы-қасіреттің жойылуы. Бұл субъективті фактордың саналылығының өзгеруі және сауаттылық деңгейі мен халық зейінінің артуымен түсіндіріледі. Ресейдің саяси қоғамнан экономикалық қоғамға, одан соң аралас қоғамға өтуі біздің халқымызға әлеуметтік төңкерістердің алдын алуға септігін тигізеді.

Әлеуметтік эволюция мен төңкерістің ортақ себептері қандай? Оның басты себебі қоғамдық салалардың әр бағытты және түрлі жылдамдықтағы дамуы болып табылады. Осындай даму нәтижесінде бір салалар саны және сапасы жағынан басқа салаларды басып озады, соның әсері қоғамның өзгеруіне әкеліп соғады. Бұл кейбір әлеуметтік топтардың жаңа орнында қалып, жаңа құқықтар мен қажеттіліктерді талап ететінін білдіреді. Бұған ескі даму жолындағы топтар кедергі жасайды.

Қоғамдық әлеуметтік қақтығыстардың негізгі қайнар көзі қоғамдық жаңғыру болып табылады. Жаңғыру дәстүрліліктің және артта қалушылықтың жаңғыру үдерісі. Жаңғырудың бірнеше анықтамасы бар. Мысалы, Батыс әлеуметтанушыларының пікірі бойынша, жаңғыру екі түрлі (Батыс Еуропалық және Солтүстік Америкалық) әлеуметтік жүйенің қалыптасау процесі.

Осы пікірді нақтылай отырып; Н.Смелзер әлеуметтік жүйеге кіретін қоғамның 6 түрін жіктеп көрсетеді: экономика, саясат, білім, дін, стратификация, отбасы. Осы жағдайда жаңғыру осы сөздің кең мағынасында, яғни қоғамның эволюциялық өзгерісі түсіндіріледі. Бұған байланысты, демо-әлеуметтік, экономикалық, саяси және рухани модернизацияны айтуға болады. Біздің ойымызша, формациялық жаңғыру басқарушы элитаның қоғамды тиімді басқаруы бойынша қажеттіліктерін өтеу арқылы қоғамның формациялық құрылымының даму үдерісі. Осылайша, формациялық жаңғыру ескі мен жаңаның арасында, дәстүрлімен заманауидың арасындағы әлеуметтік кикілжің болып табылады.

Кеңестік Ресейде салынған пролетарлық социализм, бірнеше есе әділ және прогрессивті Маркстік капитализмге қатысты капиталистік елдердегі пролетариаттар үшін әділ және прогрессивті жағынан қоғам және өмір салты болды. Оны Рузвельт, сонымен қатар басқа капиталистік елдердегі саяси белсенділер түсінген. Кеңестік қоғамда елеулі әлеуметтік теңдікке қол

жеткізілді, адамның және экономикалық таптың адамзатты пайдалануы жойылды, мәдени төңкеріс болды, әлеуметтік қозғалыстың жоғары деңгейі және экономикалық өсу және т.б. болды.

Рузвельт әлемнің дамыған елдерінің көшбасшылары марксистік капитализмді қасақана әрекеттердің нәтижесінде буржуазиялық социализмге айналдырды: кейбір пролетарлық-социалистік бастамалар мен қарым-қатынастарды (мемлекет рөлі, жоспарлау, кірістерді неғұрлым әділ қайта бөлу және т.б.) капиталистік қоғамға ендіру. Бұл реформалардың бәрі пролетарлық социалистік төңкеріссіз табиғи эволюциялық жолмен жүзеге асырылғанын атап өту маңызды, өйткені бұл үшін Энгельс пен Плехановтың саяси өсиетінде байқалған объективті және субъективті себептер бар.

Бұл елдерде әлеуметтік теңдік пен буржуазиялық орта таптың еркіндігі туралы идеялар жүзеге асырылды. Бір жағынан, буржуазия-социалистік елдерде қоғамдық құрылымдағы көптеген зат марксистік капитализмнен қалған: меншік нысандарының алуан түрі; тауарлар нарығы, капитал, қызметтер және бәсекелестік; демократиялық және құқықтық мемлекет және т.б. Екінші жағынан, көптеген пролетарлық-социалистік элементтер шығармашылық түрде қарызға алынды: экономикадағы мемлекеттік сектор, капиталға салынатын салықтар және кәсіпкерлік, мемлекеттік бюджеттің кірістерін орта таптың мүддесі үшін білімге, денсаулық сақтауға, демалысқа және т.б. қайта бөлу. Әсіресе, билікке келген елдердегі социал-демократтар тарапынан жүзеге асырылған мемлекеттің әлеуметтік саясаты ерекше болды. Нәтижесінде, буржуазия-социалистік қоғамдарда кедейлер саны азайып, жұмысшылардың негізгі қажеттіліктерін қамтамасыз етуде әлеуметтік теңдік туындайды.

Қоғамда әлеуметтік өндіріс және әлеуметтік теңдіктің тиімділігі арасында объективті қайшылықтар бар. Егер басқарушылықтың мақсаты әлеуметтік өндірістің тиімділігі болса, онда әлеуметтік теңдік зардап шегеді, дециляция коэффициенті артады. АҚШ, Канада, Мексика, Чили буржуазиялық-социалистік формациядан бас тартты және неолибералдық-капиталистік формацияны құрды, ол тиімді экономикамен, күшті әлеуметтік теңсіздікпен, қызметкерлердің әлсіз әлеуметтік қауіпсіздігімен ерекшеленеді. Әлеуметтік теңдік әлеуметтік басқарудың мақсаты болса, әлеуметтік өндірістің тиімділігі (новация, сапа, ресурс үнемдеу, еңбек өнімділігі) зардап шегеді. Бұл пролетарлық (КСРО, КХДР және т.б.) социализм елдері. Керісінше, буржуазиялық социализм елдері экономиканың жоғары тиімділігін және әлеуметтік қамсыздандыруды біріктіруге тырысады. Бұған Батыс Еуропа елдері, сондай-ақ Азияның жаңа индустриалды елдері: Гонконг, Оңтүстік Корея, Сингапур кіреді. Мұның бәрі бүгінгі күні дамыған буржуазиялық орта таптың (қызметкерлерді қоса алғанда, шағын және орта буржуазияның), оның әлеуметтік әділеттілік идеясын білдіре бастаған пост-марксистік капитализмді айтарлықтай өзгертті. Бұл марксистік капитализмге және пролетарлық социализмге қатысты буржуаздық (демократиялық) социализм деп атауға мүмкіндік береді. Марксистік капитализмге қатысты оны демократиялық капитализм деп атауға болады, өйткені ол марксистік капитализмнің

мүмкіндіктерін дамытты, оның жүзеге асуы кеңестік әлеуметтік жүйенің пайда болуымен ғана жеделдетілді. Буржуазиялықсоциализм жағдайында кеңестік әлеуметтік теңдік, идеологиялық бірауыздық жоқ. Мұндай социализмді құруға Горбачев шақырды. Көптеген совет адамдары, коммунизмнің (Хрущев құраған материалдық және тұтынушылық мағынада) салынғандығы туралы айтты. Соңғы жағдайда, экономикалық прогрестің арқасында буржуазиялық-социалистік қоғамдар жұмысшылардың көпшілігінің айтарлықтай материалдық қамтамасыз етілуіне қол жеткізді.

Өзін-өзі бақылауға арналған сұрақтар:

1. Әлеуметтік қақтығыс дегеніміз не, анықтаңыз.
2. Әлеуметтік жанжалдың даму кезеңдерін атаңыз.
3. Әлеуметтік жанжалдар типологиясы туралы айтып беріңіз.
4. Әлеуметтік қақтығыстарды қоғам дамуының механизмі ретінде сипаттаңыз.
5. Әлеуметтік эволюция мен әлеуметтік төңкеріс арасындағы айырмашылық қандай, талдаңыз.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта келе, жалпы әлеуметтік философия қоғам мен адам туралы философиялық принциптер мен заңдылықтар туралы мәселені қарастырады. Әлеуметтік философияның зерттейтін пәні адам және адам туған қоғамдық болмыс болып табылады. Оның басқа ғылымдардан айырмашылығы қоғамды зерттейтін түсініктерге көбірек назар аударады. Мемлекет құқық пен заң негізінде ұйымдасқан өмір нысаны, халық және ұлт адам өркениетінің тарихи азығы. Бұл барлық түсініктер өзара байланысты және бір-бірінің түсінігі толықтырып отырады.

Қоғам, адам және қоғамдық қатынастар туралы ой-пікірлер, идеялар мен ұғымдар алғашқы қауымдық қоғам дәуірінде-ақ қалыптаса бастады. Адамдардың алдында қоғам деген не, ол қалай пайда болды, ол қалай дамиды, дамудың көздері мен қозғаушы күштері неде, қоғамдық құбылыстар мен процестердің байланысы қандай, өзара әсер, себеп, қарым-қатынастар заңдылықтары бар ма, тағы басқа көптеген сұрақтар, ой-пікірлер және идеялар туады. Ал мұндай ой-пікірлер мен идеялар адамдардың қоғамға бірігуінен және осының негізінде өздерінің тіршілігін сақтау, күн көру, одан әрі дамыту қажеттілігінен, олардың тікелей тәжірибелік өмірімен байланысты туады.

Оқу құралында осы мәселелер теориялық жағынан жан-жақты терең қарастырылған. Қоғам өмірінің аса күрделі саласы - рухани өмір. Ол қоғамдық сананың түрлі формалары мен деңгейлерін: саяси және құқықтық сананы, моральдық және эстетикалық сананы, дін мен ғылымды, қоғамдық және жеке адам психологиясын т.б. қамтиды. Қоғамдық сананың бұл формаларын рухани мәдениет деп аталады.

«Қоғам өмірінің саласы» деген ұғым алуан түрлі, өзара күрделі байланыстағы қоғам өмірін терең зерттеу мақсатында біртұтас қоғамдық субъектінің іс-әрекетінің жеке салаларын бөліп алып қарастыру үшін қолданылатын абстракция, яғни бұл ұғым әлеуметтік философияның категориясы болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда, ол қоғамды танып білудің методологиялық «аспабы» десе де болады. Олай болса, қоғамдық өмір салаларының ішінен негізгі, экономикалық, саланы бөліп алып, адамның біртұтас нақты іс-әрекетінің ішкі мәнін, сырын ашуға болады.

Қоғамдық экономикалық формацияны құратын құбылыстар өзара табиғи байланысты, біріне - бірі тікелей немесе жанама әсер етеді, солардың нәтижесінде формация күрделі, дамушы әлеуметтік организм ретінде, біртұтас жүйе түрінде әрекет етеді.

Қоғам дамудың қандай жоғары деңгейіне жетпесін, адамдар азық түліксіз, киім кешексіз, баспанасыз, т.б. материалдық игіліксіз өмір сүре алмайды. Бұл игіліктерді табиғат дайын күйінде бере алмайды. Ол игіліктерге ие болу үшін адам еңбек етуі тиіс. Еңбек адамның табиғи қажеті, қоғам өмірінің негізі. Сол себепті де материалдық игіліктер өндірісі қоғамдық дамудың басты, шешуші күші болып табылады.

Өндіріс процесінде адамдар табиғатпен және өзара қарым-қатынас орнатады. Осы екі түрлі қатынастар кез-келген нақты өндіріс тәсілінің бір-бірінен айырғысыз байланысты екі жағын өндіргіш күштерді және өндірістік қатынастарды құрады. Өндіргіш күштер дегеніміз қоғам жасаған өндіріс құралдары, ең алдымен еңбек құралдары және тіршілік үшін қажетті өнімді жасаушы — адам.

Өндіріс процесінде адамдардың арасында қажетті түрде өндірістік қатынастар деп аталатын белгілі бір қатынастар пайда болады. Бұл қатынастар адамдардың өндірістік іс-әрекетінің ажырағысыз жағы болып табылады, өйткені адамдар жеке-дара өндіре алмайды, бір-бірімен қатынаса, қауымдаса отырып ғана өндіре алады.

Өндірістік қатынастар-экономикалық қатынастар. Түрліше әлеуметтік топтардың өндірістегі үстемдік немесе бағыныштылық жағдайы, олардың өндіріс процесіндегі қатынастары меншіктік формадан туындайтыны анық.

Өндірістік қатынастар өндіргіш күштердің дамуына ілесе алмай, кейін қала береді де олардың дамуына кедергі бола бастайды, олармен қайшылыққа келеді. Өндіргіш күштер әрі қарай дамыған сайын өндірістік қатынастардың кедергілік рөлі арта түседі де, олардың арасындағы қайшылық ақыр соңында жанжал деңгейіне жетеді. Сонда ескі өндірістік қатынастарды жойып, дамыған өндіргіш күштердің сипатына сәйкес келетін жаңа қатынастар орнататын әлеуметтік революцияның қажеттігі туады.

Адамдардың өндіріс процесіндегі қайсыбір қатынастары олар сәйкес келетін өндіргіш күштер дамып жетілген жағдайда ғана пайда болады. Өндірісті дамытуқоғам өмірінің объективтік қажеттілігі, заңы. Қоғамның тарихи, осы тұрғыдан алғанда, ең алдымен қоғамдық өндірістің төменгі тәсілінен жоғарғы тәсіліне қажетті түрде өту тарихы.

Әлеуметтік философия пәні бойынша тест сұрақтары:

Уровень «1» Әлеуметтік философия.

1. Әлеуметтік философияға пән ретінде ең дұрыс анықтама берген Ресей философы

- A) Н.А. Бердяев
 - B) С.А. Франк
 - C) В.С. Соловьев
 - D) В.В. Розанов
 - E) И.А. Ильин
- Дұрыс жауабы: (A.)

2. Тарихи, теориялық және әдістемелік (методологиялық) тұрғыдан алғанда әлеуметтік философияның алғашқы отаны не болып табылады

- A) Антропология
 - B) О.Конттың әлеуметтік физикасы
 - C) Антикалық деуірдің саяси ілімдері
 - D) Тарих философиясы
 - E) К.Маркстің тарихи материализмі
- Дұрыс жауабы: (D.)

3. Төмендегілердің қайсысы әлеуметтік философиялық талдау принципіне жатпайды

- A) Детерминизм принципі
 - B) Даму принципі (тарихилық)
 - C) Бихевиоризм принципі
 - D) Синергетика принципі
 - E) Әрекетпринципі
- Дұрыс жауабы: (C.)

4. Төмендегінің қайсысы Марксистік классикалық қоғам теориясына, оның тарихи және әлеуметтік қатынастар принципіне жатпайды:

- A) Детерминизм
 - B) Еркіндік
 - C) Ис-әрекет
 - D) Базистік рөлін анықтаушы
 - E) Даму
- Дұрыс жауабы: (B.)

5. “Философия оймен қамтылған заман”. Бұл аспект кімнің философиялық тарихи теориясының негізіне жатады

- A) Гегельдің
 - B) Спинозаның
 - C) Канттың
 - D) Декарттың
 - E) Риккерттің
- Дұрыс жауабы: (A.)

6. Ұлт дегеніміз – территориясы, тілі бір, экономикалық өмірі ортақ, ұлттық сипаттардың ерекшелігін білдіретін, ерекше психологиясы бар адамдардың тарихи қауымдастығы. Осы анықтаманы берген кім?

- A) Монтескье
- B) Маркс
- C) Гегель

Д)Гумилев
Е)Сталин
Дұрыс жауабы:(Е.)

7. “Белдеулік уақыт” ұғымы тарих философиясының маңызды категориясы. Осы ұғымның авторы:

А)Тойнби
В)Ясперс
С)Фукуяма
Д)Поппер
Е)Ницше
Дұрыс жауабы:(В.)

8. Локальдық (оқшау) өркениеттердің даму теориясының негізін салушылардың бірі:

А) Ясперс
В)Леви-Стросс
С) Дж.Вико
Д)Данилевский
Е) Ф.Бродель
Дұрыс жауабы:(D.)

9. “Мәдениет” ұғымын жерді өңдеу мағынасында ғана емес, адамды кемелдендіру категориясы ретінде де қолданған кім?

А) Маркс
В)Вольтер
С)Гердер
Д) Руссо
Е) Кассирер
Дұрыс жауабы:(С.)

10. «Табиғат туралы ғылым» және «мәдениет туралы ғылым» («рух туралы ғылым») дилемасы тұңғыш рет қандай тарих философиясының дәстүрінің шеңберінде қалыптасты:

А) Гегеляншылдықтың
В) Постструктурализмнің
С) Неокантшылдықтың
Д) Позитивизмнің
Е) Марксизмнің
Дұрыс жауабы:(В.)

11.Өмір сүру үшін - өмір соған тұра ма, әлде жоқ па?- деп кім айтқан

А)Ф.Ницше
В)Ф.Энгельс
С) А.Камю
Д) С.Л.Франк
Е) Е.Н.Трубецкий
Дұрыс жауабы:(А.)

12.Ф.Ницше бойынша Жоғары адам (Сверхчеловек) - ол кім

А) Жана құдай
В)Мырза болған құл
С) Шексіз билеуші адам

- D) Ұлт батыры
 - E) Өз мүмкіндігін бағалай алатын адам
- Дұрыс жауабы:(E.)

13.Неміс философтарынан бірінші болып азаматтық қоғамды мемлекеттен ажыратқан кім

- A) Гегель
 - B) Шеллинг
 - C) И.Кант
 - D) К.Маркс
 - E) И.Г.Гердер
- Дұрыс жауабы:(C.)

14.Басқалардың ішінен өз позициясын жауапкершілікпен және еркін қоя алатын қоғам мүшесі қалай аталады

- A) Индивидуальдылық
 - B) Субъект
 - C) Индивид
 - D) Тұлға
 - E) Универсум
- Дұрыс жауабы:(D.)

15.Өмірдің пайда болуының денешынықтырулық-мерекелік концепциясын кім ұсынды

- A) X.Ортега-и-Гассет
 - B) З.Фрейд
 - C) Ф.Рабле
 - D) Ф.Ницше
 - E) Й.Хейзинга
- Дұрыс жауабы:(E.)

16.Ғылымның берік (твердый) ядросы деп не есептелінеді:

- A) Ғылыми жолмен алынған ақиқат және ақиқат емес білімдер
 - B) Жинақты ғылымнан сұрыпталудан өткен ақиқаттың элементтері
 - C) Бақылау және нақты ғылымдар фактілері
 - D) үстем парадигма
 - E) Ғылымнан шеткеріленген, моралдық жағынан ескірген білімдер
- Дұрыс жауабы:(B.)

17.Классикалық ғылым қай кезеңнің нәтижесі:

- A) 1-і және 2-і жаһандық ғылыми төңкерістердің (XVII ғ.- XVIII ғ. аяғы -XIX ғ. 1-жартысы)
 - B) 4-ші жаһандық ғылыми революцияның (төңкерістің) (XX ғ. аяғы)
 - C) 3-ші жаһандық төңкерістің (XIX ғ. аяғы – XX ғ.ортасы)
 - D) Білімді секуляризациялаудың
 - E) Математика және механиканың дамуы
- Дұрыс жауабы:(A.)

18.Постклассикалық емес ғылымдардың объектісі болып не есептелінеді

- A) Тарихи дамушы жүйе
- B) Кіші жүйе
- C) Өздігінен ұйымдасушы жүйе
- D) Адам

Е) Биосфера
Дұрыс жауабы:(С.)

19.С.Кьеркегордың ілімі бойынша, Сократ экзистенцияның (тіршіліктің) символы, ал парыз - экзистенцияның... табалдырығының негізгі категориясы болып табылады. Қалдырылып кеткен сөзді табыңыз

А) Эстетикалық
В)Саяси
С) Этикалық
Д)Дін
Е) Құқықтық
Дұрыс жауабы:(D.)

20.Ф.Ницше ілімі бойынша дионикалық бастама дегеніміз не

А) ұйқылы-қиял әлемі
В)Масаю (опьянение), мистикалық өзінен-өзі жаттану
С) Толықтай сезім өлшемі
D) Білім әлемі
Е) Жасандылық әлемі
Дұрыс жауабы:(B.)

21. Мемлекет бұл отбасының және қоғамдық өмірдің пісіп- жетілген шыңы, - деп қарастырған кім?

А)Поппер
В)Гегель
С) Маркс
D) Монтескье
Е) Локк
Дұрыс жауабы:(A.)

22. Азаматтық қоғамның өмірі - бірден-бір "тұтыну жүйесі" деп қарастырған кім?

А) Локк
В)Поппер
С)Маркс
D) Монтескье
Е) Гегель
Дұрыс жауабы:(С.)

23. "Қоғамның дегуманизациясы" («Дегуманизация общества») атты шығарманың авторы

А)Ортега-и-Гассет
В)Фрейд
С) Бахтин
D) Лотман
Е)Камю
Дұрыс жауабы:(E.)

24. "Бұқараның көтерілісі" («Восстание масс») шығармасының авторы

А) К.Маркс
В)Э.Фромм
С) Поппер
Д)Ортега-и-Гассет

Е) Ницше
Дұрыс жауабы:(D.)

25. Тарихи тұрғыдан философияның алдында төмендегілердің қайсысы болған жоқ

- A) Тарихи білім
- B) Социология
- C) Мифология
- D) Дін
- E) Геометрия

Дұрыс жауабы:(B.)

26. «Адам өзінің табиғаты жағынан саяси тіршілік иесі» деген пайымдаудың авторы

- A) Аристотель
- B) Т.Гоббс
- C) О.Шпенглер
- D) Ж.П.Сартр
- E) И.Кант

Дұрыс жауабы:(A.)

27. "Өмір философиясының" негізін салушылардың бірі

- A) Г.Гегель
- B) Ф.Шеллинг
- C) Ф.Ницше
- D) И.Фихте
- E) Л.Фейербах

Дұрыс жауабы:(C.)

28. Адам өзінің мәнін мәдениеттің мазмұны арқылы айқындайды дегенді ұстанатын бағдар қалай деп аталады

- A) Теоцентризм
- B) Социоцентризм
- C) Натурцентризм
- D) Антропоцентризм
- E) Культурцентризм.(Мәденицентризм)

Дұрыс жауабы:(E.)

29. Барлық басымдылықтарды мәдени-өркениеттік факторлар беретін дүниеге көзқарас қалай аталады

- A) Теоцентризм
- B) Социоцентризм
- C) Агностицизм
- D) Натурцентризм
- E) Материализм

Дұрыс жауабы:(B.)

30. Орта ғасырлық философиялық ойлау, батыс және әлемдік философия тарихы идеяларының пайда болып қалыптасуы қандай тарихи оқиғаға қарыздар (міндетті):

- A) Тарихи дәлелдердің мазмұнына
- B) Тарихтағы патшалық биліктің рөліне
- C) Тұлғалық әрекеттің басымдылығына
- D) Дәуірлік оқиғаға

Е) Халықтың өмірінің принципі ретіндегі еркіндікке

Дұрыс жауабы:(Д.)

31. Әлемдік әлеуметтік-философиялық ойдың тарихында географиялық детерминизм принципін бірінші болып толық және жүйелі түрде ұсынған кім?

А) Васко да Гама

В) Вольтер

С)Д.Дидро

Д) Монтескье

Е) Гердер

Дұрыс жауабы:(С.)

32. Тарих философиясы, қазақ қоғамдық ойындағы проблемаларды зерттеуде кімнің шығармашылығы жүйелі зерттеудің жарқын үлгісі болып табылады

А) БІ.Алтынсариннің

В)М.Дулатұлының

С) Ш.Құдайбердіұлының

Д) С.Торайғыровтың

Е) Абайдың

Дұрыс жауабы:(В.)

33. Қазақ Ағартушыларының әлеуметтік философиясын өзге елдердің философиялық білімдерімен жақындастыратын

А)Тарихи процессте апокалиптік (апокалиптическая) идеология мен идеяның болмауы

В)Діни проблематика

С) Метафизикалық тереңдік

Д) Утопизмнің белгілі мөлшерден аз болуы

Е) Әдебилікпринципі

Дұрыс жауабы:(А.)

Уровень «2» Әлеуметтік философия.

1. Қазіргі кезеңдегі өркениеттік өзгерістерді айқындайтын тарих концепциясы:

А) Қоғамдық-экономикалық формация концепциясы

В) Оқшауланған мәдениет концепциясы

С) О.Шпенглер мен А.Тойнбидің концепциялары.

Д) Қоғамның ақпараттық-техникалық концепциясы

Е) Құдай мен тарихтың соңғы себептілігіне сүйенетін философиялық-діни концепция

Дұрыс жауабы:(В.С.)

2. Білімнің іс-қызметінің құрылымы мен заңдылығын әлеуметтік-философиялық зерттеулер қалай аталады:

А) Эпистемология

В) Аксиология

С) Білімнің табиғаты зерттелетін философияның бір бөлімі

Д) Логика

Е) Болмыс проблемалары зерттелетін философияның бір бөлімі

Дұрыс жауабы:(А.С.)

3. Қоғам дамуына табиғи факторлардың әсер ететіндігінің мысалы:

А) Ұлы Карлдің империясының құлауы.

В) Өзен жағалалауларында алғашқы ошақтарының пайда болуы.

- С) Ежелгі Египеттегі пирамидалардың салынуы.
 - Д) Ежелгі жазбаша құқық ескерткіші – Хаммурапи заңдарының пайда болуы.
 - Е) Өркениеттің пайда болуы.
- Дұрыс жауабы:(**В.Е.**)

4. Саясаттың мәні:

- А) Әлемдік сауда саласында мемлекеттердің өзара қарым-қатынасын ретке келтіру тәсілі.
- В) Қоғамды басқарудағы іс-әрекет, қоғамның тұтастығын қамтамасыз ету құралы және әлеуметтік дау-жанжалдарды реттеу.
- С) Ғалымдардың адамдардың құқықтарын қорғау мәселесін шешу барысындағы пікір-таластарын шешу тәсілдері.
- Д) Басты мақсаты мемлекеттік билікті ұстап тұру болып табылатын таптар, ұлттар, әлеуметтік топтар арасындағы қатынастарға байланысты іс-қызмет.
- Е) Билік басында отырғандардың қолдан жасаған адамдардың мінез-құлықтары, жүріс-тұрыстары.

Дұрыс жауабы:(**В.Д.**)

5. Мемлекеттің мәні:

- А) Мәдениет саласында адамдардың қарым-қатынасын ретке келтіру.
- В) Қоғамдағы саяси билікті ұйымдастырудың ерекше формасы.
- С) Қоғамдағы экономикалық қатынастарды ретке келтіру.
- Д) Өнеркәсіп пен сауданың дамуындағы приоритеттерді анықтау.
- Е) Саяси жүйелердің институты, қоғамды басқаруды жүзеге асыру

Дұрыс жауабы:(**В.Е.**)

6. Қоғамды басқарудағы басты субъект:

- А) Кәсіподақ ұйымы.
- В) Мемлекет.
- С) Ақсақалдар кеңесі.
- Д) Спорт жанкүйерлерінің клубы.
- Е) Мемлекеттік билік.

Дұрыс жауабы:(**В.Е.**)

7. Биліктің қайнар көзі халық болып табылатын қоғамның құрылым қалай аталады:

- А) Тирания.
- В) Демократия.
- С) Пролетариат диктатурасы.
- Д) Олигархия.
- Е) Көпшіліктің азшылыққа бағыну принципі бойынша билік үстемдік ететін қоғамның формасы.

Дұрыс жауабы:(**В.Е.**)

8. Құқықтың мәні:

- А) Мораль нормалары және қоғамдағы адамдардың моральдық мінез-құлқы.
- В) Мемлекеттегі адамдардың әдәлетті мінез-құлқының шектерін айқындайтын күштеу сипаты бар әлеуметтік нормалар.
- С) Экономика саласындағы адамдардың қарым-қатынасын ретке келтіретін мінез-құлықтың әлеуметтік нормалары.
- Д) Қоғамдық өмірдегі талап-тілектері мен ұмтылыстарын көрсету формасы.
- Е) Мемлекет бекітіп немесе заңдастырған, орындалуы мемлекет тарапынан бақыланып отыратын жалпыға бірдей мінез-құлық ережесі.

Дұрыс жауабы:(**С.Е.**)

9. Қоғамдық сананың формасы ретіндегі құқық дегеніміз нені білдіреді:

- A) Қоғамдағы адамгершілік қатынастарды бейнелеп көрсетеді.
- B) Мемлекет тарапынан қорғалатын әлеуметтік нормалар мен қатынастар жүйесін білдіреді.**
- C) Адамдардың діни сезімдерін бейнелеп көрсетеді.
- D) Мемлекет тарапынан қорғалатын қоғамдық қатынастарды ретке келтірудің бір түрі.
- E) Сақталуын қоғамдағы мемлекеттік шаралар бақылап отыратын жалпыға бірдей мінез-құлық (нормалар) ережесін орнату.

Дұрыс жауабы:(**B.D.**)

10. Адамдардың мәңгі, бөлінбес құқығы дегеніміз не:

- A) Азаматтық құқық.
- B) Табиғи құқық.**
- C) Отбасы құқығы.
- D) Меншік құқығы.
- E) Шексіз принциптер мен құқықтардың жиынтығы.

Дұрыс жауабы:(**B.E.**)

11. Құқықтық мемлекеттің негізгі белгілерінің бірін атап өтіңіз:

- A) Адамдардың мүлік теңдігі.
- B) Заңның жоғары болуы.**
- C) Тендей бөлу.
- D) Заңның алдында барлығы жауапты, ешкім заңнан аса алмайды.
- E) Құқықсыз бостандық.

Дұрыс жауабы:(**B.D.**)

12. Табиғаттан оқшауланған, бірақ онымен тығыз байланысты адамдардың іс-әрекетінің тәсілдері мен олардың бірігулерінің формалары қалай аталады:

- A) Халық.
- B) Қоғам.**
- C) Мәдениет.
- D) Әлеуметтік территориясы бар, мәдениеті бар, бірыңғай саяси билікке бағынатын үлкен әлеуметтік топ.
- E) Шіркеу

Дұрыс жауабы:(**B.D.**)

13. Кең мағынадағы қоғам дегеніміз не:

- A) Бізді қоршаған орта.
- B) Адамдардың бірігу формасының жиынтығы.**
- C) Бір-бірімен қарым-қатынасқа түскен топтар.
- D) Адамдардың күнделікті өмірдегі іс-әрекеті.
- E) Тұрақты қарым-қатынастардың көмегімен өзара байланысты адамдар тобы, немесе жалпы географиялық, әлеуметтік территориясы бар, мәдениеті бар бірыңғай саяси билікке бағынатын үлкен әлеуметтік топ.

Дұрыс жауабы:(**B.E.**)

14. Қоғам ұғымы нені білдіреді:

- A) Қоршаған ортаны.
- B) Адамдардың бірігу формаларын.**
- C) Табиғи қоршаған ортаны.
- D) Жетекші мәдениетті.
- E) Географиялық ортаны.

Дұрыс жауабы:(**B.D.**)

15. Қоғамның табиғаттан ерекшелігі неде:

- A) Жүйе болып табылады.
- B) Дамуда болады.**
- C) Өз заңдылықтарымен дамиды.
- D) Мәдениеттің туындысы.
- E) Динамикалық дамуда болады.

Дұрыс жауабы:(**B.E.**)

16. «Даму», «элементтердің өзара әсері» ұғымдары қоғамды қалай сипаттайды:

- A) Табиғаттың бір бөлшегі ретінде
- B) Динамикалық жүйе ретінде**
- C) Өзгеріске жатпайтын жүйе ретінде.
- D) Адамзатты қоршаған материалдық дүние ретінде.
- E) Дамитын жүйе ретінде.

Дұрыс жауабы:(**B.E.**)

17. Қоғам неден тұрады:

- A) Сферадан.
- B) Субъектілерден.**
- C) Объектілерден.
- D) Тәуелсіз дүниелерден.
- E) Адамдар тобынан.

Дұрыс жауабы:(**B.E.**)

18. «Басқару формасы», «авторитаризм» ұғымдары қоғамның қандай салаларын сипаттайды:

- A) Рухани.
- B) Саяси.**
- C) Экономикалық.
- D) Әлеуметтік.
- E) Мемлекеттік іс-қызмет саласын.

Дұрыс жауабы:(**B.E.**)

19. Қоғамды түсіндірудегі адамның іс-әрекетіндегі адам санасын жоғары абсолюттендіретін ыңғай қалай аталады:

- A) Натурализм.
- B) Идеалистік.**
- C) Детерменизм.
- D) Материяға қатысты рухтың алғашқылығын дәлелтейтін концепция.
- E) Материалистік.

Дұрыс жауабы:(**B.D.**)

20. Қоғамның дамуындағы қандай қатынастарды К.Маркс айқындаушы деп есептейді:

- A) Діни.
- B) Өндірістік.**
- C) Саяси.
- D) Отбасылық-тұрмыстық.
- E) Бірыңғай өндірістік іс-қызметтің нәтижесінде пайда болатын қатынастарды.

Дұрыс жауабы:(**B.E.**)

21. Адамзат қоғамының дамуына географиялық факторлар әсер етеді деп есептеген бағыт:

- A) Идеализм.
- B) Географиялық детерменизм.
- C) Физиократизм.
- D) Географиялық жағдайлар мемлекеттің экономикалық, әлеуметтік, саяси ерекшеліктерін айқындайды деп есептейтін концепция.
- E) Технологиялық детерменизм.

Дұрыс жауабы:(**B.D.**)

22. Әлеуметтік қауымдастыққа не жатады:

- A) Мектеп. Университет.
- B) Отбасы, таптар, ұлттар.
- C) Қоғамда қабылданған нормалар мен құндылықтар.
- D) Ру, тайпа, ұлт.
- E) Белгілі бір мемлекеттің азаматтарының саяси қауымдастығы, қоғамның негізгі ұясы.

Дұрыс жауабы:(**B.D.**)

23. Қай кезеңде табиғат космос, ал адам – микрокосмос ретінде қарастырылды:

- A) Жаңа заманда
- B) Антикалық кезеңде.
- C) Қайта Өрлеу дәуірінде.
- D) Ортағасырда
- E) Грек философиясының даму кезінде.

Дұрыс жауабы:(**B.E.**)

24. Әлеуметтік философия мен әлеуметтану ара-қатынасы қандай:

- A) Тождествода.
- B) Әлеуметтану әлеуметтік философияның білімдеріне негізделеді.
- C) Субординацияда.
- D) Ортағасырда
- E) Әлеуметтану мен әлеуметтік философия өзара байланысты

Дұрыс жауабы:(**B.E.**)

25. Дәстүрлі қоғамға тән сипаттар:

- A) Динамикалық өрлеу.
- B) Діннің жоғары рөлі.
- C) Индустриальдық өнім.
- D) Азаматтық тұлғаның құндылығы.
- E) Діннің үстемдік алуы.

Дұрыс жауабы:(**B.E.**)

26. Дәстүрлі қоғамнан индустриальдық қоғамға өту барысында:

- A) Әдет-ғұрыптардың рөлі өсті.
- B) Әлеуметтік жаңашылдық өсті.
- C) Тұлға қауымды өзіне бағындыра бастады.
- D) Әлеуметтік қабаттардың өзгеру мүмкіндігі жоғарылайды.
- E) Дәстүрлердің рөлі жоғарылайды.

Дұрыс жауабы:(**B.D.**)

27. Қазіргі кезеңдегі постиндустриальдық қоғамға тән сипаттар:

- A) Ауылшаруашылығы.

- В) Инновациялық технологиялардың белсенді енгізілуі.
- С) Өнеркәсіпті өндіру.
- Д) Демократиялық құндылықтардың әлсіздігі және артта қалуы.
- Е) Революциялық технологияларды өндіру.

Дұрыс жауабы:(**В.Е.**)

28. Технологиялық детерменизм қандай қоғамға тән сипат:

- А) Аграрлық.
- В) Индустриальдық.
- С) Алғашқықауымдық.
- Д) Индустриаландыру мен машина өндіру барысында қалыптасқан қоғамға.
- Е) Постиндустриальдық.

Дұрыс жауабы:(**В.Д.**)

29. Қазақ Ағарту кезеңінің әлеуметтік философиясын басқа елдердің философиясымен не жақындастырады:

- А) Діни проблема.
- В) Идея мен идеологияның болмауы.
- С) Принциптік әдебиетшілдік.
- Д) Тарихи процестің апокалиптігі.
- Е) Утопизмнің кейбір үлестерінің болмауы

Дұрыс жауабы:(**В.Д.**)

30. Қоғамды айқындайтын және жиі қайталантын анықтамалардың бірі «Қоғам дегеніміз тәуелсіз, ... бөлшегі»:

- А) Жануар патшалығының.
- В) Табиғи ортаның.
- С) Саяси-құқықтық қатынастардың.
- Д) Құдайдың рухани эманациясы.
- Е) Табиғаттың болмысы.

Дұрыс жауабы:(**В.Е.**)

31. Қоғам деген не, оның «табиғаты» қандай, мәндік, түбегейлі белгілері қандай? Бұл сауалдар әлеуметтік философияның қай бөліміне жатады:

- А) Әлеуметтік философия тарихына.
- В) Әлеуметтік онтологияға.
- С) Философиялық антропологияға.
- Д) Формациялар мен өркениеттерге.
- Е) Адам туралы, индивид туралы ілімдерді қоса қамтитын қоғам туралы ілім.

Дұрыс жауабы:(**В.Е.**)

32. Көп жағдайда әлеуметтік философия:

- А) Мәдениет философиясы.
- В) Әлеуметтік прогресс теориясы.
- С) Құрылымдық антропология.
- Д) Адам өмірінің, ғылымның, техниканың дамып, жетілу формаларының объективтік тенденцияларының теориясы.
- Е) Тарих философиясы.

Дұрыс жауабы:(**В.Д.**)

33. Әлеуметтік философия мен әлеуметтанудағы жүйелік әдістеменің ғылымға енуіне себепкер болған теория қалай аталады:

- A) Ақпараттық қоғам теориясына.
 - B) XXғ. посткласикалық марксизм теориясына.**
 - C) Әлеуметтік мобильдік теориясына.
 - D) Франкфурт мектебіне, фрейдомарксизмге, экзистенциальдық марксизмге, феноменологиялық марксизмге.
 - E) Өркениеттің оқшаулануы теориясына.
- Дұрыс жауабы:(**B.D.**)

Уровень «3» Әлеуметтік философия.

1. Платонның әлеуметтік философиясындағы мінсіз мемлекет дегеніміз не:

- A) Баланы дұрыс тәрбиелеу.
 - B) Аристократия.**
 - C) Ортақ мүдде, ортақ мақсат, жалпыға ортақ жеке меншіктің болуы.
 - D) Олигархия
 - E) Демократия
 - F) Тирания
 - G) Тимократия
 - H) Полития
- Дұрыс жауабы:(**A.B.C**)

2. Аристотель бойынша басқарудың дұрыс формаларына не жатады:

- A) Монархия.
 - B) Тирания.
 - C) Олигархия.
 - D) Аристократия.**
 - E) Демократия.
 - F) Полития.**
 - G) Тимократия.
 - H) Конституциялық Республика.
- Дұрыс жауабы:(**C.D.F**)

3. Әлеуметтік философияның ең негізгі функцияларын атап көрсетіңіз:

- A) Діни.
 - B) Философиялық.
 - C) Әдістемелік.
 - D) Танымдық.**
 - E) Дүниеге көзқарас.
 - F) Болжамдық.**
 - G) Ғылыми.
 - H) Диалектикалық.
- Дұрыс жауабы:(**C.D.F**)

4. Әлеуметтік философияның көрнекті өкілдері кімдер:

- A) О.Конт.
- B) И.Кант.
- C) М.Вебер.
- D) К.Маркс.
- E) Э.Дюркгейм.
- F) Ф.Энгельс.
- G) Л.Фейербах.
- H) В. Гегель.

Дұрыс жауабы:(D.C.E)

5. Әлеуметтік философия қандай қоғамдық ғылымдармен өте тығыз байланысты:

- A) Социология.
- B) Тарих философиясы.
- C) Саясат философиясы және саясаттану
- D) Экономика теориясы.
- E) Құқықтану.
- F) Қазақстан тарихы.
- G) Діни антропология.
- H) Мәдениеттану.

Дұрыс жауабы:(A.B.C)

6. Элита теориясының ең көрнекті өкілдері:

- A) Г.Моска.
- B) К.Маркс.
- C) В.Парето.
- D) Д.Бруно.
- E) Н.Макиавелли.
- F) Н.Кузанский.
- G) М.Вебер.
- H) П.Сорокин

Дұрыс жауабы:(A.C.E)

7. Қазіргі кезеңдегі саяси жүйелерді мемлекеттік-аймақтық құрылым принципі бойынша ажырата білу:

- A) Парламенттік республика.
- B) Президенттік республика..
- C) Унитарлық мемлекет.
- D) Федерация.
- E) Конфедерация.
- F) Монархиялық-президенттік республика.
- G) Монархиялық-парламенттік республика.
- H) Монархиялық.

Дұрыс жауабы:(C.D.E)

8. Унитарлық мемлекеттің негізгі белгілері:

- A) Конститутивтік (айқындаушы) шешімдерді мемлекеттік биліктің жоғарғы органдары қабылдайды.
- B) Конститутивтік шешімдерді биліктің жоғарғы федеральдық органдары қабылдайды.
- C) Бірыңғай территорияны (аймақты), әкімшілік-аймақтық шекараны орталық бекітеді және өзгерте алады.
- D) Федерацияның территориясын оның субъектілері құрайды; Федерацияның ішкі шекарасын субъектілердің келісімі ғана өзгерте алады.
- E) Екі палаталы немесе бір палаталы парламент, палаталар жалпыұлттық өкілеттіктің негізінде қалыптасады.
- F) Екі палаталы парламент, оның бірі федерация субъектілерінің өкілдерінен; екіншісі жалпыұлттың өкілдерінен тұрады.
- G) Бірыңғай территория болмайды
- H) Бірпалаталы парламент немесе жоғары заңдық органның болмауы

Дұрыс жауабы:(A.C.E)

9. Федерациялық мемлекеттің негізгі белгілері:

- A) Конститутивтік (айқындаушы) шешімдерді мемлекеттік биліктің жоғарғы органдары қабылдайды.
 - B) Конститутивтік шешімдерді биліктің жоғарғы федеральдық органдары қабылдайды.
 - C) Бірыңғай территорияны (аймақты), әкімшілік-аймақтық шекараны орталық бекітеді және өзгерте алады.
 - D) Федерацияның территориясын оның субъектілері құрайды; Федерацияның ішкі шекарасын субъектілердің келісімі ғана өзгерте алады.
 - E) Екі палаталы немесе бір палаталы парламент, палаталар жалпыұлттық өкілеттіктің негізінде қалыптасады.
 - F) Екі палаталы парламент, оның бірі федерация субъектілерінің өкілдерінен; екіншісі жалпыұлттық өкілдерінен тұрады
 - G) Бірыңғай территория болмайды.
 - H) Бірпалаталы парламент немесе жоғары заңдық органның болмауы
- Дұрыс жауабы: **(B.D.E)**

10. Конфедерациялық мемлекеттің негізгі белгілері:

- A) Конститутивтік (айқындаушы) шешімдерді конфедерацияға қатысушы мемлекеттердің мүшелері қабылдайды.
 - B) Конститутивтік шешімдерді биліктің жоғарғы федеральдық органдары қабылдайды.
 - C) Бірыңғай территорияны (аймақты), әкімшілік-аймақтық шекараны орталық бекітеді және өзгерте алады.
 - D) Федерацияның территориясын оның субъектілері құрайды; Федерацияның ішкі шекарасын субъектілердің келісімі ғана өзгерте алады.
 - E) Екі палаталы немесе бір палаталы парламент, палаталар жалпыұлттық өкілеттіктің негізінде қалыптасады.
 - F) Екі палаталы парламент, оның бірі федерация субъектілерінің өкілдерінен; екіншісі жалпыұлттық өкілдерінен тұрады.
 - G) Бірыңғай территория болмайды.
 - H) Бірпалаталы парламент немесе жоғары заңдық органның болмауы.
- Дұрыс жауабы: **(A.G.H)**

11. М.Вебер бойынша легитимдік биліктің үш типін атап өтіңіз:

- A) Рациональдық билік.
 - B) Дәстүрлі билік.
 - C) Харизматикалық билік.
 - D) Парламенттік билік.
 - E) Республикалық билік.
 - F) Демократиялық билік.
 - G) Аристократиялық билік
 - H) Олигархиялық билік.
- Дұрыс жауабы: **(A.B.C)**

12. Биліктің басты үш негіздері:

- A) Ғылыми.
- B) Саяси.
- C) Философиялық.
- D) Діни.
- E) Психологиялық.
- F) Әлеуметтік.
- G) Идеологиялық.
- H) Тарихи.

Дұрыс жауабы:(E.F.G)

13. Демократиялық социализм доктринасының негізгі құндылықтары:

- A) Бостандық.
- B) Теңдік.
- C) Әлеуметтік ынтымақтастық.
- D) Демократия.
- E) Құндылық
- F) Құқық.
- G) Діни еркіндік.
- H) Ғылыми сауаттылық.

Дұрыс жауабы:(A.B.C)

14. Әлеуметтік стратификацияның басты формалары:

- A) Ғылыми.
- B) Философиялық.
- C) Діни.
- D) Экономикалық
- E) Тарихи
- F) Мәдени.
- G) Саяси.
- H) Әлеуметтанулық

Дұрыс жауабы:(D.F.G)

15. Әлеуметтік философия қандай қоғамдық ғылымдармен өте тығыз байланысты:

- A) Социология.
- B) Тарих философиясы.
- C) Саясат философиясы және саясаттану
- D) Экономика теориясы.
- E) Құқықтану.
- F) Қазақстан тарихы.
- G) Діни антропология.
- H) Мәдениеттану.

Дұрыс жауабы:(A.B.C)

16. Консервативтік идеологияға тән сипатты белгі:

- A) Жеке бостандық құндылығы
- B) Құндылық..
- C) Дәстүрлер
- D) Экономиканың негізі ретіндегі жеке меншік.
- E) Қабысушылық.
- F) Экономиканың негізі ретіндегі қоғамдық меншік.
- G) Экономиканың негізі ретіндегі кооперативтіке меншік.
- H) Саяси еркіндікте.

Дұрыс жауабы:(B.C.E)

17. Құқықтық институттар қоғамның қажеттілігін қай салаларда жүзеге асырады:

- A) Материальдық жағдайлар мен қызмет көрсетулерде
- B) Нормалар мен ережелердің негізінде адамдардың мінез-құлқын реттеу мен бақылау барысында.
- C) Азаматтардың рухани жетілу барысында
- D Азаматтық институттарда

- Е) Неке институтында.
 - Ғ) Жеке қызмет көрсету барсында.
 - Г) Қоғамдық іс-қызметтің барысында.
 - Н) Кооперативтік іс-қызметтің барысында.
- Дұрыс жауабы:(**В,Д,Е**)

18. Орта ғасырлық әлеуметтік ой кешу үрдісі:

- А) Адам саяси жануар
 - В) Адамның мүмкіндіктері шексіз
 - С) Қоғамдағы адамдардың, олардың бостандығы үшін қажеттілік ретіндегі «толық теңдік» туралы түсінік
 - Д) Өзіңе тілемегенді өзгеге де тілеме
 - Е) Жер әлеміндегі тарих аяқталған уақытта адамдар аспан әлеміндегі жұмаққа тап болады
 - Ғ) Бақытты болу - қоғамды қайта орнату
 - Г) Білім –ол күш
 - Н) Аскетизм идеясы
- Дұрыс жауабы:(**С,Е,Н.**)

19. Рационалдықтың формалары:

- А) Ой қорытынды
 - В) Пікір
 - С) Сенім
 - Д) Күдік
 - Е) Ұғым
 - Ғ) Сезім
 - Г) Үрей
 - Н) Қорқыныш
- Дұрыс жауабы:(**А,В,Е**)

20. Неотомизмнің негізгі принципін көрсетіңіз:

- А) Мәдениетті адамға жақындату
 - В) Сенім мен таным үйлесімдігі
 - С) Ағартушылық іс
 - Д) Білімді алға қою
 - Е) Католицизм философиясының дұрыс бағытын дәлелдеу
 - Ғ) діни сенімді жақтау
 - Г) Дұрыстықты дәлелдеу
- Дұрыс жауабы:(**В,Е,Г**)

21. Танымның эмпирикалық формасын жақтаушылар:

- А) Ф.Бэкон
 - В) Д. Юм
 - С) Т.Гоббс
 - Д) К. Поппер
 - Е) Дж. Локк
 - Ғ) А. Тойнби
 - Г) И.Фихте
 - Н) Р.Декарт
- Дұрыс жауабы:(**А,С,Е**)

22. Б.Спинозаға негізгі көрсетіңіз:

- А) «Декарт философиясы қағидалары»

- В) «Қоғамдық келісім туралы»
 - С) «Адам және оның мүмкіндіктері туралы»
 - Д) «Мемлекет»
 - Е)«Этика»
 - Ғ) «Монодология»
 - Г) «Теңсіздіктің себептері туралы»
 - Н)«Құдай, адам және оның бақыты туралы трактат»
- Дұрыс жауабы:(А,Е,Н)

23. Экзистенциализм өкілдерін көрсетіңіз:

- А) А.Шопенгауэр
 - В) О. Шпенглер.
 - С) Фалес
 - Д) С.Кьеркегор
 - Е) К. Маркс
 - Ғ) Ф.Гегель
 - Г) А.Камю
 - Н) Б.Спиноза
- Дұрыс жауабы:(А, D,G)

24. Рационалистіктанымтеориясынжақтаушы:

- А) Р. Декарт
 - В) Д.Юм
 - С) И.Кант
 - Д) Г.Фихте
 - Е) Б.Спиноза
 - Ғ) Ф.Бэкон
 - Г) К.Маркс
 - Н) Г.Лейбниц
- Дұрыс жауабы:(А,Е,Н)

25. Тіршілікетуфилософиясымынағанқатысты:

- А) К.Ясперс
 - В) О. Шпенглер.
 - С) Фалес
 - Д) Ж .П.Сартр
 - Е) К. Маркс
 - Ғ) Ф.Гегель
 - Г) А.Камю
 - Н) Б.Спиноза
- Дұрыс жауабы:(А,D,G)

26. СаясифилософиясаласындаатағышыққанҚайтаөрлеузаманыныңбелдіойшылы:

- А)Н. Макиавелли
 - В) Э.Роттердамский
 - С) Ф.Петрарка
 - Д) Л .Валла
 - Е) Д.Алигерий
 - Ғ) Томас Мор
 - Г) Л. Да Винчи
 - Н) Т.Компанелла
- Дұрыс жауабы:(А,F,Н)

27. Т.Мордың «Утопия» еңбегіндегі диалдық қоғам сипаты:

- A) Адамдар арасында қоғамдық бөлініс орнауы керек
 - B) Мемлекетті бай шонжарлар басқаруы керек
 - C) Тұрғындар өзімішділік сезімі туындамас үшін, әрбір он жыл сайын тұратын үйіналмастырып отырған
 - D) Әйел мен ерлер арасындағы бөліністі басты қағида етіп алу керек
 - E) Философ ұсынып отырғанидеалдық қоғамда жекелік емес, жалпылық үстемдік еткен
 - F) Жастарға мемлекеттік билікті ұстатпау керек
 - G) Бақытты өмір жайлы ойланып, қиялға берілуге болмайды
 - H) Саяси құрылым таңдау еркі мен жасаралық өлшемгенегізделген
- Дұрыс жауабы: (C, E, H)

28. Жаңа заманда «табиғи құқық» ілімін жақтаған

- A) Р. Декарт
- B) Ф. Бэкон
- C) Г. Лейбниц
- D) Г. Гроций
- E) Б. Спиноза
- F) Дж. Вико
- G) Дж. Локк
- H) Т. Гоббс

Дұрыс жауабы: (D, G, H)

29. Локк бойынша, «табиғи құқыққа» жататындар:

- A) Сенім құқығы
- B) Неке құқығы
- C) Сөз құқығы
- D) Дүние құқығы
- E) Ерлік құқығы
- F) Өмір сүру құқығы
- G) Ерлікті болу құқығы
- H) Меншік құқығы

Дұрыс жауабы: (F, G, H)

30. «Қоғамдық келісім» теориясын қарастырғандар:

- A) А. Вольтер
- B) Д. Дидро
- C) Ж.Ж. Руссо
- D) Б. Спиноза
- E) Дж. Локк
- F) Р. Декарт
- G) Дж. Вико
- H) Дж. Локк

Дұрыс жауабы: (A, C, E)

31. Дж. Вико әлемдік тарихтың мына дәуірін атап өтеді:

- A) Жануарлар дәуірі – жануарлар әр типтерге бөлінеді
- B) Балықтар дәуірі – судағы жануарлар құрлыққашығады
- C) Құдайлар дәуірі – адам жабайы, сезім таяз, жартылай жануар тәріздес
- D) Алыптар дәуірі – алып жануарлар мен адамдар таласы
- E) Адамдар дәуірі – «барлығын түсіністікпен қарайтына қыл-ой» кезеңі

- F) Қосмекенділер дәуірі– барлық жақта өмір сүретін жануарлар санының көбеюі
G) Экологиялық дәуір– табиғи талаптарға қарсы шықпай, сұрыпталу.
H) Батырлар дәуірі – адамзаттың құдайлар бейнесіндегі батырларға деген сенімі мен олардың күшінің беделін қиялмен ұштастыруы
Дұрыс жауабы:(C,E,H)

32. Ш.Л. Монтескьенің әлеуметтік философиясының мәні:

- A) Заңдар математика заңдары сияқты объективті және тұрақты
B) Климат, табиғат,
топырақ және жер бетінің жағдайы қоғамдық дамудың сипаттамасын және халық рухынан анықтайды
C)
Табиғи құқық концепциясының негізінде азамат және адам құқығы концепциясы негізі қаланады.
D) Бостандық – олзандылықпен жүзеге асыру құқығы.
E) Төменгі таптың да, ақсүйектердің де
адамзаттық табиғаты бір және олар бірге өркеніеткенісі тігіне ене алады
F) Бостандық – олзандылықпен жүзеге асыру құқығы
G) Табиғи құқық қажататындар: бостандық, құқық жағынан теңдік, меншік,
қауіпсіздік және отаршылдыққа қарсылық көрсету
H) Адамдарсын исананың талқысына көніп, заңалдында барлығы бірдей,
тең және барлық адамзат тең деңгейде бостандық пен туылғандығын түсінуге тиіс.
Дұрыс жауабы:(B, D, F)

33. Ж.Ж. Руссо бойынша, табиғи адамдың мінездемесі:

- A) Сенімсіз
B) Қорқақ
C) Қайырымды
D) Зұлым
E) Биологиялық таза
F) Сабырлы
G) Салиқалы
H) Адамгершілікті тұрғыдан шыншыл
Дұрыс жауабы:(C,E,H)

34. Руссо философиясындағы өркеніет:

- A) Техникалық өркендеуге әкеледі
B) Өмірді жеңілдетеді
C) Адамды зұлым етеді
D) Мәдениеттің жойылуына әкеледі
E) Қорқақтық сезімнен айырады
F) Жақсылықтардың көбеюі ойнайды
G) Адамдарды таза табиғи адамгершілігі мен әділеттілік сезімінен айырады
H) Өзкемшілігінді білдірмейді
Дұрыс жауабы:(C,D,G)

1. Нысанбаев Ә. Әлеуметтік философия/[ғылыми ред. Ә. Н. Нысанбаев; құраст.: Ә. Н. 2. Нысанбаев, М. 3. Изотов; аударғандар: Қ. Жамалов ж. б.].- Астана:Аударма.-2006.-474 б..-(Мәдени мұра)
- 2.Мырзалы С. Қ. Философия. Алматы., 2008.
- 3.Болекбаев С.Актуальные проблемы современного казахстанского общества. Алматы., 2014.
- 4.Кемеров В.Е. Введение в социальную философию. М., 2014.
- 5.Нұрышева Г.Ж. Өмірдің мәні: философиялық-антропологиялық талдау. Алматы, 2011.
- 6.Гобозов И. А. Социальная философия. Учебный словарь; Академический Проект - , 2013. - 368 с.
7. Кирибаев Н. С. Социальная философия мусульманского Востока; Университет дружбы народов - Москва, 2014. - 176 с.
8. Абачиев С. К. Социальная философия; Феникс – Москва., 2015. - 640 с.
9. Алексеев П. В. Социальная философия; Проспект – Москва., 2016. - 254 с.
10. Барулин В. С. Социальная философия. Учебник для вузов; Москва.,2014.г
- 11.Соколов С.В. Социальная философия. М., 2015
12. Социальная философия и философская антропология: Труды и исследования; [не указано] - Москва, 2015. - 529 с.
- 13.Социальная философия. Словарь / Под ред. Кемерова В.Е. М., 2014.
14. Социальная философия и философская антропология; Книга по Требованию - Москва, 2013. - 243 с.
15. Крапивенский С.Э. Социальная философия; Книга по Требованию - Москва, 2015. - 416 с.
16. Луи П. Французские мыслители и деятели XIX века. Социальная философия; Либроком - Москва, 2014. - 192 с.
17. Руткевич А.М. Социальная философия мадридской школы; Книга по Требованию - Москва, 2012. - 176 с.
18. Семенов Ю. Н. Социальная философия А. Тойнби; Наука - , 2016. - 200 с.
19. Султанов К. В. Социальная философия Н. Я. Данилевского. Конфликт интерпретаций; Издательство СПбГТУ - Москва, 2015. - 248 с.
20. Сунягин Г. Ф. Социальная философия как философия истории; Издательство Санкт-Петербургского университета - Москва, 2014. - 168 с.
21. Холостова Е. И. Социальная работа и социальная сплоченность общества. Учебное пособие; Дашков и Ко - Москва, 2016. - 128 с.
- 22.Батыс философиясының антологиясы. Алматы, 2002
23. Әлеуметтік философия [Текст] : хрестоматия / аудар. Қ. Әбішев. - Алматы : Ғылым, 1996. - 197 б. - (Сорос-Қазақстан қоры). - ISBN 5-628-01599-7 :
- 24.Касымжанов А. Х.,Кельбуганов А. Ж. О культуре мышления. М.,1981.128 с.
25. Касымжанов А. Х .Портреты. Штрихи к истории степи. Алматы:1995. 158 с
26. Нысанбаев Ә., Әбжанов Т. Ойлау тарихының белестері. – Алматы, 1994.
27. Алтай Ж., Қасабек А. Философия тарихы. Алматы, 1999.
28. Ақназаров Х.З. Философия тарихынан дәріскер курсы. – Алматы, 1992.
29. Бейсенов Қ. Философия тарихы. – Алматы, 1992.

30. Философиялық сөздік. – Алматы, 1996.
31. Нурмуратов С.Е. Рухани құндылықтар әлемі: әлеуметтік-философиялық талдау. Алматы., 2000.
32. Нурманбетова Д.Н.. Человек как философская проблема. - Астана, 2001
33. Абдильдин Ж.М. Избранные сочинения. В 5-та томах. — Алматы, 2001.
34. Аль-Фараби. Философские трактаты. — Алма-Ата, 1970.
35. Антология мировой философии. — М., 1966.
36. Поппер К.Р. Открытое общество и его враги. В 2 т. — М., 1992..
37. Байтенова Н.Ж. Межэтническая интеграция: проблемы, реальность, перспективы. — Алматы, 1997.
38. Лосев А.Ф. Философия, мифология, культура. — М., 1991.
39. Барулин В.С. Социальная философия: Учебник: В 2-х т. М., 2004.
40. Бердяев Н.А. Сочинения. В 2 т. — М., 1990.
41. Ғабитов Т.Х. Қазақ мәдениетінің рухани кеңістігі. - Алматы., 2013. - 400 б.
42. Касымжанова А.Х. Портреты: Штрихи к истории Степи. — Алматы, 1995.
43. Крапивенский С.Э. Социальная философия. — М., 2000.
44. Нуржанов Б.Г. На пути к культуре мира. Учебное пособие. А., 2000.
45. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс. — М., 1991.
46. Орынбеков М.С. Предфилософия протоказахов. — Алматы, 1994.
47. Рассел Б. Человеческое познание. Его сфера и границы. — М., 1957.
48. Рахматуллин К.Х. Звездный век человечества. — Алма-Ата, 1974.
49. Риккерт Г. Философия истории // Философия жизни. — Киев, 1998.
50. Сегизбаев О.А. Казахская философия XV— начала XX веков. Алматы, 1996.
51. Современная западная философия. — М., 1991.
52. Сорокин П.А. Цивилизация. Общество. — М., 1992.
53. Тайлор Э. Первобытная культура. — М., 1989.
54. Тойнби А. Дж. Постигание истории. — М., 2001.
55. Тоффлер Э. Метаморфозы власти. — М., 2002.
56. Ясперс К. Истоки истории и ее цель. // Ясперс К. Смысл и назначение истории. - М., 1994.
57. Пигров К.С. Социальная философия. Учебник. – СПб., 2000.
58. Абдеев Р.Ф. Философия информационной цивилизации. М., 2004.
59. Гречко П. К. К вопросу о предмете социальной философии // Вестник Моск. ун-та. Серия философия. 2006. № 1.
60. Зазуленко И.Д. Исторический материализм как социально-философская теория. М., 2006.
61. Мамардашвили М. К. Как я понимаю философию. М., 2006.
62. Мир философии: Книга для чтения: В 2-х ч. М., 2001.
63. Никифоров А.Л. Является ли философия наукой? // Философские науки. 2006. №6. С.53
64. Социальная философия / Под ред. Н.В. Лавриненко. М., 2011.
65. Стяжкин М.Ю. Социальная философия: Учебник для ВУЗов. М., 2014.